

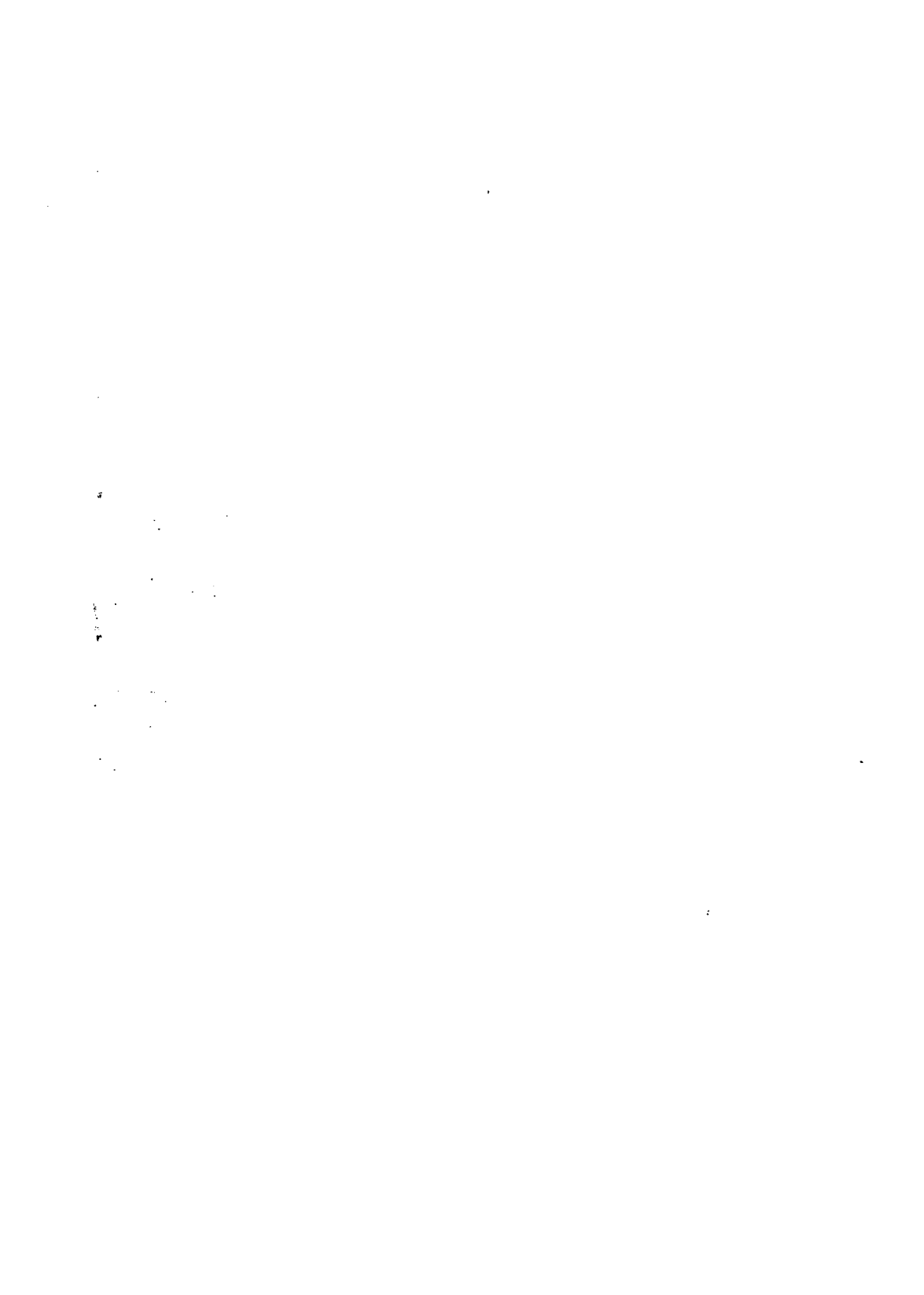
1999-09-13

110

VILÁGTÖRTÉNET

1999 tavasz-nyár

VILÁGTÖRTÉNET

Új folyam

1999. tavasz–nyár

Egyetemes történeti folyóirat
Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia
Főszerkesztő: Incze Miklós
A szerkesztőség munkatársa: Bíró László

TARTALOM

Csaplár Krisztián: Az albán nemzetállam megteremtésének első kísérlete	3
Joó András: Az első világháború előtti angol–német viszony politikai és szellemi háttéréről	34
Vadász Sándor: Történetíró és politikus: Lamartine	51
N. Szabó József: Magyar–jugoszláv kulturális kapcsolatok a második világháború után (1945–1947)	56
H. Haraszi Éva: A brit jóléti állam megteremtése	66

SZEMLE

Gebei Sándor: II. Rákóczi György erdélyi fejedelem külpolitikája (Ism.: Makai János)	73
Botlik József: Hármass keresztt alatt. Görög katolikusok Kárpátalján az ungvári uniótól napjainkig (Ism.: Lipcsey Ildikó)	74
Ross McKibbin: Classes and Cultures. England 1918–1951 (Ism.: H. Haraszi Éva)	77
Communism. National and International (Ism.: Jemnitz János)	78
John Lukacs: A történelmi Hitler (Ism.: Bruhács Kinga)	81
N. Szabó József: Magyar kultúra–egyetemes kultúra (Ism.: Vadász Sándor)	83

A címlapon Honterus világtérképe Amerika ábrázolásával.
(J. Honterus, Rudimenta Cosmographiae. Brassó, 1542. – OSZK. RMK. II. 28.)

Terjeszti a Magyar Posta.
Előfizethető a Hírlap Előfizetési és Lapellátási Irodánál
(Budapest V., József nádor tér 1. 1900.) közvetlenül vagy postautalványon,
valamint átutalással a HELIR 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra.

Éves előfizetési díj: 250,-Ft, példányonkénti eladási ára: 125,-Ft.

Index-száma: 25886

ISSN 0083-6265

Főszerkesztő: Incze Miklós
Felelős kiadó: MTA Kutatásszervezési Intézet
Kiadásért felelős: Tolnai Márton

MODY-PRINT Nyiregyháza 1999. F.v.: Módy Elek

AZ ALBÁN NEMZETÁLLAM MEGTEREMTÉSÉNEK ELSŐ KÍSÉRLETE

Az albán nemzetté válás nem kevés dologban tért el a német és az orosz világ közötti „megszokott” nemzeti mozgalmak állomásaitól. Még szűkebb régiójában, a Balkánon is egyedülállónak nevezhető utat futott be. Ennek okaiként megnevezhetjük a természetföldrajzi okok miatt kialakult mentalitást, a részben szintén természetföldrajzi, illetve politikai okkal magyarázható történelmi szituációt, a vallási megoszlást stb. Az albán nacionalizmust egyszerre jellemzi a megkésetttség és a „megformálatlanság”, véleményem szerint a történelem nem egyszerűen meghaladta, hanem megelőzte őket – például az országalapításban. Az államot – mint formát – kívülről húzták rá az albán nacionalizmusra – mint tartalomra –, mert szükség volt egy ütközőállamra. Ezzel a kijelentéssel nincs szándékomban lekicsinyíteni az albán értelmiség teljesítményét, csupán érzékelteni szeretném az állam és nemzet kialakulásának ellentmondásosságát.

A nemzeti mozgalom történetét a 19. századtól az önálló Albánia kikiáltásáig követem nyomon, az előzményeket is felvázolva. A dolgozat célja a politikai nacionalizmus gyökereinek a feltárása. Ezt két szálon szeretném megközelíteni. Az ősbibb fundamentumot én az életmódban, illetve a mentalitásban látom, így – a térség természetföldrajzi bemutatása és a történelmi előzmények rövid áttekintése után – először ezt tárgyalom. *A çiftlik-rendszer kialakulása* című fejezettel mind kronológiailag, mind tematikailag át kívánok térni a következő szálra – amely értelemszerűen részben az elsőtől fut ki –, a nemzetté válás „látható” és megfogható jeleire: a politikai eseményekre, mozgalmakra, háborúkra. Munkámban igazolni kívánom azt a feltevésemet, hogy az albán nacionalizmus fejlődését, illetve meg/lekésetttségét döntően befolyásolta az albánlakta területek földrajzi helyzete és az ennek nyomán kialakult életmód, illetve történelmi szituáció.

Az albánok lakta terület¹ legnagyobb részét az 1000 méternél magasabb hegységek foglalják el. Ez a hegyes vidék egy vékony – 20-30 km széles – parti övezettel érintkezik a tengerparttal. Ez utóbbi, a ma Alacsony-Albániának nevezett terület mélyen benyúló medencéivel a földművelésre legalkalmasabb terület. Ez a parti síkság a Vlorai-öblön túl elkeskenyedik és átadja a helyét a tengerig futó hegyvonulatoknak. Az Adria kb. 470-473 km hosszan érintkezik a szárazfölddel, ami a külvilág felé az egyetlen nagy összefüggő érintkezési kapcsolatot jelenti az itt élő albánok számára. A tagolatlan partvonal és a feltöltődött öblök miatt csupán két jelentős védett kikötő van: a Durrësi-öböl (Durazzo), illetve a Vlorai-öböl.

A ma Magas-Albániának nevezett terület több kisebb egységből épül fel, amelyeket folyók választanak el egymástól: A Drin folyótól északra elterülő Dinaridák (kb. 2000 m magas nyúlványok) nyúlványa meglehetősen kopár mészkőfelszín, amelynek csupán a déli és keleti peremterületeit lehet hegyvidéki pásztorkodó állattenyésztésre és minimális növénytermesztésre használni.

A Drin és az Osum folyók között elterülő Dél-Dinarida Hellenidák északi része, az albánlakta területeknek több mint felét elfoglalja. Erdőkben és vízben nagyon gazdag, állattenyésztésre kitűnően alkalmas szurdokvölgyekkel tagolt térség. Az Albán-Epirusz-hegység szintén átlag 2000 méter magas hegyvidék. Erdőkben, vízben

szegényebb, alacsony medencékkel nyílik a tengerpartra. A juhtenyésztésre ez a legmegfelelőbb hely. A mai Albánia keleti határa mentén húzódik a Trák-Macedón rögvídek erdős nyugati része. Az 1900–2100 méter magas hegygerincek kisebb-nagyobb alacsony termékenyséű medencéket fognak közre. Ezek a medencék 500-1000 méteres szint között mozognak, kiemelkedik közülük az igen termékeny Korçai-medence.

Albánia éghajlata meglehetősen változatos. Alacsony–Albánia jellegzetesen mediterrán vidék. A belső-hegyvidéki Magas–Albánia viszont már erőteljes kontinentális hatást mutat: az évi átlagos középhőmérséklet 11C°. Rendkívül csapadékos terület, a hegyvidéki területeken elérheti az évi 2700 mm-t is.² A jelentős évi csapadékmennyiség nagy esésű és nagyon ingadozó vízjárású folyókat táplál. A legnagyobb folyók: a Drin, a Shkumbini, a Semani és a Vjosa. Völgyeik a belső országrészekhez vezető utak vonalai is egyben.

Történelmi előzmények

Az albánlakta területek a középkorban

Az albán eredet kérdése még ma sincs lezárva. Mivel a dolgozatnak egyéb célkitűzései vannak, ezért csupán két elképzelést tekintek át. Az első az általánosan elfogadott, a másikat érdekessége miatt választottam.

A hagyományos elmélet szerint – amit az albán tudósok is képviselnek, de amit a legtöbb Albániával foglalkozó nyugati történész is elfogad – az albánok az ókori illírek leszármazottai, akik túléltek a Római Birodalom bukását³. A germán és szláv népvándorlás hullámai elől a hegyekbe húzódtak, ahol az elzártság konzerválta életformájukat.

A másik elmélet Vékony Gábortól⁴ származik. Eszerint az albánok nem lehetnek őshonosak, mert a régi illír helyneveket csupán másodlagosan vették át. A tengeri és halászati szavaik idegen – nagyrészt szláv – eredetűek. Az albán nyelvből hiányoznak az ógörög jövevényszavak, magának a népnek az első említései pedig a 9. századból valók. Számos nyelvi jelenség miatt Vékony úgy gondolja, hogy az albánok őse egy olyan etnikum, amelynek nyelve rokon az egykori dák birodalomban beszélt nyelvekkel. Dácia bukása után az elnéptelenedett római végekre egy tömbben telepítették be ezt a népet – i. sz. 3. században Moesia inferior tartományba – , amely így „át tudta menteni etnikai tudatát”. A 4–5. században Niš környékén együtt élhettek a románok őscivel, és később a különböző népmozgásokkal kerülhettek mai helyükre. Ezeknek a feltételeknek egy akkori népcsoport tesz csak eleget: a karpok. Tehát a karpok lennének az albánok ősei. Az elmélet az albánok önelnevezésére is választ ad. A karpok egykor a dák birodalom Fekete-tenger melletti részlein éltek, amit a római és görög történetírók már az időszámítás óta Szkítiának neveztek, népeit pedig szkítáknak. Az albán *shqip* szó tehát szerinte a görög *skythés* (pluralis: *skythai*) illetve a latin *scythes* (plur: *scytha*) szavakból ered. Mivel Vékony Gábor nem nyelvész, ezért kritikái megfontolásokkal kell fogadnunk kijelentéseit.

Az első eredetelméletből kiindulva, az illírek utódainak elég véres évszázadokat kellett átélniük. *Albanopolis/Arbanum*⁵ lakói azonban derekasan helytálltak: a szláv invázió ellenére a hegyekbe húzódo törzsek megőrizték nyelvüket. Az első híradáso-

kat a bizánci források biztosítják a 9. illetve a 10. századból. A Durrës környéki törzset „*Albanoi*”-nak, „*Arbavitai*”-nak (Αρβανίται)⁶ nevezték, végül is ebből lett az „Albánia” elnevezés az idegen nyelvekben. A nép magát *arbernek*, *arberesének* nevezte.⁷

1190-ben *Arbër* (*Arbania*) fejedelemség az első albán (rész)állam Kruja központtal. Néhány éves fennállás után sorozatos – normann, velencei, bizánci, szerb, bolgár – inváziók érték. A térséget gyakorlatilag lehetetlen volt ellenőrizni, ezért bármilyen más állam fennhatósága jelképes volt. A hatalmat a helyi törzsek, illetve nemzetségek vezetői gyakorolták.

1272-ben Anjou Károly szicíliai király proklamálta *Regnum Albaniae*-t. A 14–15. században kisebb-nagyobb fejedelemségek alakultak, amelyek mindig függtek a szomszéd államoktól. Az oszmán hódítás végül megszüntette a szerb és a bizánci befolyást, egyedül Velence tartott meg néhány tengerparti várost. A 15. századra Dél-Albániát sikerült többé-kevésbé integrálni a birodalom közigazgatásába. Észak- és Közép-Albániában viszont a szultán felé adóköteles fejedelmi családok regnáltak. Közülük kiemelkedett a Dukagjini, az Arianiti és a Kastrióta család. Ivan Kastrióta egy vesztes csata után túszként adta fiát Isztambulba, aki ott felvette az iszlám vallást. Miután Gjergj Kastrióta (1405?–1468) – Szkander bég – visszatért, törökellenes szervezkedésbe kezdett. Csatlakozott Hunyadi híres téli hadjáratához, majd 1444. március 2-án egy Lezhébe összehívott gyűlésen 10 000 albán előkelőt bírt rá a törökellenes harcra.⁸ Többször kötött oszmánellenes szövetséget külföldi hatalmakkal is – 1463-ban például Magyarországgal, Rómával, Velencével, Szicíliával, Rhodosszal, de a szerb fejedelmek politikai ellenállása miatt nagyobb hadjáratokban nem tudott részt venni. Kastrióta hátsországa az északi törzsterület volt: 1467-ben bekövetkezett halála után soha senkinek nem sikerült tartósan egy akaratra hangolni az albán törzseket, így Albánia 1478-ban végleg az Oszmán Birodalom fennhatósága alá került.

Az oszmán rendszer a Balkánon...

A hódító oszmánok két világot képzeltek el: az egyik az iszlám háza (*darüliszlám*), ahol a hívők élnek, a másik pedig a háború háza (*darülharb*), ahol azok élnek, akik még nem hívei az iszlámnak. Tettek azonban egy lényeges különbséget a nem muszlim vallásúak között. A zsidó és keresztény hitűek elé nem csupán két lehetőség volt állítva – tudniillik a behódolás, vagy a halál –, mivel ők „ismerték az írást”, velük szemben türelmesnek kellett lenni. Amennyiben tehát a meghódított területek – a fenti vallások hívei – behódoltak, némi önkormányzatban részesülhettek, illetve megtarthatták saját egyházi hierarchiájukat is. Ez utóbbinak persze politikai okai is voltak.

Miután 1453-ban elesett Bizánc, végleg megszűnt az eddigi görög államigazgatás. Ideológiailag azonban a szultánoknak szükségük volt valamiféle kontinuus intézményre, hogy a Bizánci Birodalom örököséiként tűnhessenek fel. Ez az intézmény pedig az ortodox egyház volt. Ez nagyszerű ötlet, hiszen a félsziget vallási többségét kitevő felekezet úgy tarthatta meg vallási önkormányzatát, hogy nem került a gyűlölt pápai uralom alá, sőt egyházfője betagoledott a birodalom legrangosabb vallási vezetői közé – címerében a bizánci sassal. Ez volt az ortodox *millet*.⁹

Az állam élén a mindenható szultán állt. Ő volt a hadsereg feje, a földterületek az ő magántulajdonába tartoztak, Egyiptom meghódítása után kalifaként vallási vezető is.

Hozhatott törvényeket is, az ún. *káunokat*, azonban a vallási rendelkezéseket ő sem szeghette meg, ezt az *ulema* ellenőrizte.

A társadalom alapvetően két részből állt: az alávetett *rájákból* (földművesek, kézművesek stb.) és az *askerikből* (ők működtetik az államot). Az *askeriket* az oszmán felfogás további három részre osztotta: *ehl-i szeif* – (a kard emberei), hadsereg, rendfenntartó erők; *ehl-i kalem* – (a toll emberei), hivatalnokok, bürokráták; *ehl-i ilm* – (a vallás emberei), ide tartozott például az ortodox egyházfő.

A közigazgatási beosztás részben ráépült a bizánci előzményekre, részben egyedi megoldásokat is tartalmazott. A birodalmat beglerbégségekre osztották, élén a beglerbéggel. 1580-ig a Balkán egyetlen beglerbégség volt. Kisebb közigazgatási egység volt a *vilajet*, élén a *pasával*. Nagyjából a mi megyénknek felelt meg a *szandzsák* (*szandzsákbég*), amely *náhijékre* tagolódott. Sajátos volt a *kaza* (*kádi*) – a bírósági körzet intézménye –, amely nem mindig esett egybe a *szandzsák* területével, gyakran átnyúlt azon, sőt a *szandzsákon* belüli *kaza*-k száma is elég változatos volt. A kinevezett vezetők mellett, minden közigazgatási egységben volt *díván* (a területnek megfelelő szintű tanács) és *mufti* (egyházjogász).

A szultán a tulajdonában levő földet három részre osztotta. A saját magának megtartott birtokokat *hász*-birtoknak nevezzük. Hadseregének és hű embereinek fizetés fejében – meghatározatlan időre és csupán használatra – birtokokat adományozott. Ezeket tetszése szerint bármikor visszavehette és másnak adhatta. *Ziamet*-birtoknak nevezzük a nagyobb méltóságoknak, és *tímár*-birtoknak a hadseregben szolgáló alacsony rangú lovaskatonáknak (*szpáhiknak*) juttatott földeket. A *ziamet*et bíró nagyrúdszerint a fővárosban vagy egyéb központokban élvezte birtokai jövedelmét, míg a *szpáhi* a neki utalt faluban élt, egyben a környék hivatali teendőit is ellátta (rendfenntartás stb.). A birtokért cserében katonáskodni kellett. A harmadik földtípust az egyházi tulajdonban lévő földek alkották. A muzulmán egyházszervezet földjei, a *vakuf*-birtokok idővel fontos szerepet játszottak a helyi nagybirtokok előkelő réteg kialakulásában. Ugyanis néhányan – a szultánnak tett rendkívüli szolgálatukért – abban a kegyben részesültek, hogy életfogytig magántulajdonba kaptak földet (*mülk*).¹⁰ Ezt úgy tudták csak az utódaik kezére átjátszani, hogy vallási alapítványt tettek – a föld *vakuf*-birtokként egyházi kezelésbe került –, és az utódoknak, mint az alapítványtevő örökösöknek, joguk volt ellenőrizni, mire is megy az alapítvány pénze. Az ellenőrzés annyit jelentett, hogy megegyeztek a helyi egyházi előljárával: ki milyen arányban részesedjen a jövedelemből. Az alapítvány létrehozásának ugyanis ez volt a feltétele. A Balkánon az így átmentett birtokok alkották a *çiflik*-birtokok¹¹ és az *ajának* hatalmának egyik alapját.

Végül érdemes néhány szót ejteni a falvakról. A falvaknak számottevő autonómiája volt. Amennyiben a falu nem egy *szpáhi* tímárbirtoka volt, élén a falu legtekintélyesebb gazdája állt, akit a terület elhelyezkedésétől függően *archonnak*, *kneznak*, *csorbadzsinnak* stb. neveztek. Ő irányította a falu előkelőivel a kis közösség életét, egyben ő jelentette a kapcsolatot az oszmán hatóságok és a falu lakói között (pl. adóbehajtás). A központi kormány gyakorlata volt, hogy adó- és katonáskodási kedvezményért cserébe megbízott egy-egy falut egy hágó, híd, bánya védelmére vagy közmunkák elvégzésére (erődkarbantartás stb.). Ilyen esetekben központi pénzen állított ki a közösség egy helyi milíciát ezeknek a védelmére. Ez a kiképzett fegyveres erő adta a helyi felkelések erejét. A falvak lakóitól az állam fejadót szedett – emellett persze a *ziamet*- és *tímár*-birtokos is beszedte a járandóságát –, illetve egy speciális szolgáltatást követelt, az ún. *devsirmét* (gyerekadó). Az ebből az adóból származó

fiúkat az állam katonának (*janicsár*) vagy bürokratának képezte ki. A katolikus albánok közül különösen sok katona került ki, akik közül nem egy fényes karriert futott be. Ez a *devsirme* egyébként nem mindenhol szült elkeseredést, hiszen a társadalmi felemelkedés egyik lehetősége volt – a felemelkedés minimális feltétele a muszlim vallás felvétele volt. Albániában és Boszniában több feljegyzés tanúskodik arról, hogy egyes családok levélben kérték a helyi oszmán előljárákat, hogy gyerekeiket vigyék el devsirmében.¹²

...és Albániában

Albániában a fent leírt rendszer csupán a déli és a tengerparti területeken vert igazán gyökeret. A helyi bégek rendszerint az albán előkelőkből kerültek ki, de ők sem feltétlenül voltak lojálisak a központi hatalomhoz. Észak- és Közép-Albánia hegyvidékén a törzsek és nemzetségek vezetői voltak az igazi urak.

A déli területek viszonyai nagyjából megfeleltek a fent leírt általános balkáni viszonyoknak, a hegyvidéki berendezkedést és életformát pedig az *Élet a törzsi-nemzetségi területeken* részben tárgyalom.

Vallás

Az oszmán hódítás előtt Albániában két vallás volt. Északon a katolikus, délen pedig az ortodox. Az új hatalom megjelenésével ez a helyzet nagymértékben módosult. Az 1400–1500-as években nem tudunk nagyméretű áttérésről, a 17. század megnövekedett adóterhei – különösen a keresztényeket terhelő fejadó – miatt azonban az albánok tömegesen vették fel a muszlim hitet. A katolikus területeken ezt az oszmán hatóságok némi erőszakkal is segítették. Sok exkatolikust telepítettek át Koszovóba. A legtöbb áttérés a Shkumbini folyó mentén volt. A 18. században a katolikus területek központja Shkodër, Habsburg védnökséggel, míg az ortodoxoké a Shkumbini folyótól délre Korça és Gjirokastra lett.

Geg és toszk

A Római Birodalom bukása óta eltelt tíz évszázad alatt az albán nyelvnek két nagy nyelvjárása alakult ki: a *geg* és a *toszk*. A *geg* a hegyvidéki területeken, törzsi szervezetben élők nyelve volt. A *toszkt* a déli síkvidéki területeken beszélték; annyiban különbözött a *gegtől*, hogy helyzete miatt fejlődését jelentősen befolyásolta az olasz, görög stb. nyelvekkel való kapcsolata.

Élet a törzsi-nemzetségi területeken

Életmód és mentalitás. Az albán nemzetté válás kapcsán véleményem szerint ezek megkerülhetetlen fogalmak. A sajátos természeti hatások miatt létrejött pásztorkodó életforma ugyanis olyan társadalmi és jogi nézetekkel vértéződött fel, amely Albánia bizonyos területein még ma is élő rendet jelent.

Az alább felvázolt pásztorkodó életformák nagymértékben köthetőek egyes területekhez. A szárazföldtől szinte tökéletes elzártágban tökéletesen konzerválódott társadalmi berendezkedés meglehetősen archaikus volt. Ez az állapot egészen a 19. századig még megbújhatott a Balkán hasonló képletei mellett, utána viszont fokozatosan lemaradt és megrekedt akkor, amikor a szomszéd népek nemzetté válása megindult. Először tehát nézzük ezeket a gazdálkodási formákat, amelyek az egyetlen tartós megélhetési formát jelentették az albánok lakta terület nagy részén, majd következik néhány rövid gondolat a bírászkodásról.

A balkáni patriarchalitás egyik forrása a pásztorkodó életforma. Ez az életmód ropant szigorú: kitöltötte mind a férfiak, mind a nők, mind a család, mind a törzs életét. Minden gondolatnak az állatok körül kellett forognia, emellett másra nem juthatott idő. A pásztortársadalmaknak az állatokon túl speciális kapcsolatuk volt a földdel is.¹³ Nem individuális birtoklás volt ez, hanem kollektív használati jog a legelőkre.

*Alpwirtschaft*¹⁴

Ez a gazdálkodási forma csaknem kizárólag a törzsi területeken fordult elő, de kedvező adottságok esetén nagyobb nemzetségek életmódja is lehetett. A törzs kollektív tulajdonában lévő területek összességére – téli, illetve nyári legelők és a minimális mennyiségű termőföld – épült, amelyeken állandó települések voltak, nagyrészt a völgyekben. Ezek a területek módosulhattak, főleg a helyi háborúskodások hatására.

A falvak közelében feküdtek a téli legelők, amelyek a téli etetésen túl néhány sajátosságra is felhívják a figyelmet. Először is a rendkívül kemény telet így könnyebb volt átélni mind embernek, mind állatnak; másrészt pedig könnyebb volt megvédeni az állatokat a februárban rendszeresen megjelenő éhező nomád rablócsaládoktól. A téli legeltetésnek voltak egyéb variációi is, több törzsnek megérte, hogy saját legelőit kímélve bérelje a földet. Másik megoldás volt egy-egy szegényebb törzs/nemzetség felfogadása az állatok átteleltetésére, cserében élelemért és védelemért. A nyári legelők már távolabb voltak a falvaktól, de ezek nem voltak 1-3 napi járásnál messzebb, így könnyű volt őket ellenőrzés alatt tartani. Általában kevésbé dús legelők ezek, mégis egy-egy törzsi territórium elég nagy volt ahhoz, hogy az embereinek és az állatainak kielégítse a szükségleteit. A közös földeket szétosztották a nagycsaládok között, amelyek 40 juhos gazdálkodást folytattak, mellette némi földműveléssel. Az állatokat általában a szegényebb családok kísérték, amelyeket a törzs fegyverforgatói védtek. Védni kellett magukat a legelőket is, mert terméketlenségüket a kollektív földtulajdon növelésével lehetett ellensúlyozni, ezért gyakoriak a legelőkért vívott fegyveres harcok.¹⁵

Az állatokat tartották, nem pedig tenyésztették. A minőségi állattartás, a higiénia, tejhozam nem volt cél. Így csak a legigénytelenebb állatok maradtak meg, de egyben a legszívósabbak is.

A társadalmi hierarchia könnyen áttekinthető, egyszerű képlet. A törzsi szervezet nagycsaládokra (*fis*- klán) épül, amelyeket túlnyomórészt a származás köt össze. Több *fis* alkotott egy *bajrak*-ot (zászló), amelynek élén a *bajraktar* állt. A *bajrak*: „autonóm állam volt, amelyet az alapvetően a többi bajrakban is megtalálható közös szokások és más törvényes szokások szerint kormányoztak”.¹⁶ A törzset egy vagy több *bajrak* alkotta. A legelőkelőbb család adta a törzsfőt, aki mellett a többi gazdag család rangidőseiből álló vének tanácsa állt. A törzsfő felelt a legelők, emberek, illetve az egyéb kollektív javak biztonságáért, ő vezette a fegyveres harcokat, és általában ő az oszmán kormányzat helyi tisztviselője/képviselője is. A vének tanácsával együtt döntött a védekező, illetve rabló hadjáratok megindításáról. Szintén közösen gyakorolták a szokásjogon alapuló jogot, amelynek forrása a törzs volt. Az egyes családok fa-, illetve kőházakban éltek; az előbbiekből nem volt értékes a berendezés, hogy egy esetleges támadáskor ne kelljen szállításával vesződni. Kőből épült a tehetősebb családok háza, az ún. *kula*, amely négyszög alapú erős, várszerű építmény volt. Távolságban állt a többi háztól, ablakai csak az emeleten voltak, és a bejárat sem az alsó szinten volt.

A fent vázolt életmód az északon lakó albánok között terjedt el leginkább, egy földrajzilag jól körülhatárolható területen. Ez a Kotori-öböltől északkeletre – a mai Koszovóig – kinyúló sáv egészen lehúzódott Durrës vonaláig.¹⁷ Természetesen nem foglalta magában a tengerpartot, amely a maga éghajlatával más gazdálkodási formának adott otthont. Azért itt alakulhatott ez ki, mert a rendkívül magas hegygerincekkel szabdaltságot kisebbségi egységek adottságait csak egy törzsi méretű közösség tudta a legmesszebbmenőkig kihasználni, és ugyanakkor megvédeni. Ez a legkényelmesebb és egyben a legstabilabb berendezkedés, ezt a legnehezebb szétverni. Ilyen életmódot folytattak a *mirditák*, *bishkashik*, *lurják* és a *Mati-földiek*, hogy a legfontosabbakat említsük csak.

Van néhány törzs, amelynek életmódja egy kicsit eltért a fentiekétől, mégis fontos őket megemlíteni, mert köthetőek a dolgozat céljaihoz. A koszovói albánokról van szó. Az ő törzsi szervezeteik kiegészülnek egy helyi sajátossággal: törzsi szervezetük mellett náluk erősebbek a területi kötöttségek. Ez azt jelenti, hogy a nagycsaládok nemcsak származási, hanem területi alapon is összeálltak egy nagyobb egységgé. Ugyanolyan intenzitással kötődtek a rokonsághoz, mint a földhöz.

A törzsi szervezetet a 19. században előtérbe kerülő pénzgazdálkodás kezdte szétzilálni. A Balkánon Albániában maradt fenn legtovább a törzs szerepe. A 20. században, közvetlenül a második világháború előtt az erdők 36%-a, a legelők 30%-a volt törzsi tulajdonban,¹⁸ és 1918-ban Észak-Albániában a nagyrészt törzsi területeken mindössze 60 ezer ember végzett a pásztorkodáson kívül más tevékenységet is.¹⁹

Némelyek szerint a törzsi területek jelentik az albán nacionalizmus és nemzet bölcsőjét.²⁰ Innen ered az albánok önelnevezése: *shkipëtar* („sas fia”²¹ vagy szirt/sziklalakó), illetve Albánia hazai neve: *Shqipëri* („sasok országa”). Érdekes, hogy a törzsbeliek még ma is különbséget éreznek a két fogalom között, számukra ez nem szinonim. Ők elsősorban *shkipëtar*nak tartják magukat és nem albánnak.²²

Transzhumáló gazdálkodás

Állandó téli és nyári legelőkkel rendelkező, vagy ugyanazokat a területeket évről évre bérlő, nyári és téli időszakos településsel bíró, vándorló csoportosulások gazdálkodási

formáját nevezzük transzhumáló gazdálkodásnak. Ez az életforma már nem volt alkalmas törzsi méretű társadalmi egységek eltartására, ezt csak vérségi vagy egyéb (pl. falu) alapon szerveződő nemzetségek, illetve nagyobb rokoni közösségek tudták élni. Az állatok nem ezeken a településeken voltak, állandóan vándoroltak a legelők között. A téli és a nyári szállások között 10-35 napi járás volt. Mivel az állandó vándorlás mellett az útvonalak és a legelők is állandóak voltak, létezett némi mezőgazdaság is, de ez messzemenően alá volt rendelve az állattartásnak. A nyári legelők inkább falu tulajdonban voltak, mint nemzetségiben; vagy bérelték őket a birtokosoktól, illetve a kolostoroktól.

A transzhumáló gazdálkodás nagyjából a mai Koszovóban, Dél-Albániában (Labéria, Csaméria), a Drin és Osum folyók közötti területen és a Trák-Macedón rögvídeken terjedt el, bár már nem volt kizárólagos életforma. Termékeiket piacra termelték: a görög területekre és Isztambulba.

Nomádok

A nomád életmód a legarchaikusabb, már Strabon is megemlíti az akkori illír-trák területeken. Ennek ellenére a 19. század elejéig szinte semmit nem tudunk a nomádokról, nem volt köztük ugyanis nyilvántartott sorozás vagy egyéb regisztrálás. Annyi azonban bizonyos, hogy nagy családos rendszerben éltek, és állandóan úton voltak. Az élet napi problémát jelentett. Életükben csak az útvonalak voltak biztosak, kunyhóikat könnyen szállíthatónak építették meg. A nyári legelőket szokásjog alapján bírták, és szinte mindenért bért fizettek. Ez nagyon termékgényes élet volt, így állandó érintkezésben álltak – az általában görög – kereskedőkkel. Megélhetésük így is szűkös volt.²³

Szerény életüket gyakran tették színesebbé a rablások, amelyek a pásztorkodó életmód elválaszthatatlan részei voltak. (A megállapítás érvényes a törzsi és a transzhumáló gazdálkodásra is.) Erre a nomád családoknál a túlélés miatt volt szükség. Télen ugyanis az állatok lefogytak, kimerültek a készletek, és nem volt olyan védett hely, ahová őket ilyenkor befogadták volna. A rablásnak nagyon sok technikája alakult ki, és a jól begyakorolt formációk gyakran mesés zsákmányt hoztak. Az oszmán kormányzat ezért mind gyakrabban kényszerült megtorló hadjáratokra.²⁴

Némely nomád törzs létrehozott ún. félnomád településeket,²⁵ amelyeknek több ezer lakosa is lehetett, a város fogalmát mégsem lehet ezekre használni.²⁶ Az itt élő „nomádok” nyájaikat a hegyekben tartották, maguk pedig kereskedelemre adták a fejüket.

Piacok

A fent említett pásztorkodó életformák nagyon piacfüggők. A pásztorok csak bizonyos termékeket tudtak előállítani, a többi élethez szükséges dolgot meg kellett venniük. Egyúttal megjelent a pénz iránti igény, hiszen az adókat és a legelőbérlőket a 19. században egyre inkább pénzben kellett fizetni. Cserében viszont termékeik abszolút keresettek voltak.

A piac általában a legközelebbi városban volt – lehetőleg a törzsi területeken kívül –, ahol az állatot, gyapjút, esetleg kézműves termékeket jó áron lehetett eladni,

és ugyanakkor a beszerzéseket is le lehetett bonyolítani. Mivel gyakorlatilag csak itt érintkeztek a külvilággal, a hatóságok csak itt tudták őket ellenőrizni.

A pásztorkodó társadalmak hanyatlása

Az okok közül elsőnek a demográfiait említeném. A 19–20. században szűk lett a pásztorkodó társadalom, ez az alapvetően extenzív gazdálkodáson nyugvó csoportosulás. Javultak a közegészségügyi állapotok, csökkent a halálozási arány. A törzsek létszáma ugrásszerűen megnőtt.²⁷ A pénzgazdálkodás megjelenésével, illetve az oszmán hatalom gyengülésével párhuzamosan hamar differenciálódott egy szűk nagyon gazdag és egy meglehetősen széles szegény réteg.²⁸ Egyre gyakoribbá váltak az éhínségek, amelyek sok törzset és nemzetséget kényszerítettek a városokba, illetve a nagyúri birtokokra.

Részben a fenti okhoz köthető a kivándorlás. Az albánok kapcsán két fontos irányú tartok szükségesnek megemlíteni: az első nagyobb népmozgásra a 17. században került sor, amikor a kegyetlen és nehéz hegyi életmód elől több ezer család Koszovóba menekült, és itt beépült a helyi albán közösségekbe. A másik nagy kivándorlási hullám a 19. század második felében Észak- és Dél-Amerikát, illetve Ausztráliát és Új-Zélandot célozta meg. Ezek közül az USA-ban alakult ki egy olyan csoportosulás, amely figyelemmel követte a hazai eseményeket.

Az Oszmán Birodalom hanyatlásával párhuzamosan új fél-független országok jöttek létre (Montenegro gyakorlatilag a 18. század végétől,²⁹ Szerbia 1817-től,³⁰ Románia 1859-től, illetve 1866-tól; Görögország 1830-tól³¹ független), amelyek kis területük összes erőforrását ki akarták aknázni, ezért kemény centralizációba kezdtek. Mindenkit számon akartak tartani, uralmuk – szemben az oszmán gyakorlattal – kiterjedt a hegyvidékekre is. Az új kormányzat fokozatosan szétverte a törzsek kollektív tulajdonait, felparcelláztatta a földeket, és igyekezett a pásztortársadalmakat a mezőgazdasági termelésbe bevonni. Az új államhatárok többszörösen felszabdalták az évszázados vándorutakat, és az ide-oda vonuló nomádokat minden állam a saját népességének növelésére kívánta felhasználni. A végső csapást a 19. század utolsó éveinek fegyveres konfliktusai és a Balkán-háborúk jelentették: az állatállományt felélték, az embereket besorozták, és utána már semmi nem lehetett a régi. A vándorutakat az önálló Albánia létrejötte zilálta szét végleg.

A fentiek mellett hadd említsek meg még egy fontos érvet: a történelmi idő múlását. Az archaikus társadalmi berendezkedésnek is eljött a legvégső időhatára. A pásztortársadalmak – földrajzi, illetve társadalom-mentalitásbeli okok miatt – ugyanis nem voltak fogékonyak az új eszmék iránt, a szomszédos népek felől érkező politikai/kulturális áramlatok felé zártak voltak. Ez a merevség aztán lemaradáshoz vezetett a nemzeti mozgalmak korában; csak nagyhatalmi segítséggel tudtak később önálló államot teremteni, amely megelőzött egy lehetséges „európai kurd kérdést”.

Jogszolgáltatás

A patriarchális életmód rengeteg funkciót ellátott, olyanokat is amelyek az államot illették volna. Ezzel gyakorlatilag feleslegessé tette az államot. A patriarchális menta-

litás két dolgon nyugodott: a nevelésen és az íratlan szokásjogon. A jogszolgáltató hatalmat a törzsfő és a mellette levő törzsbeli öregek tanácsa együtt gyakorolta – mind a „polgárinak” nevezhető jogot, mind a büntetőjogot. A legismertebb büntetőjog a vérbosszú intézménye volt.³² Ebből az aspektusból Albánia és Montenegró törzsi területei hasonló utat futottak be a 18. század végéig. Akkor azonban eltért a két terület útja, mert amíg Montenegróban a püspök-fejedelemnek sikerült írott jogot teremtenie,³³ addig Albániában az erre irányuló kísérletek sorra kudarcot vallottak.

Az oszmán kormányzat a 19. században többször megkísérelte a jogmodernizálást, de a törzsek féltették ettől autonóm helyzetüket. A 19. század második felében az oszmán kormányzat létrehozott egy „Hegi Bizottságot”, egy bíróságot, hogy az dolgozzon ki egy az oszmán jogtól független jogot – gyakorlatilag a törzsi mellett egy harmadikat. Ennek célja az volt, hogy legalább a vérbosszú felett kontrollt tudjanak gyakorolni. Ez a bíróság a Balkán-háborúig működött, de nem sok eredménnyel: a törzsek elutasították, illetve nem vették igénybe szolgáltatásait. Végül egy érdekesség: íme egy példa arra, hogy Albániában milyen nehéz jogot alkotni és jogot gyakorolni, még a 20. század végén is. Az 1991–92-es őszi zavargások alkalmával újra regisztráltak vérbosszút...³⁴

A csiftlik- (çiftlik) rendszer kialakulása és az ajánok

A 18. században az Oszmán Birodalom hanyatlásnak indult. Ez többek között abban is megnyilvánult, hogy a központi ellenőrzés háttérbe szorulásával párhuzamosan megjelentek az ún. *csiftlik* nagybirtokok. Ezek egyrészt ziamet-birtokokból és a már fentebb említett vakuf-birtokokon keresztül örökített birtokokból álltak össze. A csiftlik-birtok sajátossága, hogy örökletes volt és piacra termelt. Már a 17. században megjelent egy angol kereskedelmi társaság Macedóniában,³⁵ hogy helyi termékeket vásároljon fel. A csiftliket a parasztok eredetileg kisbérelőkként művelték, jövedelmének tizedét az államnak adták, félretették a vetőmagra valót, és ami megmaradt, azt osztották el a birtoktulajdonossal. Ez az ideális állapot persze hamar eltűnt, és helyébe mérhetetlen kizsákmányolás lépett. Nyugati utazók a 19. század elején egyszerűen csak rabszolgáknak nevezték az itt dolgozókat. A csiftlik birtokkal rendelkező helyi hatalmasságok voltak az *ajánok*.

A csiftlik-rendszert az állam hivatalosan nem ismerte el, azonban nagyon is tisztában volt létezésével. Az ajánok hatalmának megtörésére, később hatalmuk államigazgatásba való beépítésére több kísérlet is történt. A zavaros 1808-as esztendőben Bajraktar Musztafa nagyvezír gyűlésre hívta a ruméliai és anatóliai ajánokat. Célja az volt, hogy megnyerje őket a reformoknak. Hosszas tárgyalások után a következő kompromisszum született: a Porta elismerte jogaikat és méltóságuk örökölhetőségét, cserében az ajánok elfogadták a reformokat, az adóbehajtás szabályozását, illetve magánhadseregeik központi felügyeletét. Az 1808 októberében megkötött „egyetértési okmánnyal” (*szened-i ittifák*³⁶) gyakorlatilag félfüggetlen alattvalókká váltak. A szerződés azonban a nagyvezír meggyilkolásával érvényét veszítette. Egy újabb reformmozgalom 1831-ben megszüntette a timár-rendszert, a föld túlnyomó része kincstári tulajdon lett, az addig megtűrt csiftlikiek – a birodalom termőföldterületének 1/3-a³⁷ – viszont magántulajdonba mentek át.

A 18. században a mai Albánia középső és déli részein – ahol volt némi államhatalom – több nagybirtok alakult ki. Ezek idővel erős gazdasági és politikai hatalommal ren-

delkező családok kezébe kerültek át. A Porta képtelen volt őket ellenőrizni, ezért megpróbált a *Divide et impera!* elve alapján cselekedni: hivatali címek osztásával kívánta a rendet biztosítani. Ez rendkívül veszélyes eljárás volt és törvénytörő volt a kudarc: egyes családok olyan magas pozíciókhoz jutottak – ne felejtjük el, ez a muszlim vallásúak térsége! –, olyan birtokkomplexumokat gyűjthettek össze, hogy sikeresen építhették ki személyi hatalmukat a központi hatalom rovására. Saját hadsereget tartottak és saját politikát folytattak. A 18. század második felében két nagy hatalmi központ alakult ki: Shkodër (Észak) központtal a Bushati családé, Janinában pedig (Dél) Ali pasáé.

Az északi Shkodër szandzsák, amely a mai Albánia északi és Montenegró déli területeit foglalta magában, gyakorlatilag független tudott maradni a központi kormányzattól. Ennek élére rendszeresen a helyi Bushati családból került ki az előljáró. Közülük az első jelentős alak Mehmet pasa (1757–1775) volt. Kihasználta a törzsek Portával szembeni ellenséges magatartását, és kiterjesztette fölét politikai fennhatóságát. Önállóságukat erősen korlátozta, ami döntő lépésnek bizonyult Montenegró kialakulásában. Egy idő után „elfelejtette” beszolgáltatni a központi adókat, ezért megmérgeztették. Fiának, Kara Mahmúdnak sikerült visszakapaszkodnia a hatalomba, de ő már Montenegró történetéhez tartozik.

Albánia létrejöttének szempontjából fontosabb a délen kialakult „janinai birodalom”. Alinak (1750–1821) sikerült egy olyan működő, territoriális rezsimet kiépítenie, amely felül tudott kerekedni az összes helyi szervezeten – még az ortodox millet is háttérbe szorult!³⁸ – és véget vetett a félnomád és nomád pásztortársadalmaknak kedvező feltételeknek.

Ali karrierje az oszmán államszolgálatban indult. Kisebb méltóságok után 1788-ban Janina *mutassariffa* (kormányzó) lett. Janinából kiindulva lépésről lépésre építette ki uradalomkomplexumát, amelynek központi ellenőrizhetősége egyre kevésbé volt lehetséges. Több várost fegyverrel vett be, számosat le is romboltatott. Szabályos hadjáratokban szétverte a vándorló pásztorközösségeket – amivel némely vélemény³⁹ szerint a leendő Görögországot szabaddította meg a legnagyobb instabil tényezőtől –, embereit pedig városokba vagy csiftlik-birtokaira telepítette. Az 1810-es években saját hivatali szervezetén keresztül 1,5 millió alattvalónak parancsolt, az állami katonaság mellett pedig igénybe vehette saját 40 000 főnyi seregét⁴⁰ is. Ő volt az európai Törökország legnagyobb kereskedője: csiftlik-birtokainak termelési stratégiáját az európai piacokhoz igazította; kikötőin keresztül – Arta, Sayades – angol, francia és osztrák kereskedőkkel állt kapcsolatban. Bevételei elérték az évi 60-70 millió piasztert.

Idővel annyira felbátorodott, hogy megpróbálta birtokait elszakítani a birodalomtól, ennek szolgálatába állította saját diplomáciáját is. A központi adókat beszedte, de nem juttatta el Konstantinápolynak, ezért a szultán 1820-ban felmentette hivatala alól. Ekkor átállt a görög szabadságharcosok oldalára; végül orgyilkos végzett vele.

A nemzeti mozgalom kezdetei

A földrajzi adottságok és az ennek következtében kialakult életmód áttekintése után nézzük meg az albán nemzeti mozgalom politikai történetét. Az események láncolatán végigtekintve ne feledkezzünk meg mindazon dolgokról, amelyekről az előző fejezetek szóltak. Ne felejtjük el, hogy a nemzeti mozgalom a szárazföldtől is meglehetősen elzárt területen indult meg egy archaikus, többszörösen megosztott, egymással nehe-

zen kommunikáló társadalomban, amely a szomszédos nemzeti mozgalmakkal leg-
többször csak fegyveres úton „cserélt eszmét”.

Az albán nemzeti mozgalom különös utat járt be. Délkelet-Európa többi népével szemben csak a 19. század második felére – pontosan 1878-ra – tehetjük indulását. A földrajzi elzártság és a sajátos társadalmi berendezkedés miatt a nacionalizmus szellemi forrásai – felvilágosodás, felvilágosult abszolutizmus, romantika – késve és többszörösen megszűrve érkeztek, rendszerint egyéb gondolatok részeként. Az albán nemzeti mozgalom indulásakor a szomszéd népek – görögök, szerbek, montenegróiak – már többé-kevésbé egységessé váltak, végigjárták a nemzetté válás egyes szakaszait; világos célokat tűztek ki maguk elé – leginkább területi aspirációkról van itt szó.

Már az előző század végén érlelődtek a balkáni népek nemzeti függetlenségének gondolatai: a szerbek az ipeki patriarchátus megszűnése után Karlócára mentették át egyházi központjukat (1766). A pátriárka fennhatósága kiterjedt Ó-Szerbiára, Koszovóra, Észak-Macedóniára, illetve a Habsburg Birodalom szerbségére. A szerb (nemzeti) ortodox egyház autonóm önkormányzatként működött; bíraskodhatott és jogszolgáltató hatalma is volt. Miután a szerb kultúra centruma a Dunától északra került, bekapcsolódott a Habsburg Birodalom vérkeringésébe. Szemben a balkáni szerb társadalommal, amely alapvetően továbbra is paraszti társadalom maradt, a határőrvidéki és magyarországi szerbek egy egyre erősödő középréteget állítottak ki – katonák, katonatisztek, kereskedők, tanult pópák stb. –, akik a felvilágosodás eszméivel behatottan ismerkedhettek meg és „átélték” a jozefinista kísérletet is. 1790 óta egyre erősödő politikai követeléseik voltak – országgyűlési képviselő, egy délszláv ügyekkel foglalkozó miniszter stb. A nemzeti megújulás programját támogatta az egyre inkább megizmosodó nemzeti irodalom: Jovan Rajić történeti munkájában megírta a délszlávok történetét. Dositej Obradović pedig a felvilágosodás eszméit propagálta irodalmi tevékenysége során. A 19. században aztán a szerbek súlypontja fokozatosan visszatért a Balkánra. A szerb felkelések felkelései végül 1830-ban elvezettek az autonóm szerb fejedelemség elismeréséhez. 1830 és 1850 között egymásra találtak a balkáni és „Habsburg” szerbek, 1850-re – hála Dositej Obradovićnak és Vuk Karadžićnak – befejeződött a szerb nyelvújítás, és ezzel megereméltődött a nemzetté válás egyik legfontosabb feltétele. 1842-ben Karadjordjević Sándor került a szerb fejedelemség élére, és vele jutott hatalomra az eddig ellenzéki „alkotmányvédő párt” (Toma Vučićsal az élén); az általuk kiépített közigazgatási és katonai apparátus lett a későbbi független Szerbia alapja. 1861-ben katonai reformot hajtottak végre, amely 90 000 főre emelte a szerb hadsereg létszámát.⁴¹

A keresztény Montenegró a 18. század utolsó évtizedeiben kényszerült rá az egységesedésre a közeli rivális muszlim központok – Shkodër, Mostar, Szarajevó, Travnik – miatt. Cetinjében volt a püspökség és a kormányzóság központja. A püspöki cím a Petrović családban, a fejedelmi cím pedig a Radonjić családon belül öröklődött. A két család presztízsharcából a Petrovićok kerültek ki győztesen, akik fokozatosan erősítették meg hatalmukat. 1798-ban egységes törvénykönyvet fogadtattak el a törzsfőkkel. II. Petar püspök-fejedelem moszkvai útjai során orosz – anyagi és diplomáciai – támogatást szerzett. 1831-ben létrehozott egy 16 fős szenátust a törzsfőkből és egy rendőri feladatokat ellátó gárdát, a későbbi „parlament”, illetve hadsereg alapjait. 1860-as meggyilkolásáig gyakorlatilag megnyerte a törzsfők elleni hatalmi harcot; utóda, az első világháborúig uralkodó I. Nikita király orosz és Habs-

burg támogatással erős hadsereget, viszonylag szilárd politikai berendezkedést és jól működő diplomáciát hozott létre.

A szomszéd népek közül először Görögország vált függetlenné. A nemzeti kultúra és irodalom néhány száz évet ugyan „pihent”, de a 18. században újra erőre kapott Bécsben. Az 1780–90-es években a nyelvújítást többen is elkezdték: Rigasz Feraiosz – a nép nyelvét tekintette kiindulási pontnak – és Adamantiosz Koraisz, aki az antik ógörög felé hajlott. A nemzeti irodalom az antik és bizánci hősöktől visszhangzott. 1814-ben három görög kereskedő megalapította a *Philiki Etairia*-t (Baráti Társaság), amely az Oszmán Birodalom elleni fegyveres felkelés megszervezésének céljából jött létre. A társaság eleinte nehezen gyarapodott, de végül mégiscsak sikerült összefognia a görög értelmiség egy részét. A görög nemzeti mozgalom anyagi és szellemi háttérét görög kereskedők – akik közül egyre többen végezték tanulmányukat európai nagyvárosban –, tanítók, pópák, állami tisztviselők (többek között szultáni tanácsadók, tolmácsok stb.) adták. Kihasználva Ali janinai pasa lázadását és a havasalföldi Ypszilanti-féle felkelést, 1820-ban forradalom tört ki a Peloponnészoszon. Többéves véres harc után az európai nagyhatalmak navarinói flottagyőzelme után Görögország függetlenné vált.

Az önálló nemzetállam létrehozását véghezvivő, illetve létrehozására felkészült szerbek, montenegróiak, görögök tehát az eddig a nemzeti mozgalmaktól távol maradt albánokhoz képest szinte behozhatatlan előnyre tettek szert. Ennek oka az albánok birodalomban betöltött szerepe, illetve földrajzi elzártságuk volt. Mindenesetre a szomszédok életében – és a Balkánon – bekövetkezett változásokkal az albánok a század utolsó évtizedeiben szembesültek, egyre súlyosabbá váló harcok közepette. Másképpen fogalmazva: az albánok premodern társadalma a modernizációs kihívásokkal a szomszéd népeken keresztül találkozott, leginkább azok területi aspirációin át.

Ali pasa meggyilkolása után az oszmán kormányzat elhatározta, hogy megszünteti az albánok lakta területek nagyfokú önállóságát. Ezek a kísérletek kétes eredményekre vezettek, mert a birodalom európai felének legmegbízhatóbb csapatai innen kerültek ki, és veszélyes volt a bizalmukkal játszani. Az 1828–29-es orosz-török háború után az albán csapatok nem kapták meg fizetségüket, ezért fellázadtak. Mehmed Rasid pasa nagyvezír pillanatnyi erőfölényére támaszkodva – és szultáni parancsra – ekkor megkísérelte a shkodéri pasalik pacifikálását. Gyűlést hívott össze Monastirban, hogy a görögök elleni harcban való részvételért a szultáni kitüntetések kioSSza. A gyűlésen megjelent 1000 albán előkelő, akik közül ott a helyszínen kivégeztetett 500 főt. Ezután a pasalik egy részét a szultán közvetlen irányítása alá vonta. A shkodéri pasa, az albán Musztafa Bushati (!) azonban csapataival ellenállt és megnehezítette a lakosság lefegyverezését. Rozafátnál egy kisebb csatában győzni is tudott. A szultán végül megunt a huzavonát: Musztafa kegyelmet kapott és Isztambulban magas pozíciót töltött be később. 1833-ban a felkelés eredményeképpen intézményesítették a fennálló helyzetet, az albánok bizonyos autonómiát kaptak, de ez nem kapcsolódott össze semmiféle nemzeti tudattal.

A következő nagyobb összecsapás az albánok és a központi kormányzat között az 1839-ben kiadott „*gülháni hattiserif*” (császári rendelet) kapcsán bontakozott ki. A rendelet kimondta a birodalom összes alattvalójának – felekezeti különbség nélkül – személyi sérthetlenségét, egyenjogúságát és vagyonbiztonságát. Ez megszüntette az albán területek kimondatlan autonómiáját, egyben az adó megemelését is jelentette. Ettől kezdve állandósulnak a felkelések – 1844–45, 1847, 1855–69 –, amelyeket a

reguláris sereg mindig levert, de elvonulása után újra kitörték. A harc tehát az albánok részéről a „hagyományos rend” megőrzésére irányult.

A Porta megpróbált közigazgatási alapon megoldást találni: az albánokat több olyan körzetbe osztotta, ahol nem csak ők éltek. 1836-ban a ruméliai vilajetből leválasztották a janinai vilajetet. 1865-ben megint újjászervezték ezt a térséget, most már három vilajet alakult: a shkodéri, a janinai és a monastiri; ezek mellett alakult később a koszovói.

A 19. század első évtizedeiben a Balkán többi népei körében már erőteljes függetlenségi mozgalmak bontakoztak ki – Szerbia és Görögország már eredményeket is ért el –, és a nagyhatalmak figyelmét is felkeltette a félsziget, azon belül maga az albánlakta vidék is. A nagyhatalmi szimpátiával számoló balkáni népek a gyengülő Oszmán Birodalomból minél nagyobb területeket akartak kiharítani maguknak. Az albánok szomszédai közül Montenegro volt a legaktívabb. Ez a kis állam, miután sikeresen felszámolta az albánokéhoz nagyon hasonló belállapotokat, a század közepére megerősödött. Legfőképpen dél felé és a tengerpartok irányába kívánt terjeszkedni, és ez csak albán területeken keresztül volt lehetséges. Ez egészen a világháborúig meghatározta a kis állam külpolitikáját – ez az albánok felé leginkább „fegyveres diplomáciát” jelentett. A másik szomszéd, Görögország a század közepén ideológiai síkon közelített. Egyrészt az ortodox valláson keresztül befolyása volt a déli területekre, másrészt a közös származás elméletét (*pelazg elmélet*) hirdette. Ez utóbbi szerint az albánok és a görögök közös ősei a pelazgok, ezért ha most újra összefognának, erős hatalmat alkothatnának a Balkánon, és így a birodalomtól Albánia is függetlenedni tudna. A nagyhatalmak közül a Habsburg Birodalom – 1867-től Osztrák–Magyar Monarchia – és az egység létrehozása után Olaszország volt érdekelt az északi, katolikus részeken. Az albánok sajátos helyzetbe kerültek, mert az Oszmán Birodalom európai felében ők voltak a leglojálisabbak – belőlük állították fel az ún. *arnauta* csapatokat, ugyanakkor, ha kellett, a központi kormányzat velük is rendkívül keményen tudott bánni. Kivülről pedig leginkább nemzeti jelszavakkal felvértezve fenyegették területeiket.

Az albánok közül kevesen látták át az Oszmán Birodalom, illetve a Balkán eseményeinek valódi mozgatóerőit; maguk az oszmánok is azt propagálták, hogy a mohamedán vallású albánok a nyelvi (és történelmi) különbségek ellenére is oszmánok. A nemzeti tudat első szószólói nem is innen, hanem a külföldi diaszpórákban élő albán csoportokból, elsősorban az Itáliában élő ún. italo-albánok közül kerültek ki.

Az italo-albánok több hullámban érkeztek az Appenini-félszigetre. A Nápolyi Királyságban Anjou Károly óta számoltak az albánokkal, akik a török terjeszkedés elleni harcban mint katonák óriási hírnevet szereztek. 1443-ban Demetrios Paleologos vezetésével albán zsoldosokat fogadtak fel, akik Calabriában harcoltak. A harcok után sokan családjikkal együtt itt maradtak és több települést alapítottak. A második nagyobb hullám II. Ferdinánd nápolyi király idejében települt át, aki Giacomo Picinino condottiere ellen magát Szkander béget fogadta zsoldjába. Szolgálatiért Szkander bég hűbérül kapta Monte San Angeloi-t és San Giovanni Rotondoi-t.⁴² Shkodër 1479-es elestéig folyamatos volt a betelepülés. A 15–17. században csak pár száz fős áttelepülésekről tudunk. A 19. század második felére számuk 80 000–100 000 között mozgott. Az italo-albánok nem alkottak külön társadalmat, teljesen betagozódtak az olasz társadalomba. Helyzetüknél fogva őket elérték a különböző szellemi irányzatok, ezért tisztában voltak a balkáni kérdés nemzetközi jelentőségével is. Albánia felé ők közvetítették a modern nemzeti ideológiákat, ők „tudták, mi a nemzet, mi az állam”⁴³ Ők

voltak az elsők a nemzeti irodalom, költészet, és nyelvészet tudatos művelésében is. Itálián kívül nagy albán telepek voltak még Romániában, Egyiptomban, Bulgáriában, az USA-ban és Isztambulban.

A hazai társadalom azonban egyenlőre még nem tudta befogadni az új eszméket. Továbbra is megosztott volt – sőt a muszlimok között is elkülönült a többségi szunnita és a később megjelenő síita kisebbség, akiket a *bektasi-dervis* mozgalom fémjelez –, vezetői nem is törekedtek ennek feloldására, számukra kiváltságos helyzetük biztosítása volt az egyetlen cél. Nem mérték fel, nem mérhették fel a szomszédban zajló események súlyát; egységet csak területeik védelmében alkottak – ideiglenesen.

A három vallású, két nyelvjárású, több erősen eltérő életmódot folytató és közösségi tudat nélküli albánság nemzeti mozgalmát az 1870-es évek viharos eseményei indították el. Az albán területek felosztása, illetve a kiszolgáltatottá váló albánok sorsának lehetősége – többszörös fáziskéséssel – változást hozott az albán politikában: felismerték, hogy a szomszéd államoknak tartósan csak akkor tudnak ellenállni, ha sikerül túllépniük a megosztottságon és képviselik magukat a nemzetközi politikában.

Út a nemzetállamhoz

1878

1856 után két évtizedig nem volt jelentősebb nemzetközi fegyveres konfliktus, ennek ellenére a nagyhatalmaknak állandóan szemmel kellett tartaniuk a Balkánt. Oroszország a krími vereségért itt szerette volna kárpótolni magát, bár óvatosabban politizált ennek érdekében. A másik oldalon a Monarchia állt készenlétben, nehogy túlzottan megerősödjön az orosz befolyás.

Az újabb konfliktust az 1875-ös hercegovinai felkelés indította el. A sikertelen oszmán fellépés meggyőzte az orosz politikát, hogy befolyása növelésére most újabb lehetőség kínálkozik. Miután az 1876-ban beavatkozott Szerbia és Montenegro közel állt a katonai vereséghez, Oroszország ultimátumban állította meg az oszmán előrenyomulást. Gorcsakov külügyminiszter Reichstadtban egyeztetett a Monarchiát képviselő Andrássyval, akivel többek között abban egyeztek meg, hogy oszmán vereség esetén új államként létrehozzák Bulgáriát, Ruméliát és Albániát. A tervezett államok határait nem állapították meg. Az Oszmán Birodalom el akarta kerülni a várható nagyhatalmi beavatkozást, ezért pillanatnyi pozícióit felhasználva alkotmányt adott ki, amelyben minden birodalmi alattvalónak garantálta az egyenrangú állampolgárságot.

1877 áprilisáig Oroszország diplomáciai úton kívánta elérni céljait, április 26-án azonban csapatai átlépték a Prut folyót. Váltakozó eredményű harcok után a kis balkáni szövetségesekkel az oroszok eljutottak Isztambul közelébe, ezért az oszmán vezetés 1878. január 31-én fegyverszünetre kényszerült. Néhány héttel később (március 3.) megkötötték a San Stefanó-i békét, amely Oroszország javára felborította a hatalmi egyensúlyt. A nagyhatalmak ezért Berlinben (június 13-tól) újra összejöttek a kérdés rendezésére.

Az albánok a harcokban mint a Porta hívei vettek részt. A békekötés híre nagy nyugtalanságot keltett köreikben, mert féltették az albánok lakta területeket a szomszéd államoktól. Tiltakozó jegyzékeket küldtek a győztes balkáni államokhoz, de megkeresték a nagyhatalmakat is. Irataikban most már megtalálhatóak voltak a nemzeti öntudat jelei is.

A Prizreni (Albán) Liga

Az albánok nehéz helyzetbe kerültek. A szomszédok a területeikre pályáztak, a birodalom pedig nem volt abban a helyzetben, hogy segítséget adhasson; ráadásul Berlinben még csak képviselőt sem kaptak.⁴⁴ A közvetlen katonai fenyegetés hatására egy Isztambulban működő albán csoport elhatározta, hogy gyűlést hív össze az önvédelem megszervezésére és az aktuálissá vált autonómia megvitatására. Ennek a csoportnak volt kiemelkedő gondolkodója Abdul Frashëri.⁴⁵ 1878. június 10-én Prizrenben létre is jött a találkozó, ahova nagyobb részét törzs- és nemzetséggfők, illetve muszlim földesurak érkeztek; délt mindössze ketten képviselték, utóbbiak egyike volt Frashëri. A gyűlésen mindkét muszlim felekezet megjelent – a fanatikus síita bektasi-dervisek támogatásának megnyerése Frashëri érdeme volt. Rövid tárgyalások után elhatározták egy központi szövetség létrehozását – a Prizreni Ligát (*Lidhja e Prizrenit*) –, amely összefogná a helyben alakuló kisebb ligák működését. A Ligának joga lenne adókivetésre és saját fegyveres erő kiállítására. Elsődleges célja a területi integritás megőrzése; külföldön az ő kötelessége lenne az albán érdekek védelme. Amennyiben szűkséges, Szerbiával és Montenegróval szemben vezetheti a fegyveres harcot. A Liga céljainak beteljesüléséig a vérbosszú tilos. Csupán egy nagyon lényeges kérdésben alakult ki vita: milyen legyen a Portához való viszony? Két álláspont alakult ki: az egyik a konzervatív vélemény – a déli és középső területek muszlim urai képviselték ezt a nézetet –, amely lojális kívánt maradni a birodalomhoz. A Porta örömmel fogadta ezt a nem várt tiltakozást, amely erkölcsi tőkét jelentett számára Berlinben. A maga részéről támogatta a Ligát, és azon belül a lojális irányzatot. A Porta ettől a szerveződéستől várta az összes muszlim terület – így Hercegovina – védelmét is. Ezzel szemben Frashëri elvetette a vallási szempontot, amely az egyetlen kapcsolódási pont volt a birodalomhoz, ő az albán egységet tartotta fontosnak.⁴⁶ Végül a gyűlés muzulmán túlsúlya eldöntötte a kérdést: a Liga az első álláspontot tette magáévá.⁴⁷

Frashában egy 1878. november 10-i ülés először vetette fel a négy albánok lakta vilajet egy autonóm területbe való egyesítésének tervét. Ezek szerint a janinai, monastiri, skopjei és shkodëri vilajet Krétához hasonló státust kapna. A helyi ügyeket egy évente választott tanács intézné. A közigazgatás nyelve az albán lenne. A helyi adókból albán nyelvű iskolákat tartanának fenn.

A Liga legjelentősebb helyi szervezete a Shkodëri Liga volt. Itt kevésbé érvényesült a muszlim befolyás, mivel itt a katolikusok alkottak többséget. Katolikus beállítottsága miatt a Monarchia és Olaszország is támogatta – helyben. Katonai jelentősége akkor nőtt meg igazán, amikor a mirdita törzsfőnök – Prenk Bib Doda – is nevét adta a mozgalomhoz. 1878 júliusától összpontosult a (nagy) Liga tevékenysége is. Június 14-én innen címezték emlékiratukat Berlinbe, Beaconsfield angol külügyminiszternek, amelyben autonómiaigényük támogatását kérték „a Bojana partjától Janina faláig”. Kijelentették, hogy ők nem törökök és nem szlávok, hanem albánok. Felvetették – gesztus az ortodoxoknak – egy esetleges görög–albán konföderáció

lehetőségét, de mindenesetre egy nemzetközi bizottság felállítását kérték helyzetük tisztázására. A levélre nem kaptak választ.

Berlinben közben tovább folytak a tárgyalások az Oszmán Birodalom sorsáról. Montenegrónak ítélték Bar és Podgorica városát, Gusinje és Plav körzetét. Az Oszmán Birodalom rovására Görögország is jelentékeny területeket (Thesszália) nyert, amelyek azonban albán igényeket nem érintettek – Janinát nem kapták meg. Miután a Liga levele hiába tiltakozott az albán területek felosztása ellen, Janinánál a görögök ellen, Prizrennél és Shkodernél pedig a montenegróiak ellen eredményes fegyveres ellenállás bontakozott ki. A harcokban az oszmán vezetés titokban támogatta az ellenállást: elsősorban fegyverrel és információval. Az egyes területekről kivonulni kényszerülő török csapatok helyét albán fegyveresek vették át. Végül hatalmi nyomásra a Porta is szembefordult az albánokkal. 1879-ben hivatalosan feloszlattottnak nyilvánította a Ligát – amely ettől persze még tovább működött – és sereggel kényszerítette az albánokat a berlini határozatok végrehajtására. A harcoknak annyi „eredménye” mégis lett, hogy Montenegrónak Gusinje és Plav helyett Ulcinj tengeri kikötőt kellett átadni. Sőt a Monarchia – némi francia támogatással – elérte, hogy a mirdita törzs területe – egy rövid időre – autonóm lett.

Az egyes vallások vezetői különböző módon viszonyultak a Ligához. A muszlim egyházszervezetet megosztotta a kérdés. Egy részük az oszmánokkal fennálló viszonyt féltve elhatárolta magát a mozgalomtól, míg másokat – köztük a fanatikus síita bektasi derviseket – meg lehetett nyerni a nemzeti mozgalomnak. Az ortodox egyház görög befolyás alatt állt, így politikai irányultságát a görögországi görög érdekek határozták meg.

A katolikus egyház, illetve a pápaság és a Liga kapcsolata⁴⁸ némileg több magyarázatot igényel. A Kúria a 19. századig támogatott minden oszmánellenes politikai megmozdulást. A század második felére azonban – IX. Pius, XIII. Leo idején – az olasz egység megteremtésével párhuzamosan a pápai állam megszűnt, maga a pápa a Vatikánba szorult. Ekkor megváltozott a viszonya az Oszmán Birodalommal. Mivel természetesen nemzetközi elismerésre tartott igényt, elküldte képviselőjét Levantéba, hogy az oszmán hatóságok és a helyi katolikusok között közvetítsen, és garantálja békés együttélésüket. Amikor az albán nemzeti mozgalom megindult, a Kúria szigorúan megtiltotta az albán klérus politikai tevékenységét. Ezt azonban nagyon sok pap nem vette figyelembe.⁴⁹ Több Vatikánba írt levél tanúskodik arról, hogy a katolikus klérus nem támogatta az albán területek védelmét szolgáló fegyveres harcot: 1880. június 16-án például P. Giampiero da Bergamo, a shkoderi ferences misszió előljárója körlevelet adott ki, amelyben megtiltotta a klérusnak az eseményekben⁵⁰ való részvételt.

1880-ban Frashëri a Liga gjirokastrai és dibëri gyűlésén még megpróbálkozott egy újabb autonómiaterv elfogadtatásával: az autonómiát a birodalmon belül kellene megvalósítani, a Porta adná a kormányzót, háború esetén sereg állna a birodalom rendelkezésére; ezen túl viszont önálló lenne. A konzervatív álláspont – déli és középső területek – most is megbuktatta az elképzelést. Mindenesetre a Liga felkészült a birodalom ellen is. Az 1880 végén vagy 1881 elején létrehozott ún. „Ideiglenes Kormányzat” (*Kuvernë e Pëdorme*)⁵¹ átvette a hatalmat Skopjében (január 4.), Koszovóban (január 18.), Dibërben (február) és Shkodërban. A mozgalomban eddig részt vevő muszlim előkelők egy része megvonta a támogatását. Április 15-én a Liga – Frashëri kezdeményezésére – emlékiratot juttatott el a Monarchia isztambuli nagykövetségére, amiben ismét felvetették a négy vilajet egy autonóm területté való egyesítésének

tervét. A levélben kijelentették, hogy Albánia az európai civilizáció része kíván lenni, de nemzetisége megtartásával. A válasznak már nem lett volna értelme: a Porta április 20-án – hosszas gondolkodás után – Dervis pasa vezetésével nagy sereget küldött a Liga ellen. A Liga csapatait szétverték, vezetőit bebörtönözték. Abdul Frashëri az 1890-es években isztambuli száműzetésben halt meg.

A nemzeti mozgalom a századfordulón

A berlini kongresszus után II. Abdülhamid szultán erőteljes centralizációba kezdett. Az albánlakta területeken ez praktikusán de facto a törzsi különállás megszüntetését, illetve a Liga utódszervezeteinek felszámolását jelentette, éppen ezért általános felzúdulást keltett. Az oszmán kormányzat erre 1885-ben ideiglenesen felfüggesztette a hegyvidéki reformokat, és néhány politikai foglyot is szabadon bocsátott. A nyolcvanas évektől kezdve ez a fajta oszmán politizálás egészen a birodalom széteséséig periodikusan visszaköszönt. Rendszerint egy súlyos külső válság után akart a Porta központosítani, ez adóemelést, fegyverbeszolgáltatást és katonaaállítását vont maga után, aminek következtében lázadás tört ki. Egy ideig ellenállt a központi vezetés, végül mivel mégiscsak a leglojalisabb népeiségről volt szó, leállította a reformokat és számára hátrányos kompromisszumokat kötött. Néhány év elteltével egy új válság kezdetekor mindez előlről újratekődött.

A Balkán új nemzetállamai megkezdtek önálló állami működésük keserves első évtizedeit. Az új helyzet azonnal tükröződött azokban az új problémákban, amelyekkel mind a szerbeknek, mind a görögöknek, montenegróiaknak, illetve a bolgároknak szembe kellett nézni: a közigazgatás, a hadsereg és a külügyi diplomácia finanszírozása, nagyszabású belpolitikai viharok stb. A modernizáció (infrastruktúra stb.) szintén erőteljes támogatást igényelt úgy anyagi, mint politikai tekintetben. Mivel a balkáni államok ezekkel a problémákkal gyenge hazai gazdasági alapokkal a hátuk mögött nem tudtak önerőből eredményesen szembeszállni, kénytelenek voltak egyre nagyobb tételű külföldi kölcsön után nézni, ami 1914-re ezen új államok óriási méretű eladósodásához vezetett. A nagyhatalmak – látván, hogy a kölcsönöket felvevő országok nem képesek adósságaikat kezelni – pénzügyi ellenőrzés alá vonták őket. Az új problémák mellett azonban megkezdődött – természetesen különböző mértékű eredményességgel – a modern államapparátus kiépítése, a hadsereg fejlesztése, illetve a gazdasági modernizáció. Mindezekből az albánlakta területek kimaradtak, hiszen még a területi autonómiát sem sikerült elérniük.

Montenegro 1878-ban megkészszerzte területét és kijutott a tengerre. A Monarchia tényerése miatt – Bosznia-Hercegovina, Novi Pazar-i szandzsák, illetve Montenegro tengeri protektorátusa – 1881 és 1912 között nyugodt külpolitikai évtizedek következtek. Nikita fejedelem 1879-ben megszüntette a 12 fős szenátus szerepét – tanácsadás, legfelső bírói fórum stb. – és új államszervezetet hozott létre. Megszületett az államtanács – amely a törvényhozói jogosítványt is bírta –, a minisztertanács és a Legfelső Bíróság. 1888-ban új törvénykönyvet adtak ki, és a hadsereget orosz mintára szervezték át. Montenegro volt a legszegényebb az új államok sorában, munkalehetőség híján több ezren hagyták el az országot. A költségvetés jelentős részét az orosz segély biztosította. Az uralkodó azonban ügyes külpolitikával további állandó támogatókat talált. Lányai közül ketten orosz nagyhercegekhez mentek feleségül, de Karadjordjević Péter és III. Viktor Emánuel is Nikita királyhoz küldte lánykérő kül-

döttségét. A Monarchia és Olaszország támogatásával 1910-ben Montenegro királyság lett.

Szerbia csatlódott a berlini kongresszus döntéseiben, mivel nem kapta meg sem Bosznia-Hercegovinát, sem Ó-Szerbiát (Koszovó és Novi Pazar). Oroszország nem őt, hanem a bolgárokat részesítette előnyben. Ez utóbbi miatt Szerbia Obrenović Milan fejedelemsége alatt a Monarchiával törekedett jó viszony kialakítására. 1882 márciusában Bécs támogatásával Szerbia királyság lett. 1885-ben, miután a bolgárok egyesítették Bulgáriát Kelet-Ruméliával, a szerbek elérkezettnek látták az időt a bolgár túlsúly megtörésére, és hadat üzentek. Bulgária azonban rendkívül ütöképesnek bizonyult, és csak Bécs közbelépése mentette meg Szerbiát a teljes vereségtől. Milan király gyenge uralkodásával egyre fenyegetőbb ellenzékét alakított ki maga ellen, végül 1888 decemberében kénytelen volt lemondani a trónról fia javára; ezzel még nagyobb teret nyertek a konzervatív, a radikális, illetve a haladó irányzatok közötti politikai csatározások. Az új király – Sándor – is gyenge uralkodónak bizonyult; az ország alkotmányát többször is módosította (1892, 1901), létrehozta a kétkamarás parlamentet és folytatta a külföldi kölcsönök felvételét. 1903-ban – az uralkodó meggyilkolása után – Karadjordjević Péter foglalta el a trónt, aki új irányt szabott a külpolitikának: francia és orosz orientációt. A Monarchiával szemben egyre ellenségebb lett Szerbia, amit az 1908-as annexió tovább fokozott.

Görögország belpolitikáját a szegénység és a bolgárelenesség határozta meg. Bulgária ugyanis egyaránt fenyegette a még oszmán kézen levő görög érdekeltségű területeket (ezt az 1885-ös egyesülés is megerősítette), illetve fenyegetést jelentett a bolgár egyház terjeszkedése is, elsősorban Macedóniában. 1882 és 1890 között, elsősorban Trikupisz miniszterelnöksége alatt, – Görögország az agresszív külpolitika helyett a hazai viszonyok rendezésére fordította energiáit. Ujraszervezték a hadsereget és a rendőrséget. Megkezdtek a közút-, vasút- és kikötőhálózat kiépítését, ekkor adták át a Korinthoszi-csatornát. A századfordulón két terület sorsáért „érzett felelősséget” a görög kormány: ez Kréta és Macedónia volt. Kréta több felkelés – és az 1897-es görög–oszmán háború – után, illetve a nagyhatalmak nyomására autonóm státust kapott. Macedónia elsősorban a bolgárokkal való konfrontáció helye volt, ennek sorsa a Balkán-háború utáni rendezéskor dőlt el. Görögország egy katonai puccsot követően 1910-ben új alkotmányt kapott. Reformokat hoztak, amelyek néhány nyugalmas esztendő t biztosították a Balkán második legszegényebb országának.

Bulgária tekintélye a Kelet-Ruméliával való egyesítés és a szerbekkel vívott győztes háború után megnövekedett. Elmaradt társadalma azonban óriási terhet rótt az új államszervezet kialakítani kívánó politikusokra. A heterogén társadalmat a nemzeti célok tartották a leginkább össze, amik közül kiemelkedett a macedón kérdés.⁵² A hadseregfejlesztéseket, illetve a kedvezőtlen gazdasági intézkedéseket sokszor indokolták úgy, hogy ezek a macedóniai bolgár érdekek megvédéséhez szükségesek. 1894-től újra közeledtek Oroszországhoz, ahonnan elsősorban a hadseregszervezéshez kaptak hathatós segítséget. A hadsereg tudatosan készült Macedónia elfoglalására, az ország több macedón szervezetnek adott menedéket. 1908-ban, kihasználva az annexió válságát, Bulgária bejelentette függetlenségét.

A Liga bukása után a kultúra ápolása került előtérbe. Politikai szempontból a mozgalom vezetői – a most már állandósult fenyegetettség miatt – az albánok számára legmegfelelőbb berendezkedés lehetőségét keresték. A modernizálódó szomszédokkal szemben a sajátos társadalmi berendezkedésükből fakadó normarendszerük koordinátái között próbáltak megoldást találni.

1881-ben az italo-albán Girolamo de Rada az országot vallási alapon három részre osztotta volna, és az egyes részeket föderatív úton kapcsolta volna egybe. Ezt az elképzelést azonban nagyon kevesen támogatták, leghevesebb ellenfelei Abdul Frashëri fiai voltak: Mithad, Naim és Sami. Álláspontjuk szerint mindenki tisztelje az Istent, ahogy akarja, de ez ne ossza meg az albánokat: „a vallásban Isten legyen az atya, és Albánia az anya”. Egy másik italo-albán elképzelés 1898-ban egy területtől független albán autonómiát képzelt el, a hazaiak azonban ezt sem támogatták.

A hazaiak annyiban egyetértettek, hogy az albánlakta területeket egy autonóm közigazgatási egységbe kell összevonni. A muszlim előkelők eleve nem akartak elszakadni, a katolikus és az ortodox hegyvidékiek pedig a mozgalom gyengesége miatt nem gondoltak függetlenségre. Az autonóm elképzelések az egykori Bushati területekre és Ali „országára” épültek – bár egyiknek sem volt semmi köze a nemzeti mozgalomhoz. Pejëben egy 1897-es és egy 1899-es találkozó alkalmával két elképzelést vitattak meg. A konzervatív (muszlim) álláspont a lojalitást hirdette. Szerintük a monastiri, janinai, shkodëri, skopjei és thesszaloniki vilajetből kellene egy török hivatali nyelvű, laza egységet szervezni, ahol az iskolákban oktatnák az albán nyelvet is. A radikális elképzelés viszont csak a négy vilajetet akarta, de azt széles körű autonómiával, ahol a hivatali nyelv az albán. A többség végül az utóbbit támogatta. Az új liga elnöke – Hadzsi Mulla Zeka – többször tárgyalt ez ügyben az oszmán hatóságokkal. A nemzeti mozgalomban a századforduló körül új nemzedék tűnt fel, amely az autonómia megvalósítását az új ligan belül háromféleképpen képzelte el. Az első itt is egy konzervatív elképzelés volt (továbbra is a muszlimok képviselték), amely az autonómiát nem akarta felhasználni gazdasági és társadalmi átalakulásra. Mithad Frashëri és Faik Konitza⁵³ a mérsékelt polgári reformok hívei voltak. A legradikálisabb változásokat Sami Frashëri követelte, aki gondolatait egy 1913-ban kidolgozott liberális modernizációs alkotmánytervezetben⁵⁴ foglalta össze. A tervezetből kiderül, hogy szerzője tájékozott volt a modern európai alkotmányok tekintetében, hiszen olyan pontokat fogalmazott meg (az egyházak és az állam elválasztása; lelkiismereti szabadság; kisebbségi területeken kétnyelvű oktatás stb.), amelyek egyáltalán nem voltak maguktól értetődőek a Balkánon.

A nemzeti mozgalom 1902–1903-ban új lendületet vett. 1902-ben kivégezték Hadzsi Mulla Zekát. 1903-ban felkelés tört ki Macedóniában. A bizonytalan állapotok miatt óriási fegyverkezés indult meg az albánok között. A muzulmánok szerb–görög támadásoktól tartva gerillacsapatokat szerveztek. Monastirban 1905-ben megalakult a „Bizottság Albánia Felszabadításáért”⁵⁵ nevű szervezet, amely kiépítette helyi szervezeteit is. Ezek a fegyveres alakulatok – követve a szomszéd népek példáit – több terrorcselekményt hajtottak végre.⁵⁶ A háborús állapotok 1908-ig állandósultak.

Az ifjútörök forradalom kitörését a legtöbb albán vezető üdvözölte. A forradalomtól várták az albán autonómia és a macedón viszonyok rendezését. 1908-ban optimista hangulat uralkodott el, az emigránsok hazatértek, több albán nyelvű lap jelent meg, és sokan lettek – pl. Ismail Kemal, az egyik tehetséges új vezető – a megújult parlament tagjai. Az ifjútörökök azonban nem a decentralizálás céljából ragadták magukhoz a hatalmat, ők a birodalmat akarták megújítani. Éppen ezért valódi engedményekre nem voltak hajlandók a nemzeti mozgalmakkal szemben. Az albánokkal különösen gondban voltak, mert ők a muszlim vallás révén kötődtek a birodalomhoz, az „Egyesülés és Haladás” nevű ifjútörök központi bizottság viszont világi alapon szerveződött. Végül fegyveres konfliktusra került sor közöttük.

1908-ban a Monarchia annektálta Bosznia-Hercegovinát, a bolgárok kikiáltották a függetlenségüket; a többi balkáni állam fegyverkezni kezdett. Ilyen körülmények között az ifjútörök kormány kiprovokálta az albán ellenállást is: a klasszikus eljárás szerint adót emelt és katonákat sorozott, illetve az arab abc-t akarta bevezetni – holott már létezett az egységes albán helyesírás. A hegyi területeken ettől kezdve állandósult a hadiállapot. Az albán vezetők – akik között még most sincs egységes vezetés! – abban egyetértettek, hogy a területi felosztás most már a Porta felől is fenyegetővé vált.

1910-ben öt hónapos felkelés bontakozott ki az északi részeken, amit az oszmán hadvezetés ugyan vissza tudott szorítani, de nem tudott leverni. A törzsek hegyvidéki területei bevehetetlen erődnek bizonyultak. Koszovóban különösen kegyetlen volt a megtorlás. Végül a Porta – mint mindig – most is belátta: a recsegő-ropogó birodalom egyetlen támaszát inkább megnyerni kellene. V. Mohamed szultán ezért 1911 júniusában személyesen utazott Koszovóba. Június 15-én Pristinában nagy tömeg fogadta, másnap Rigómezőn hatalmas kicengesztelődési szertartást tartottak (*szelamlik*). Ezután megegyezett az albánokkal az adócsökkentésben, albán iskolák létrehozásában, a latin abc elfogadásában, a fegyverbeszolgáltatás megszüntetésében, és az amnesztia kihirdetésében. A szultán megígérte, hogy az albán nemzetiségű katonák csak albánlakta területeken fognak szolgálatot teljesíteni. Az autonómiáról azonban nem döntött.

1911-ben olasz-oszmán háború tört ki, ami ragyogó alkalom volt egy újabb felkelésre. Ezen a tavaszon először használták Szkander bég zászlóját: a vörös alapon lebegő fekete kétféjű sást. Áprilisban az északi – katolikus – mirdita törzs kikiáltotta függetlenségét, és ideiglenes kormányt szervezett. Június 23-án Montenegróban – Nikita király támogatásával! – albán nemzetgyűlést tartottak. Emlékiratot (az ún. Vörös Könyvet⁵⁷) juttattak el a török szultánnak, amelyben részletes autonómiatervet közöltek. Kérték az albán iskolák megteremtéséhez szükséges alkotmányos garanciák biztosítását. Az oszmán vezetés ekkor a kevésbé radikális déli területek panaszait orvosolta csak: lecserélte a görög hivatalnokokat és a görög püspököt.

1912 elején új választásokat tartottak. A választási csalások kapcsán kibontakozott szokásos évi felkelés ezúttal túlnőtte magát. Gyakorlatilag nem volt sereg, amely ellenállhatott volna neki, augusztusban elfoglalták Skopjét is. A Porta szeptember elején tárgyalásokba bocsátkozott, és 4-én részleges autonómiát adott. Ennek gyakorlati megvalósulására az októberben kitörő első Balkán-háború már nem hagyott időt.

A nemzeti mozgalom kulturális háttere 1878-tól a Balkán-háborúig

Egy nemzeti mozgalom vizsgálatánál nem lehet figyelmen kívül hagyni a mozgalmat kiegészítő kulturális jelenségeket. A dolgozat célja azonban nem teszi lehetővé e terület részletes tárgyalását, mégis szükséges néhány dologról szót ejteni. Ilyen a nemzeti nyelv, az irodalom, a helyesírás és az oktatás kérdése; a nemzeti mozgalom azon állomásai, amelyeken a többi balkáni nép már évtizedekkel korábban túljutott.

Egy nemzeti mozgalom számára különösen fontos a nemzeti (irodalmi) nyelv megteremtése. Ez teszi lehetővé a közös érintkezést – a közös politikai élet legfontosabb feltétele –, erre lehet a nemzeti mozgalom tömegerejét építeni, ezen lehet megfogalmazni a nemzeti célokat stb. Az albánok esetében a nemzeti nyelv volt az egyetlen olyan lehetséges alap, amire a háromvallású és egyéb módokon megosztott

népből nemzetet lehetett teremteni. A nyelv egységesítéséért a pravoszlávok tették a legtöbbet. 1836-ban Naum Veqilharxhi, egy Havasalföldön élő pápa körlevélben szólította fel az albánságot nyelvének és kultúrájának ápolására. 1844-ben kiadott egy albán nyelvű könyvet, amihez maga fejlesztett ki egy abc-t.⁵⁸ A következő két évtizedben kialakult egy egységes nyelvi norma, amiben nagy érdemeket szerzett Konstantin Kristoforidhi – többek között az általa szerkesztett grammatikával és szótárakkal.⁵⁹ Jellemző volt a purizmus, a legtöbbet ez ügyben a különböző folyóiratok és irodalmi művek tették. Az albán nyelvújítás legfontosabb mozzanata a nemzeti helyesírás kialakítása volt. E téren a legnagyobb dilemma: vajon átvegyenek-e egy írásmódot, vagy egy teljesen újat vezessenek be.

1870-ben az egyik gyűlésen három variáció vetődött fel: a konzervatív muszlim képviselők szerint az arab abc volt a legmegfelelőbb. A pravoszlávok a görög írásjelek mellett törtek lándzsát, míg mások a latinra szavaztak. Sami Frashëri kilenc évvel később azt javasolta, hogy egy hangnak egy betű feleljen meg, a hiányzó betűket pedig pótolják a görögből vagy találjanak ki saját megfelelőit⁶⁰ – ez muszlim körökben lett népszerű. A katolikusok a századfordulón több latin abc-t is használtak. A *bashkimi unió* támogatásával kifejlesztett ún. *bashkimi abc*, amely a speciális hangokat betűkapcsolással jelölte – főleg „h”-val. Az *Agimi* („Hajnal”) Társaság-féle. – más néven *isztambuli abc* – a speciális hangokat diakritikus jegyekkel látta el. Végül létezett egy „harmadik” variáció, amely román hatást tükrözött (ezt a romániai kolónia használta). 1908-ban a monastiri albán kongresszus végül a latin betűs abc mellett döntött, amely egyaránt merített a *bashkimi* és az *isztambuli* írásmódból. Az új helyesírás a nemzeti büszkeség egyik legfontosabb tárgya lett.

Az irodalmi élet meglehetősen szegényes volt a szomszédokéhoz képest. Az albán irodalom a romantika korát élte a század második felében, a népi kultúra felé fordulás időszaka volt ez.⁶¹ 1879-ben Isztambulban egy társulat alakult az albán nyelvű könyvkiadás megszervezésére és támogatására. A korszakban született irodalmi munkák többsége a történelmi hagyományokhoz próbált visszanyúlni, ami nem mindig volt egyszerű. Leginkább az albán egység eszméjét szerették volna a múlt feltárásával népszerűsíteni. A legkedveltebb figura otthon és az emigrációban egyaránt Szkander bég volt, értékelése ugyan némileg eltért a különböző szerzőknél – attól függően, hogy muszlim, katolikus stb. volt-e az író –, pozitív történelmi szerepében azonban egyetértettek. A századforduló után a közös értékek –, a közös nyelv, szokások, törekvések stb. hangsúlyozása és a különbségek felszámolása vált céljá.⁶²

Az oktatást meglehetősen elhanyagolta a kormányzat az albánok lakta vidékeken, a 19. század elején csak kolostori iskolákkal találkozhatunk. A század második felében az első albán nyelvű oktatási intézmények a Monarchia és Olaszország pénzén álltak fel. 1878-ban a Prizreni Liga többször szóvá tette, hogy a kormányzat csak görög és török nyelvű iskolákat támogat.⁶³ 1898-ban Bukarestben a helyi emigráns csoport megrendezett egy iskolaügyi konferenciát. A résztvevők levelet intéztek a szultánhoz, amelyben kérték az albán nyelv oktatásának bevezetését. Ekkor már ugyan tizennégy éve működött Korçaban (Korcë) egy albán nyelvű iskola, de ezt 1902-ben bezárták, tanárait pedig Szalonikibe deportálták. A kormányzat negatív hozzáállásának hatására – főleg muszlim körökben – titkos nyelvművelő társaságok alakultak. A helyesírás elfogadása után döntöttek egy tanítóképző felállításáról, amely 1909-ben meg is nyitotta a kapuit.

A Balkán-háborúk

Az Oszmán Birodalom még megmaradt európai területeinek felosztásáért a balkáni államok szövetségbe tömörültek.⁶⁴ A szövetségesek 1912. október 8-án megtámadták a birodalmat. Az oszmán seregek elleni küzdelem nagyjából a bolgár csapatokra hárult. Ezalatt a többi állam hadereje versenyfutásba kezdett a kiszemelt területek megszerzéséért. Montenegro már szeptember 23-án bevonult egyes albán településekre, október 8-án pedig Danilo trónörökös vezetésével három irányból próbáltak kijutni a tengerparti területekre. Shkodër köré ostromgyűrűt vontak. A szerbek szintén a tengerpart irányába törekedtek. November 28-án elesett Durrës. Janina görög lett. A nagyhatalmak közül az albán területek szempontjából leginkább Olaszország és a Monarchia volt érintve. Október elején San-Rossoréban találkozott Berchtold osztrák–magyar és San Giuliano olasz külügyminiszter, illetve jelen volt Jagow német nagykövet is.⁶⁵ Megegyeztek, hogy oszmán győzelem esetén a status quo ante alapján húzzák meg a határokat; amennyiben a szövetségesek győznek, úgy a szláv túlsúly meggátolására szükség lesz egy önálló Albánia megeremtésére. 1913 tavaszáig nem tudtak megállapodni a balkáni szövetségesek Macedónia sorsáról. Bulgária túlbecsülte erejét és június 29–30-án megtámadta az időközben egymással egyezsége jutott Szerbiát és Görögországot. Románia belépése után a bolgárok katasztrofális vereséget szenvedtek. A második Balkán-háború győztesei augusztusban a bukaresti egyezményben állapodtak meg a területi módosításokról. A „végső” határokat a londoni konferencia hagyta jóvá.

Az albánokat – akiknél még most sem találunk egységes vezetést – meglepte az oszmán hadsereg gyors összeomlása. A szinte napok alatt elolvadó török had helyét sürgősen pótolni kellett, mert a szövetségesek már mélyen benyomultak az albán területekre. Az ellenállást – az utódok által „a függetlenség atyjá”-nak elnevezett – Ismail Kemal vezette. Kemal tagja volt a parlamentnek, ezért Isztambulból kellett hazasietnie. Útközben „betért” Bécsbe, ahol megnyerte terveinek Berchtold külügyminisztert. Miután hazatért, Vlorában megszervezte az ellenállást és 1912. november 28-ra nemzeti gyűlést hívott össze. Az értelmiségi és előkelő küldöttek főleg déli és középső területekről érkeztek (83 fő), hiszen Korçe és Shkodër környéke harcban állt a görög, illetve a montenegrói csapatokkal.

A gyűlés elnöki funkcióit Kemal látta el, aki megnyitó beszédében ecsetelte az albánok rendkívül súlyos helyzetét. Az autonóm Albánia álma kudarcot vallott, a birodalom nem volt hajlandó annak megvalósítására. „jelenlegi” helyzetében pedig maga is létéért harcolt. Montenegro, Szerbia és Görögország nem hajlandó respektálni az albán érdekeket. Csupán egy esély maradt a területi felosztással szemben: a függetlenség kikiáltása. Kemal – a nagyhatalmi döntésig – javasolta egy ideiglenes kormány felállítását (*pleqësi*). Beszéde után szavazásra bocsátotta a kérdést, aminek eredményeként délután 17.30-kor felhúzták a nemzeti lobogót.⁶⁶ Még aznap megválasztották az államfőt, helyettesét és az ideiglenes – vegyes muszlim és keresztény – kormányt. Az államfő és a kormány feje Kemal lett. A nemzetgyűlés választott egy 18 fős szenátust (*pleqësi*). Dönteniük kellett az államformáról is. A kormány javaslata a monarchia volt, amit több érveléssel is alátámasztottak: monarchikus volt maga a birodalom is, minden környező balkáni állam az államformát vette fel, és végül – ami a legfontosabb volt – a rendkívül heterogén, több szempontból megosztott „albán masszát” csupán egy monarchia tudná megfelelően integrálni. A gyűlés elfogadta a

javaslatot. Nagyobb gond volt az uralkodó személye,⁶⁷ sőt a titulusa⁶⁸ is. Ebben nem született döntés. A legfontosabb ügyek megbeszélése után Kemal Londonba utazott.

A Vlorában kikiáltott Albánia meglehetősen kicsiny volt. Területe 4000 km², lakosainak száma pedig csupán 300 000 főt tett ki.⁶⁹ Az új állam területén tartózkodott továbbá egy a görögök elől ide menekült török sereg is. A többi területet szerb, montenegrói és görög csapatok szállták meg.

Londonban Edward Grey brit külügyminiszter elnöklete alatt 1912. december 12. óta ülésezett a nagykövetségi konferencia. Feladata a balkáni szövetségesek megfélemezése volt. A nagyhatalmak egyetértettek abban az elvben, hogy a két Balkán-háborút lezáró békének hatalmi egységűen kell nyugodnia, ehhez pedig létre kell hozni az önálló Albániát. A Monarchia – Olaszországgal együtt – egy független Albániát képzelt el, amely kellően erős ahhoz, hogy féken tartsa a szomszéd államokat, leginkább a szerb túlsúly kialakulása tűnt veszélyesnek. A két hatalom etnikai alapon kívánta az új államot létrehozni, neki szánták többek között Koszovót is. A győztes Szerbia és Montenegró azonban ragaszkodott a tengeri kijáráshoz és Koszovó felosztásához. Maguk mögött tudták a Bosznia-Hercegovina anektálása miatt Monarchia-ellenes Oroszország támogatását. Nagy-Britannia és Németország nem foglalt állást. Végül az osztrák–magyar diplomácia beleegyezett Koszovó felosztásába és a tengerpart szláv kézre kerülésébe, cserébe a független Albánia elismeréséért. A tárgyalások alatt mind Montenegró, mind Szerbia végzett területfoglaló hadműveleteket, hogy ezzel is befolyásolják a konferenciát. Montenegró Shkodért ostromolta, amely nagyon kemény ellenállást fejtett ki. Csupán több hónapos harc után (április 23-án) sikerült elfoglalni. A konferencia többször tiltakozott emiatt Nikita királynál, aki ellen végül egy nemzetközi flottát állítottak fel. Ennek hatására csapatai kiürítették a várost és átadták azt egy nemzetközi különítménynek (május 14-én).

Hosszas előkészítés után 1913. július 29-én kimondták Albánia függetlenségét. Az új államot a nagyhatalmak az alábbiak szerint hozták létre:

1. Albánia autonóm, szuverén és örökös fejedelemség, ahol a primogenitúra elve érvényesül, és ahol a fejedelmi hatalmat a hat nagyhatalom garantálja.
 2. Albániát semmilyen nemzetközi jog nem köti Törökországhoz.
 3. A hat nagyhatalom garantálja az ország semlegességét.
 4. Albánia államigazgatását egy héttagú bizottság ellenőrzi, amelybe a nagyhatalmak és Albánia egy-egy tagot delegálnak.
 5. A bizottság mandátuma tíz évre szól.
 6. A bizottság Albánia államigazgatásáról kidolgoz egy tervet, és erről tájékoztatja a nagyhatalmakat.
 7. Legkésőbb hat hónap múltán meg kell nevezni a fejedelmet, addig a bizottságnak lesznek a hivatalok alárendelve.
 8. A rendőrséget külföldi tisztek – svédek – fogják vezetni.
 9. Ezen tiszteknek magába a rendőrség felállításába nem lehet beleszólásuk.
 10. A tiszteket Albánia fizeti, a zsoldot a hat nagyhatalom garantálja.
- A tiszteket végül Hollandia adta, mert a svédek nem bírták a klímát. A legnagyobb gondot a határok meghúzása jelentette, de a Monarchia „visszavonulása” után ez is megoldódott.⁷⁰ A Koszovó nélküli Albánia – amely Shkodért visszakapta – 29 000 km² volt és 800 000 lakossal rendelkezett. Központja Vlora lett.

Montenegró mellett Szerbia sem hagyta abba a hadakozást a konferencia alatt. Még ősszel is folytatta az albán területek jogtalan megszállását. Végül a Monarchia ultimátumban szólította fel Szerbiát az általa is jóváhagyott határok betartására.

A konferencia nem ismerte el a Kemal vezette albán kormányt, sőt még a helyi albán szervezetekkel sem kívánt egyezkedni. Albánia sorsát a nemzetközi bizottság kezébe tette le. Az emigránsok Kemal támogatására Rómában és Triesztben nemzeti kongresszusokat szerveztek, de ezeket senki nem vette komolyan. Odahaza eközben Közép-Albániában Shkodër védője, Essad Toptani pasa egy ellenközpontot szervezett, amely az 1920-as évek elejéig komoly hatalmi csoportosulásnak bizonyult.

Az albán kormányküldöttség visszatért Vlorába, de ott a nemzetközi bizottság teljesen háttérbe szorította. Küzdenie kellett az Essad-féle csoporttal is. Végül Kemal tudomásul vette a helyzetet és emigrált.

A nemzetközi bizottság által vezetett Albániába 1914 januárjában érkezett meg az új uralkodó: Wilhelm Prinz von Wied. Az egykori német tisztet a Monarchia és Olaszország javasolta a posztra. Kormányát a középső és a déli területek muszlim előkelőiből állította fel. Wied nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket, nem tudott mit kezdeni az anarchikus viszonyokkal és képtelen volt megtalálni a megfelelő hangot az albán vezetőkkel. A kormánytagokat az állandóan változó hatalmi viszonyok függvényében cserélgette, politikája így nem lehetett eredményes. Még 1914 szeptemberében elhagyta az országot, és ezzel szabad teret engedett az egyes hatalmi központoknak. A helyzetet teljesen áttekinthetetlenné az első világháború kitérése tette. A nagyhatalmak kivonultak. Az országban semmiféle központi hatalom nem létezett; területe pedig a szerb, montenegrói, görög, illetve olasz és osztrák–magyar seregek átvonulási terepe lett.

1918 után nyílt újra lehetőség arra, hogy rendezzék az albán kérdést; de ez már az albán történelem következő szakasza, amely teljesen más hatalmi tényezők függvényében alakult (a Monarchia felbomlott, Oroszországban anarchikus állapotok uralkodtak, 1918-ban létrejött a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság), és amely a Zogu-féle királyság bukásával zárult le.

Albán állam vagy Albánia?

Ebben az utolsó részben azt kívánom röviden megvizsgálni, milyen adottságokkal indult az albán állam; milyen esélye volt a belső konszolidációra; mennyiben volt képes ellátni „feladatát”, a szomszéd országok megfékezését; és létezett-e az albán nemzet az államalapításkor.

Ha feltesszük a kérdést, hogy az albán nemzeti mozgalom mennyiben tudta átalakítani és egységbe kovácsolni működésének 30–35 éve alatt a rendkívül heterogén albán lakta területeket, akkor azt lehet mondani, hogy a szomszédos államokhoz képest csekély mértékben. Kezdetben (a 19. század első évtizedeiben) – de gyakran később is – egyetértés mindig csak akkor jött létre, ha valami konkrét külső fenyegetés állt fenn, de akkor is addig és olyan mértékig, ameddig ez feltétlenül szükséges volt. Az első és legfontosabb dolog, hogy nem alakult ki egy olyan középréteg, amely megérlelte volna a modern nacionalizmus eszméjének hazai leképezését, és így nem is tehetta azt tömegézületté. Minimálisan három, de legalább négy központtal mindig számolhatunk, amelyek részben egymással is szemben álltak – akár fegyveresen is. Ezek mögött a csoportok mögött sokáig nem igazi pártokat, hanem egyes emberek elképzeléseit kell keresni, akik mögött hatalmi – törzsi, földesúri, egyéb – függés miatt hozzájuk kötődő emberek alkották a pártot. Az igazán értelmiséginek nevezhető emberek mögött – pl. a Frashëri család – pedig nem volt igazi hatalom, csak akkor, ha

a különböző csoportosulások közül meg tudtak maguknak nyerni valakit (például az Albán Liga shkodëri szervezete a mirdita törzsfőnök megnyerésétől kezdve lett számottevő). A Liga megalakulása után azonban az egyre több kultúrát ápoló társaság a 20. század elejére kitermelt egy szűk értelmiségi réteget, amely elkötelezte magát a nemzeti mozgalom mellett. Ők azonban nem tudták teljes mértékben eljátszani azt a szerepet, mint amit „kollégáik” a többi balkáni államban. Ennek okait én elsősorban a földrajzi helyzetben látom. Olyan archaikus társadalmak maradtak fenn, amelyek önálló egységet képeztek, mini államokként működtek. Földrajzi (a szárazföldtől, illetve egymástól való elzártság) és társadalmi (nem volt nagyon ok az egymással való érintkezésre, hacsak nem fegyveres úton) okok miatt nehezen kommunikáló területen, ahol még városok is csak elvétve fordultak elő,⁷¹ és ahol nagyobb politikai és kulturális centrumok, mint pl. Bécs vagy Isztambul szinte elérhetetlen messzeségben voltak, nehezen alakult ki a szűk értelmiségi réteg. Maga a nemzeti mozgalom is gyerekcipőben járt a Balkán többi hasonló mozgalmához képest – a nagyobb európai szellemi áramlatok el sem jutottak idáig, a nyelvreform a századforduló évtizedeire maradt stb. Tovább szűkítette a lehetőségeket a nyelvi és vallási megosztottság. A három vallásfelekezet közötti különbséget nem tudta teljes mértékig háttérbe szorítani a gyenge nemzeti érzelmek. A nyelvjárási közti különbség, mivel életmód-, egyben belpolitikai és részben vallási határokkal esett egybe, szintén jelentős maradt. Kétségekívül az albán értelmiség sikereként könyvelhető el a közös helyesírás bevezetése.

Az albán állam gazdaságilag gyenge lábakon állt. Infraszerkelet tulajdonképpen nem létezett, és egyéb feltételek – politikai biztonság – is hiányoztak ahhoz, hogy külföldi befektetőket csalogassanak az országba.

A fenti adottságok tükrében egyértelmű, hogy óriási nehézségekkel kellett szembenéznie az új államnak. Véleményem szerint a nemzetközi bizottság többet tehetett volna a valódi belső konszolidációért. Mivel az államot egy gyenge nemzeti tudatot hordozó népre „húzták rá”, meglelt volna az esélyük, hogy azt hatalmi szóval dirigálva – nem nélkülözve a kis létszámú értelmiség segítségét – egységbe ötvözzék és egy jól működő társadalmat szervezzenek, amelynek vezetését idővel átadhatták volna az albánoknak. Más kérdés persze, hogy a bizottság hogyan értelmezte saját szerepét, és mennyiben (és miben?) vette komolyan azt. Én úgy látom, hogy Albánia önerőből nem lett volna képes belső állapotát konszolidálni.

Érdekesképpen vessünk fel még egy lehetőséget: mi van akkor, ha jön „be-lülről” egy „erős ember”, akinek elég ereje van ahhoz, hogy erőszakkal építse ki hatalmát, és aki ezt el is tudja fogadtatni mind a szomszédokkal, mind a nagyhatalmakkal. Véleményem szerint amennyiben lett volna ilyen ember, képes lett volna a belső egységet megteremteni – „természetesen” csak diktatórikus eszközökkel. Más kérdés, hogy halála után mennyire maradt volna életképes a rendszer; nagy valószínűséggel nem maradt volna fenn. A körülmények ismeretében azonban – nem volt egyetlen olyan csoportosulás sem, amely erősebb lett volna a többinél – ez a variáció nem volt reális.

Albánia egyértelműen gyengébb volt szomszédainál. Zavaros belső viszonyai alapján első látásra képtelen lett volna bármiféle ellensúlyozásra, ereje és tekintélye addig a pillanatig érvényesülhetett, amíg a hat nagyhatalom közös akarata mögöttes állt. Alaposabban megvizsgálva a kérdést, én mégis úgy látom, hogy Albánia be tudta tölteni „feladatát”. Olyan geostratégiai fekvése volt, amely még zavaros belviszonyok mellett is eredményesen töltötte be funkcióját: a szerbek tengerre jutását megakadályozta; gyengesége ellenére is bizonyos mértékig hatalmi tényező volt, amivel szá-

molni kellett: a Balkánon kialakuló ellenséges szövetségi rendszerek szembenállásban egyensúly átbillentő tényező lehetett, így jól illeszkedett az európai hatalmak hatalmi egyensúly kialakítására törekvő politikai terveibe.

Elérkeztünk a legsúlyosabb kérdéshez: létezett-e albán nemzet az államalapításkor? Gondolataimat e tekintetben két részre különítem el. Először a nemzetté válás kelet-közép-európai sajátosságainak – nemzeti jelképek, mítoszok – jelenlétét kívánom kimutatni az albán politikai kultúrában, ami véleményem szerint sokat nyom a latba a nemzet létezésének vizsgálatakor.⁷² Másodszer pedig a nemzeti mozgalom politikai történetének néhány aspektusát emelem ki.

A fenti bevezető utalt rá, hogy konklúzióinkhoz fontos lesz a nemzeti jelképek és mítoszok számbavétele. Ez a nemzettudat vizsgálatához szükséges, hiszen amennyiben tudunk létező nemzettudatról beszélni, akkor a nemzet is létező entitás. A nemzeti mítoszok sorában az első a származás és a honalapítás története. A 19. század elején több elmélet is felvetődött, többek között a pelazgoktól való származás; az albánok eredetüket a század második felében azonban már egyértelműen az illírekhez kötötték. Magukat őshonosnak vallották, és ez a nemzetközi köztudatba is átment. Ezt a felfogást külföldön nem az albánok honosították meg magukról, mert ezt már korábban is tárgyalta több Albániáról szóló munka.⁷³

Szintén történelmi szimbólum az államalapítás. Erről ugyan óvatosan kell beszélnünk az albánok esetében, mégis rendelkeztek „államélménnyel”. A Szkander bég által felügyelt területeket egyfajta államelőzménynek tekintették. A nemzeti irodalom születésekor számtalan mű íródott róla, amelyek történelmi szerepét pozitívan állították be. Írtak róla katolikusok (Gjergj Fishta), de még muszlimok (Naim Frashëri) is. A 19. század eleji Bushati család és Janinai Ali „állama” szintén az államiságot jelképezte, főleg az autonomista törekvések építettek ezekre.

Hasonlóan az egyéb kelet-közép-európai mítoszokhoz, itt is megtalálhatóak az olyan külső jelképek mint „az emlékezet szent helyei”, illetve a nemzeti központok, nemzeti színek meg a nemzeti lobogó. Kollektívan tisztelt helynek leginkább a nemzeti mozgalomhoz köthető városok számítottak: Shkodër, Durrës, Vlora, Pristina, Monastir, Prizren stb. Nemzeti székváros azonban nem létezett. A nemzeti lobogó „Szkander bég zászlaja” lett, amelyen vörös mezőben a bizánci császárok fekete sasmadara néz le fenyegetően. A nemzeti egység sajátos jelképe lett a fez és a helyesírás.

A mítoszok után most térjünk át a politikai aspektusokra. 1878-ban, a Liga megalakulásakor az albán nép megfogalmazta önmagát. Elhatárolta magát a szomszéd népektől, amelyekhez számtalan – vallási, kulturális hagyományok stb. – szállal kötődött, de elhatárolta magát az oszmán–törököktől is, akikkel pedig még szorosabb kapcsolatban volt. Hittek a saját történelmükben, és igényt tartottak saját életük irányítására. A Balkánt érintő nagy európai rendezésekben a berlini konferencia óta részt kívántak venni, fontosnak tartották érdekeik képviselését függetlenül attól, hogy mennyire vették őket figyelembe.

Véleményem szerint az első albán állam megalakulásakor létezett nemzeti öntudat, és létezett az albán nacionalizmust valló társadalom is, tehát létezett a nemzet. A nemzeti öntudat gyengébb volt ugyan a Balkán-félsziget többi nemzetéhez képest, mégis Albániát az albán nemzet lakta, amely sajátos helyzetét és jellemzőit nemzet minőségében is megtartotta.

Az albán állam megteremtésének politikai előzményeit és azoknak okait megvizsgálva nem tűnik lényegtelennek néhány dolog megállapítása. Az albán naciona-

lizmus megkésetttségének okaként már megfogalmaztam nézeteimet, amit itt újra hangsúlyozni szeretnék: véleményem szerint a legfontosabb tényező ebben a kérdésben a földrajzi helyzet és az ennek nyomán kialakult majd konzerválódott életmód. A szárazföld felé gyakorlatilag zárt terület – hátában a tengerrel – az itt lakókat is elrekesztette a Balkán többi lakosától, a kommunikáció lehetőségét így szűkre szabva. Ezt az elkülönülő területet tovább tagolták a hegyvonulatok, az egymás közelében élők is elvágva egymástól. Az egyes tájaknak megfelelően több életforma jött létre, amelyek mentalitását a három vallás és a két nyelvjárás tovább színesítette, illetve osztotta. Az albán társadalomnak ez a helyzete, illetve a muszlim vallás kínálta előnyök miatt a nemzeté válás jelentősége, lehetősége a 19. század végéig nem foglalkoztatta az albánokat; elsősorban szűkebb világuk – a törzs, nemzetség, falu – érdekei határozták meg gondolataikat és gyakorlati politikájukat. Ezek tükrében érthető az albán nacionalizmus kései indulása. A nemzeti mozgalom indulásának közvetlen okai a modernizálódó szomszédok területi aspirációi voltak, amelyekkel szemben a hagyományos szemlélettel már nem lehetett eredményesen szembeszállni. Csupán ekkor indultak meg azok a lépések, amelyek az albán nemzet kialakulásához vezettek (vezetnek). Azonban ezek a lépések megkésettnek bizonyultak; Albániát a nagyhatalmak európai egyensúly-politikája teremtette meg.

A kommunizmus kelet-közép-európai visszaszorulása után az albánok újabb lehetőséget kaptak. Albánia ugyan roppant szegény ország, és felerősödni látszanak a pártoskodások és az ezzel járó anarchia veszélye, mégis a koszovói helyzet és az ezzel kapcsolatosan egyre hevesebb albán nacionalizmus azt bizonyítja számomra, hogy az albán nemzeté válás még napjainkban is folytatódik. A Balkán jelenlegi állapota sok régi konfliktus újraéledésével fenyeget; a nagyhatalmak visszatértek egyensúly-béke politikai elképzeléseikkel. A békétlen félsziget problémáinak rendezésekor remélhetőleg – mind a balkáni országok, mind a nagyhatalmak – nem fogják figyelmen kívül hagyni az utóbbi kétszáz év történéseit és az „új” rend kidolgozásakor az utóbbi kétszáz év tapasztalatait.

Jegyzetek

1. Európa. II. kötet. Szerk. Marosi Sándor, Sárfalvi Béla. Budapest, 1975. 400–442.
2. Magyarországon 500–600 mm évente. Dr. Péczely György: Éghajlattan. Budapest, 1979. 277–282.
3. *Walther Peinsipp*: Das Volk der Shkypetaren. Wien–Granz–Köln, 1985. 22.
4. *Vékony Gábor*: Dákok, rómaiak, románok. Budapest, 1989. 218–224.
5. Az albán név ill. az Albánia elnevezés az ókori *Arbanum (Albanum)* – Kruja körül – város nevéből ered. *Horváth Jenő*: Bevezetés a Balkántörténet tanulmányozásához. Budapest, 1922. 11.
6. *Thallóczy Lajos*: Albán diaspora. In: Történeti Szemle. 1912. 29.
7. *Barbara Jelavich*: A Balkán története I–II. Budapest, 1996. I. kötet 31.
8. *Michael Schmidt-Neke*: Entstehung und Ausbau der Königsdiktatur in Albanien. München, 1987. 18.
9. A 18. századra volt már örmény, katolikus, zsidó, sőt muszlim millet is. *B. Jelavich*: A Balkán... i. m. I. kötet 54.
10. *Matúz József*: Az oszmán birodalom története. Budapest, 1990. 85.
11. A *çiftlik* eredetileg olyan telket jelentett, amelyet egy pár ökörrel meg tudtak művelni. Matúz: Az oszmán... i. m. 87.
12. *B. Jelavich*: A Balkán... i. m. 47.
13. *Karl Kaser*: Hirten, Kämpfer, Stammeshelden. Wien–Köln–Weimar. 1992. 297.
14. Ezt a gazdálkodási formát nehéz egy szóban magyarítani. Leginkább az Osztrák-Alpokban leírt életmódhoz hasonlít. A kifejezés eredete: *Karl Kaser*: Hirten... i. m. 302.
15. A legelők értékmértékként is szolgáltak, ez alapján állapították meg egy törzs gazdagságát. Értékét fokozatosan veszítette el a 19. században, párhuzamosan a pénz megjelenésével.

16. Stavro Skendit idézi: *B. Jelavich: A Balkán... i. m. I. kötet 80.*
17. Ez a terület magában foglalta a törzsi Montenegrot is.
18. *Karl Kaser: Hirten... i. m. 313.*
19. Egy 1918-as ausztriai felmérés megállapítása. *Karl Kaser: Hirten... i. m. 303.*
20. „Die Shkypetarische Bergfestung ist das völkische Kerngebiet der Albaner, deren nationales Sonderbewußtsein sich seit dem Niedergange des weströmisches Reiches aus Resten antiker Völker gebildet hat.” *Walther Peinsipp: Das Volk... i. m. 10.*
21. Ezt az értelmezést több szerző is használja, pl. *Strausz Adolf: A Balkán félsziget. Budapest, 1888. 127.* Egyéb értelmezést lásd. az *eredet* kérdésnél.
22. „Vom staatsbürgerlichen Standpunkte aus besehen ist der Shkypetare zwar ein Albaner, jedoch nicht jeder Albaner ein Shkypetare, so wie nicht jeder Österreicher ein Tiroler, nicht jeder Deutsche ein Oberbayer und nicht jeder Schweizer ein Alpenzeller ist.” *Walther Peinsipp: Das Volk... i. m. 9.*
23. Az első tudományos igényű szociológiai felmérések a nomádok között csak a második világháború után indultak meg. Ezek egyike szerint egy átlagos *sarakatsan* családnak (14 fő és 350 állat), amely Dél-Albániában, Macedóniában, Görögországban nomadizált, 1951-ben a következő költségvetése volt:
Kiadás: 40 000 drachma. Ennek fele lefelőadó, az anyaállatok etetése; negyede pedig étel, ruha, cipő.
Bevétel: 41 000 drachma, ami tej-, anyaállat-, bárány-, illetve gyapjúeladásból származik.
24. Az egyik közismert példa a *bishkashik* ellen 1903-ban indult hadjárat. *Karl Kaser: Hirten... i. m. 307.*
25. *Karl Kaser: Hirten... i. m. 331–337.*
26. *Karl Kaser: Hirten... i. m. 332.*
27. Csupán két jelentős törzs adatait emelném ki: a *mirditák* és *kelmendiek* száma 177 000 főről (1890) 1930-ra 250 000 főre nőtt.
28. Mi számított szegénynek, illetve gazdagnak két hasonló életmódot folytató területen a 19. század végén:
	szegény (X. állat/család)	gazdag (X. állat/család)
Hercegovinában	20-50	250-500
Albániában	500	2000
- Karl Kaser: Hirten... i. m. 345.*
29. A *Petravić* családon belül (a *Njegoš* törzs vezetői) a 18. század második felében örökletes lett az ortodox püspöki cím, ami fokozatosan fejedelmi hatalommá alakult át. II. Petar püspököt a 19. század elején már külföldön is fejedelemtént tartották számon.
30. Az utolsó oszmán helyőrség 1867-ben hagyta el Belgrádot.
31. A független Görögország létét már az orosz–oszmán háborút lezáró drinápolyi béke elismerte (1829. szeptember 14.), de nagyhatalmi elismerést csak a londoni egyezményben kapott 1830. február 3-án.
32. *Walther Peinsipp: Das Volk... i. m. 150.*
33. Montenegróban 1798-ban írták az első „törvénykönyvet”, amely 17 cikkelyből állt. Ezt 1803-ban további 16. cikkellyel egészítették ki. Ezek gyakorlatilag kodifikált szokásjogok, jelentőségük mégis óriási. Legfontosabb eredménye a vérbosszú pénzbeli megváltásának kötelezettsége.
34. *Karl Kaser: Hirten... i. m. 385.*
35. *Arató Endre: Kelet-Európa története a 19. század első felében. Budapest, 1971. 51.*
36. *Matúz: Az oszmán... i. m. 172.*
37. *Matúz: Az oszmán... i. m. 178.*
38. Pedig a konstantinápolyi pátriárka ekkor már az ortodox lakosság világi irányítója (*etnark*) is. Lásd. *B. Jelavich: A Balkán... i. m. I. kötet 55.*
39. *Karl Kaser: Hirten... i. m. 362.*
40. *Karl Kaser: Hirten... i. m. 363.*
41. *B. Jelavich: A Balkán... I. kötet. i. m. 220.*
42. *Thallóczy Lajos: Albán diaspora. i. m. 33.*
43. *Niederhauser Emil: Az albán nemzeti mozgalom. Valóság, 1978/12. 53.*
44. Bismarck a berlini konferencián az albán memorandumra a következőt válaszolta: „Nem ismerek semmiféle albán nemzetet”. Idézetet lásd: *Arató Endre: A külpolitika hatása a balkáni népek felszabadító mozgalmára a XIX. században. Századok, 1967/3–4. 536.*
45. Abdul Frashëri előkelő, ám elszegényedett muszlim családban született. A janinai görög gimnázium elvégzése után a török közigazgatásban kezdte pályafutását, tagja volt a rövid életű 1877-es parlamentnek. Isztambulban belépett egy albán szervezetbe, amelynek célja az albán jogok védelme és az albán kultúra ápolása volt. A szervezet tagjai magas rangú hivatalnokok, illetve keresztény albánok voltak.

46. „Ne hagyjuk, hogy a mecset és a templom elválasszon bennünket. Az igazi vallás az albán nemzeti eszme.” *Arató: A külpolitika hatása...* i. m. 536. Frashëri fiai – különösen Sami – lettek ennek a gondolatnak leghatásosabb képviselői.
47. A Liga kérte a szultántól az albán területek egy közigazgatási egységben való egyesítését (*vilajet Albania*).
48. *Peter Bartl: Die Liga von Prizren im Lichte Vatikanischer Akten. Südostforschungen, München. 1988. (Band XLVII.)*
49. Ilyen volt Prenk Doçi plébános is, aki 1876-ban összekötőként Montenegróba kísérté egy oszmánellenes akció tervezésére irányuló megbeszélésre Prenk Bib Doda mirdita fejedelmet. Hazafelé a papot török katonák letartóztatták, a Vatikán pedig sürgősen Kanadába helyezte. *Peter Bartl: Die Liga von Prizren...* i. m. 146.
50. P. Giampiero Da Bergamo levele Giovanni Simeoni bíborosnak. *Peter Bartl: Die Liga von Prizren...* i. m. 162–163.
51. Az Ideiglenes Kormányzat elnöke Omer Bej Prizreni, külügyi megbízottja Abdul Frashëri volt. *Michael Schmidt-Neke: Entstehung...* i. m. 20–21.
52. Macedónia fekvése stratégiai fontosságú: a Balkán „szíve”. Itt húzódtott a termékeny Vardar és Strumica völgye, kikötővárosa Szaloniki. Közel fekszik a tengerszorosokhoz. Területén húzódik a Belgrád–Szaloniki és az Ohrid–Isztambul út. Mindezekből nyilvánvaló: akié Macedónia, azé a balkáni túlsúly. 1878 után Szerbia, Görögország és Bulgária törekedett megszerzésére.
53. 1897-től *Albania* címmel albán/olasz nyelvű folyóiratot adott ki, többek között Brüsszelben, majd Londonban, Kairóban és Bostonban.
54. 1913-ban jelent meg a *Was war Albanien, was ist es, und was wird es werden* című munkája. Ebben fontosnak vélte egy albán állam létrehozását – az autonómiát kevésnek tartotta –, amire elsősorban a birodalom általános válsága miatt volt szükség. Egy olyan nemzeti alapon szerveződött szövetséget képzelt el, amely felette áll a vallási különbségeknek, és amely meg tudja akadályozni az albán földek felosztását a szomszéd államok között (szerinte ilyen volt a századvégén megalakult *pejëi liga*). Munkájában kidolgozott egy alkotmánytervet is. Elutasította a monarchiát, és egy albán fejedelem lehetőségét. Az állítólagos illír ősökre hivatkozva javasolta „az öregek tanácsának” (*pleqësija*) – tulajdonképpen a felsőháznak – létrehozását, amelynek élén az államfő állna. Albániát 15 kerületre és kb. 50 alkerületre kellene osztani, illetve szükség lenne egy új fővárosra: *Skënderbegasra* is. A helyi kerületeket vezető *parësiából* választanának egy-egy tagot a *pleqësijába*. A választási ciklus négy év lenne, de a *pleqësija* felét két évente cserélnék. A *këshill'e përgjithçimebe*, azaz az alsóházba kerületenként két-két képviselőt delegálnának – jól körülhatárolt választó és választható joggal. A törvényeket mindkét kamarának jóvá kell hagynia. A kormányt a *pleqësija* nevezné ki, hét tárcából állna, az egyik miniszter lenne a kormányfő; mindkét háznak felelős lenne. Az ország függetlenségét egy 20 000 fős békehadisereg biztosítaná, amelyet egy 500 000 fős tartalék egészítene ki. Az iskolakötelezettség 8 év lenne (!) – a lányoknak is. Kisebbségi területeken kétnyelvű (!) lenne az alapoktatás. Vallási téren az egyházakat el kellene választani az államtól, és garantálni kell a lelkiismereti szabadságot(!). A vallási közösségek maguk irányítanak életüket. A három nagy felekezet élére egy főmuftit, egy exarchát és egy érseket kell kinevezni. *Sami Frashëri: Was war Albanien, was ist es, was wird es werden? Leipzig–Wien. 1913.*
55. *B. Jelavich: A Balkán...* i. m. II. kötet 82.
56. 1906-ban meggyilkolták a korcai görög metropolitát.
57. *Niederhauser: Az albán nemzeti mozgalom.* i. m. 59.
58. Már 1825-ben felvetette egy saját abc kialakításának szükségességét.
59. A szótárak sokáig kéziratban maradtak, csak halála után, 1904-ben jelentették meg őket.
60. *Niederhauser Emil: A nemzeti-megújulási mozgalmak Kelet-Európában. Budapest, 1977. 159.*
61. Néhány gyűjtés: Thimi Mitko 1878-ban Alexandriában adta ki népdalgyűjteményét; Spiro Dinë 1908-ban „A tenger hullámai” címmel jelentette meg népdaloknylvét.
62. Pl. *Gjergj Fishta: A parnasszus darazsai. (1907)*
63. 1878-ban a vlorai, gjirokastrai és berati szandzsákban 80 török és 163 görög iskola volt. *B. Jelavich: A Balkán...* i. m. II. kötet 80.
64. 1912 márciusában szerb–bolgár megállapodás, májusban görög–bolgár egyezmény, októberben szerb–montenegrói szerződés.
65. *Balanyi György: Világpolitika 1871–1914. Budapest, 1918. 242.*
66. *Michael Schmidt-Neke: Entstehung...* i. m. 25.
67. A századfordulás külföldi jelöltek közül szóba került Don Gjijn Aladro Kastrioti (Spanyolország); Marchese Giovanni d’Auletta-Kastrioti (Olaszország); Albert Ghica herceg (Románia), aki lemondott Louis Ferdinand Montpensier-Bourbon-Orléan hercege javára. Louis herceg el is ment Vlorába, de hamar vissza is fordult. Felmerült az oszmán hercegek: Burhan Eddin és Abdul Mecid jelölése is.

68. A jövődő uralkodó tervezett címeiről egy csokor: *király*: regj, reg, crali, mbret, rigë; *császár*: cezar, perendij, kralj, peranduer; *fejedelem*; zot, princ, prenk, principe, i pari i dhent. Később Zogu a mbret címet választotta. *Michael Schmidt-Neke*: Entstehung... i. m. 26.
69. *Michael Schmidt-Neke*: Entstehung... i. m. 26.
70. Észak felé március 26-án, kelet felé március 29-én, dél felé pedig augusztus 11-én húzták meg Albánia határait.
71. A természeti tagoltság a városok fekvését is nagymértékben meghatározta. Nem volt egyetlen olyan központi hely, amely az összes albánlakta területek felől könnyen megközelíthető lehetett volna. A nemzeti mozgalom gyűléseit különböző regionálisan jelentős városokban tartotta, mint amilyen például Shkodër volt.
72. Szempontjaimat Kiss Gy. Csaba: „Nemzeti mítoszok, nemzeti jelképek” című előadásai alapján állítottam össze.
73. Magyarországon például *Hunfalvy János*: Egyetemes földrajz, különös tekintettel a néprajzi viszonyokra. I. kötet – Dél-Európa. Budapest, 1884. munkája foglalkozik az albánok leírásával, és ott említi meg eredetüket is: 299–303.

Felhasznált irodalom

1. *Arató Endre*: Kelet-Európa története a 19. század első felében. Budapest, 1971;
2. *Arató Endre*: A külpolitika hatása a balkáni népek felszabadító mozgalmaira a XIX. században. In: Századok, 1967/3–4.;
3. *Balanyi György*: Világpolitika 1871–1914. Budapest, 1918;
4. *Peter Bartl*: Die Liga von Prizren im Lichte Vatikanischer Akter. In: Südostforschungen. Band XLVII, München, 1988;
5. Európa II. kötet. Szerk. Marosi Sándor, Sárfalusi Béla. Budapest, 1975;
6. *Sami Frashëri*: Was war Albanien, was ist es, was wird es werden? Leipzig–Wien, 1913;
7. *Horváth Jenő*: Bevezetés a Balkántörténet tanulmányozásához. Budapest, 1922;
8. *Hunfalvy János*: Egyetemes földrajz, különös tekintettel a néprajzi viszonyokra. I. kötet – dél-Európa. Budapest, 1884;
9. *Barbara Jelavich*: A Balkán története I-II. Budapest, 1996;
10. *Karl Kaser*: Hirten, Kämpfer, Stammeshelden. Wien–Köln–Weimar, 1992;
11. *Matúz József*: Az oszmán birodalom története. Budapest, 1990;
12. *Niederhauser Emil*: Az albán nemzeti mozgalom. In: Valóság, 1978/12.;
13. *Niederhauser Emil*: A nemzeti megújulási mozgalmak Kelet-Európában. Budapest, 1977;
14. *Péczely György*: Éghajlatlan. Budapest, 1979;
15. *Walther Peinsipp*: Das Volk der Shkypetaren. Wien–Graz–Köln, 1985;
16. *Romsics Ignác*: Nemzet, nemzetiség és állam. Budapest, 1998;
17. *Michael Schmidt-Neke*: Entstehung und Ausbau der Königsdiktatur in Albanien. München, 1987;
18. *Strausz Rudolf*: A Balkán félsziget. Budapest, 1888;
19. *Thallóczy Lajos*: Albán diaspora. In: Történelmi Szemle, 1912;
20. *Vékony Gábor*: Dákok, rómaiak, románok. Budapest, 1989.

AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ ELŐTTI ANGOL–NÉMET VISZONY POLITIKAI ÉS SZELLEMI HÁTTERÉRŐL

A Berliner Illustrierte Zeitung egyik 1899-es száma érdekes közvélemény-kutatási adatokat közölt. A megkérdezetteknek 12 – személyekre és eseményekre irányuló – kérdésre kellett válaszolniuk, mint például: Ki volt a században a legnagyobb államférfi? Ki volt a század igazi hőse? Ki a legjelentősebb feltaláló? Az első kérdés vitán felül álló győztese a német egység létrehozója, a „vaskancellár” Bismarck lett. De sokan szavaztak a nagy angol államférfira, Gladstone-ra is. A további kérdéseknél is egyre-másra tűnnek fel angol nevek a rendszerint győztes német személyiségek nevei után. Így például Viktória királynőt is az egyik legjelentősebb személyiségnek tartották, természetesen csak a porosz Luise királynő után.¹

A 19. század második felében az angol–német viszonyt a közvélemény hangulatában – a nagypolitikához hasonlóan – még általában a rokonszenv jellemezte. Bismarck egyértelmű törekvése volt, hogy Németország számára is biztosítsa Anglia viszonylagos rokonszenvét. A Disraelit követő brit miniszterelnökök is inkább tekintették az újdonsült német nagyhatalmat az európai egyensúly pillérének, semmint a fennálló nemzetközi rendszer megbontójának. A 19. század végéig a két nagyhatalom meglehetősen jól kooperált egymással, felmerülő konfliktusait pedig zökkenőmentesen rendezte a diplomácia eszközeivel. Még a bismarcki időszakban testet öltött azonban Németország világpolitikai szerepvállalásának igénye, mellyel párhuzamosan a német császárság megkezdte gyarmatbirodalmának kiépítését, intenzív részvételét a világkereskedelemben és a tőkeexport folyamatában. E cél elérése közben figyelembe kellett vennie Nagy-Britannia érdekeit és józan kompromisszumokat kellett tennie, hogy annak jóindulatát biztosítsa a maga számára.

Egy meghatározó egyéniség véleménye

Bismarck emlékirataiban többször kitér az Angliához fűződő viszonyra. A Helgoland és Zanzibar birtoklásáról kötött szerződés kapcsán részletesen értekezik a két ország között fennálló kapcsolatok természetéről és jellegzetességeiről. Jóllehet fentebb említettük az angol–német kapcsolatok alapvetően építő jellegét, a nagy államférfi visszaemlékezéseinek néhány vonatkozó oldala bepillantást enged abba, hogy az általa képviselt elit mennyire kételkedve szemlélte a britek magatartását. Bismarck érvelése szerint hiába szentelt ő maga hivatali ideje során kifejezetten sok figyelmet e kapcsolatoknak, mindez csupán arra volt jó, hogy megbizonyosodjék a brit magatartás változékonyságáról és ingatag voltáról. Zanzibar és az ott megszerzett kereskedelmi jogok feladása például – érvel Bismarck – a hosszú távú előnyök elvesztését jelenti, mellyel szemben az angol választási szisztémából és politikai berendezkedésből eredően csupán egy bizonytalan időtartamra garantált jóindulatot lehet kapni. A rövid életű kabinetek változó érdekeihez és igényeihez nem igazíthatóak a német külpolitika nagy horderejű döntései.² Itt figyelembe kell vennünk azonban, hogy a jogos kritikán felül gyakorta felfedezhető az a szkepticizmus és keserűség, amelyet az idős kancellárban 1890-es menesztése hagyott maga után.

A Bismarck nevével fémjelzett érában, amely 1890-ben lezárult, a napóleoni háborúkat követően Nagy-Britannia igazán veszélyes versenytársak nélkül építhette ki hatalmát és befolyását Afrikában, Ázsiában, valamint a világtengereken. A kontinentális ügyekben Franciaország féken tartása volt a legfontosabb feladat, melynek eléréséhez fontos volt Poroszország és Ausztria támogatása. E hagyományok 1870 után sem szakadtak meg egy ideig, így Bismarck nem minden ok nélkül írhatta le emlékirataiban: „Jóllehet Anglia barátsága számunkra fontos, Németország barátsága Anglia számára adott körülmények között sokkalta értékesebb.”³

Az 1890-es években még eléggé feszült az angol–francia viszony ahhoz, hogy akár nagyobb méretű fegyveres összeütközés lehetőségét se lehessen kizárni, ebben az esetben pedig csakis Németország siethet Britannia segítségére, de éppúgy hatékonyan működhet közre a német haderő a keleten felmerülő összeütközések és válságok megoldásában is. India és Konstantinápoly az orosz veszély ellen könnyebben védelmezhető a lengyel határnál (értsd: a német haderő szövetségesi hadmozdulatai révén), mint mondjuk Afganisztánban.⁴ Az angolokban gyakran lehet csalódni – állapítja meg ugyancsak az *Erinnerungen* –, hiszen a bécsi kongresszuson is megegyeztek volna külön Franciaországgal és Ausztriával. Poroszországot egyáltalán nem respektálva, ha Napóleon nem éppen ezzel egy időben merészkedik vissza Elba szigetéről. Bismarck visszaemlékezései számos hasonló negatív színezetű megállapítást is közölnek Angliával kapcsolatban. Bár az angol szövetség lehetőségét végképp nem vetette el, időnkénti angolbarát megnyilatkozásai ellenére konkrét szövetségi tárgyalások megkezdéséig nem jutott. Inkább az angol–orosz ellentét kihasználására törekedett, úgy, hogy adott esetben Németország barátsága mindkét nagyhatalom számára értékes legyen, amint azt maga is megfogalmazta a Reichstagban elmondott egyik beszédében: „Azazal dicsekedhetem, hogy Anglia és Oroszország között éppúgy bizalmas közvetítők lehetünk, ahogyan biztos vagyok abban, hogy azok vagyunk Ausztria és Oroszország között.”⁵ Élete alkonyán viszont – immár az aktív politikától távol – még annyi reményt se fűzött az angol kapcsolathoz, mint annak előtte, hangoztatva, hogy sem Anglia, sem Franciaország barátságáért fáradozni nem érdemes, a „fő dolog számunkra, hogy az egyensúly Európában fenntartsuk”.⁶

A bismarcki politika tehát jóllehet számolt Nagy-Britanniával mint lehetséges partnerrel, de látnunk kell azt is, hogy a Bismarck utáni adminisztrációk, amelyeket leginkább szoktak az angolok elidegenítésével és rossz politikával vádolni, sokkal jobban „törték” magukat egy szövetség létrehozásának irányában, mint azt a vaskancellár valaha is tette. S noha angol részről elhangzott (Lord Randolph Churchill)⁷, hogy Anglia számára mindenekelőtt Németország a természetes szövetséges, „de Anglia nem Németországnak” – vélekedett tagadóan Bismarck, minthogy a belpolitika a briteknél túlzott prioritást élvez.⁸

A britek hagyományos külpolitikai elgondolásai és Németország

Ha magát a 19. századi angol külpolitikai vonalvezetést szemléljük, megállapítható, hogy a szigetország európai ügyekben való részvételét mindig egyfajta ellentmondásosság jellemezte; egyrészt a „splendid isolation” arisztokratikus elszigeteltségének fenntartása, másrészt a reálpolitikai megfontolások kényszere, mely arra sarkallta a brit politikusokat, hogy olykor nagymértékben, és nem is kis kockázatot vállalva,

vessék magukat a kontinensen létrejött konfliktushelyzetek megoldásának nehéz sakkjátszmáiba.

Az angol királyok a 15. században – a százéves háború során elszenvedett kudarcuk (illetve pirruszi győzelmeik) miatt – kénytelenek voltak közvetlen kontinentális hatalmukról lemondani. Másfél évszázados belpolitikai vívódás után Anglia a tengereken és a világkereskedelemben kezdte keresni ambícióinak beteljesülését, kialakítva a maga sajátos együttélését Európával. Miközben a kulturális összekötő szálakat megőrizte, sőt saját szellemiségevel közvetlen hatást is gyakorolt a felvilágosodás korának Európájára, egyúttal egyre inkább el is különült tőle. A hatalmi politikában és a nagy háborúkban azonban érdekei, melyek mindig a geopolitikai erőegyensúly fenntartására törekedtek, olykor megkövetelték közvetlen részvételét.

A tengerekért vívott küzdelmek után, melyben az angol hajósok győzedelmeskedtek spanyol és portugál ellenlábasaik felett, a spanyol örökösödési háborútól kezdve kétszáz éven át Franciaország számított Nagy-Britannia fő ellenfelének. Franciaországgal szemben Anglia elsősorban Ausztriára és a német tartományok uraira számíthatott, sőt a német kapcsolat még azáltal is erősödött, hogy a hannoveri választófejedelem elnyerhette az angol trónt.

Franciaország és Anglia viszonya feszült, már-már háborús színezetet öltött a 19. század utolsó évében az 1899-es ún. *Fashoda*-incidens időszakában, mely a két ország gyarmati terjeszkedésének metszéspontjában csaknem végzetes összecsapáshoz vezetett. Két évtizeddel korábban a berlini kongresszuson a német és a brit érdekek viszonylag könnyen összeegyeztethetőnek bizonyultak, és a megállapodásokra úgyszólván baráti szellemben került sor. Mindez annak ellenére történt, hogy az egységes német állam létrejötte alapvetően megváltoztatta a korábbi elképzeléseket az európai erőegyensúlyról, hiszen egy minden addiginál erősebb hatalom jelent meg a földrész közepén; kiugróan magas lélekszámmal, nagy területtel, komoly civilizációs szinttel, rohamosan növekvő gazdasági teljesítménnyel és végül, de nem utolsósorban egy igencsak mélyen gyökeredző katonai és harci morállal, amelyet az angoloknak – miután széles körben alkalmazták a szerződött német zsoldos katonákat gyarmati háborúik során – nem kellett külön bemutatni, mindezt pedig a porosz vezetés és szellem csak tovább erősítette. Ezek a tényezők már elegendőnek bizonyulhattak volna ahhoz, hogy a korábbi jó viszony ne feltétlenül folytatódjék, és tartva az új nagyhatalmi erőtől, az angolok Franciaországgal szembeni gyanakvást *ad acta* tegyék. Mégsem így történt, az angol–francia közeledéshez még hosszú út vezetett, kellett hozzá Németország látványos megerősödése éppúgy, mint az orosz diplomácia intenzív tevékenysége és az orosz–francia viszony szívélyessé válása.

A századforduló utáni évek azonban a britek és a németek között még alapvetően baráti kapcsolatokat mutattak, legalábbis kulturális és interperszonális viszonylatban. Németországban sem számoltak le még a bismarcki gondolattal, amely Angliában potenciális szövetségest látott, a német törekvésekhez megnyerhető partnert. Az 1905 előtt alapított Angol–Német Barátság Bizottsága („Anglo-German Friendship Committee”) még 1911 májusában – csaknem egy időben a marokkói válsággal – is üléseket tartott és nevét Angol–Német Baráti Társaságra („Anglo-German Friendship Society”) változtatta. A társaság munkájában pedig nem kisebb személyiségek vettek részt, mint Balfour későbbi brit külügyminiszter, Bonar Law későbbi miniszterelnök vagy a Rotschild család reprezentánsai, de német részről úgyszintén megemlíthető néhány jeles név, mint például Walther Rathenau későbbi német külügyminiszteré.⁹ Természetesen a nagypolitikát nem elsősorban ezek az összejövetelek befolyásolták,

noha a brit közvéleményre kétségkívül gyakorolhattak némi hatást. A korszak fő vitatémája inkább volt a német hadiflotta fejlesztési programja, amely a brit vezetőket mélyeséges aggodalommal töltötte el, Németországban ezekben a kérdésekben II. Vilmos kívánta kimondani a döntő szót. Angliában a politikai elit ezzel szemben jobban igyekezett a közvélemény és a közmondásos, ún. *british common sense* elvárásainak megfelelni. A nagyhatalmi igények és a *Pax Britannica* fenntartása azonban az első világháború előtti években már több nagyívű gesztust tett szükségessé a francia szövetséges irányában és radikálisabb elutasítást a német törekvésekkel szemben. Mindeközben a német birodalom belpolitikai vitáiban – csakúgy, mint a sajtóban és a különféle értekezésekben – az clemzőknek az a szinte paranoiás meggyőződése látszott megerősödni, hogy Nagy-Britanniában meghatározóvá vált a Németország ellen szövedő „bekerítő” politika („Einkreisungspolitik”).

A németek szellemi viszonya Angliához: félelem a bekerítéstől

Az 1870-es évektől a német politikai gondolkodást egyre inkább foglalkoztatta Anglia szerepe, jótékony vagy éppen káros hatása a birodalom törekvéseire. Amíg Németország nem foglalkozott tengeri flottája fejlesztésével, amely Bismarck idején nem volt meghatározó prioritás, a kapcsolatokat legalábbis jóindulatú semlegesség jellemezte. A brit–német viszony angolszász elemzői az 1897-es esztendő jelölik meg mint a fordulat évét, ekkor kezdett ugyanis Németország rohamos lendületű flottafejlesztési programjába. Ezt követően fogalmazódott meg a német politikusok jelentékeny részének a fejében az a – később pártállástól függetlenül a német politikai elitet a baloldaltól a konzervatív jobboldalig mélyen átható – gondolat, hogy Németország fejlődésének legfőbb gátja éppen Nagy-Britannia.¹⁰

Ahogy az angol politikai közírókat a német uralmi vágyak és nagyhatalmi ambíciók mellett az „erőszakra hajlamos” Németország Nietzsche gondolataira visszavezetett politikai irracionalitása töltötte el rettegéssel, ugyanúgy Németország Heinrich von Treitschke¹¹ monumentális történelmi munkájának, a *Deutsche Geschichte*-nek lapjairól olvashatta és szívhatta magába a feloldhatatlan gyanakvást Angliával szemben. J. W. Allen történészprofesszor, aki az első világháború kitörésének idején foglalkozott a német–angol viszony megromlásának okaival, a következőket írja: „Több mint húsz éven át a német közírók meglepő nyíltsággal deklarálták Anglia szétzúzására irányuló szándékaikat, a maguk sajátosan naiv német stílusában előadva, hogy tudniillik miként is kell azt megvalósítani. Anglia gyávasága, aljassága, durvasága, butasága, áruló mivolta és brutalitása valóságos hittétellé lett a hazafias érzelmű németek körében.”¹²

Hermann Kantorowicz német jogtörténész és politikaelméleti író¹³ ugyancsak kritikával illeti a századforduló utáni történelmi-politikai, valamint sajtóbeli megnyilvánulások kedvezőtlen hatásait, s valóban az 1920-as évek során már átfogó törekvés indult meg a német közgondolkodásban és a művelt tudományos elit köreiben, hogy az immár megváltoztathatatlan eseményeket józan fejjel újragondolják. Ilyen munka gyanánt jelent meg a *Der Geist der englischen Politik und das Gespenst der Einkreisung Deutschlands* Kantorowicz tollából. E könyv súlyosan kárhoztatja és a háborús konfliktus egyik legalapvetőbb okaként jellemzi a bekerítésről szóló „mesét”, az *Einkreisungsmärchent*. A közgondolkodást járványszerűen megfertőző veszélyeztetettség érzés, a francia–oros szövetség támadó jellegének eltűlése téves gondol-

kodáson alapult, hiszen – állapítja meg Kantorowitz – számos bizonyíték hozható fel ellene. Metternich gróf, londoni német követ 1905-ös feljegyzése ugyancsak ezt támasztja alá. A gróf a következőket írja: „Senki nem akar tőlünk semmit. Sem Anglia, sem Franciaország, sem más nem szándékozik reánk támadni.”¹⁴

1908-ban maga a birodalmi kancellár, von Bülow jellemzi úgy a nagyhatalmak kapcsolatát, mint amelynél az ellentétek elsimulóban vannak, bár így folytatja: csak Angliával szemben élesedett az ellentét, éppen a már említett flottakérdés vonatkozásában.¹⁵ A vélekedés, hogy Németországot külső veszély nem fenyegeti, még 1910-ben is általános volt a külügyi kabinet vezető tisztségviselőinek körében. Megállapítható azonban, hogy egy-egy politikai irányvonal vagy nézet gyakorta olyan dogmává merevedett, melyet még a nyilvánvaló tények fényében feltáruló ellentmondások sem rendíthettek meg. E léggört szellemesen írja le Kantorowitz a következő humoros hasonlattal: „Aki abban akar hinni, hogy a gólya hozza a gyereket, nem zavarhatja magát a ténytől, hogy gyerekek télen is születnek, mialatt a gólya Egyiptomban időzik. Aki elhiszi, hogy Poincaré¹⁶ és Izvolszkij¹⁷ összeesküdtek Németország ellen, nem hagyja magát attól a ténytől megzavarni, hogy Izvolszkij 1912-ben Poincaré háta mögött az orosz kormányfőnél, annak »önfejűségéről és önimádatáról« panaszkodott, de ugyanakkor Poincaré 1912 augusztusában Izvolszkij háta mögött az orosz miniszterelnöknél bepanaszolta (ti. Izvolszkijt) »ügyetlenségei és intrikái« miatt.”¹⁸

„Perfid Albion” mint közhely

Az első világháborút követően sem tűntek el Németországból azok a félelmek, melyek azelőtt is jellemzőek voltak, sőt sokan igazolva látták korábbi nézeteiket. A németek az ún. *Fehér Könyv*ben összegezték a háború okait, de egyébként is sok röpirat látott napvilágot a háborús felelősség kérdéséről. Úgy tűnt, hogy a német gondolkodás még mindig nem volt képes megszabadulni Angliával szemben kialakított rögeszméitől, mely az álnok és megbízhatatlan kereskedőhatalom rémképét festette. Eszerint Németország a tiszta római erényeket testesítette meg, Anglia viszont a romlott, két-színű Karthágo 20. századi reinkarnációja.¹⁹

A megrögzött gyanakvás természetesen nem lehet elég ok egy világháború ki-robbantásához, főleg ha kevésbé bizonyítható az ellenfelek háborús szándéka. ráadásul nem kizárólag a németek és az angolok viszonyát terhelték mély előítéletek, hanem a francia–angol viszonyt legalább ugyanannyira, e kapcsolat pedig még csak termékenyítő történelmi hagyományoknak sem volt híján. „L'Angleterre, c'est l'anti-Français”, azaz „Anglia annyit tesz, mint franciaellenes”, ahogy ezt egy francia diplomata kurtán összefoglalta, miközben az angolok Transvaalban folytatott tevékenységét értékelte.²⁰ A franciák kollektív tudatalattijában ma is kísért a „perfid Albion”, az áruló Anglia gondolata, melyet az időnként fel-felújuló rivalizálás újra és újra előhoz.

Pierre Larousse híres *Grand Dictionnaire Universel* kiadásában a *la perfide Albion* kifejezést az angol kormányzás tradicionális jellemzőjeként minősíti és a rómaiak *punica fides*²¹ megvető felhangú minősítéséhez hasonlítja.²² Az angolok inkább humorosan replikáltak, kissé lekezelték francia ellenfeleiket, amikor megalkották Együgyű Jakab, Jaques Bonhomme groteszk figuráját, a falánk angol figura, John Bull ellenpontjaként.

Az *entente cordial* természetesen fordulópontot jelentett a két nemzet lelki kapcsolatában, erőt lehelve a Franciaországban mindig létező, ámde háttérbe szoruló angolbarát irányzatba, amely inkább mintát látott az angol berendezkedésben és tradicionális szabadelvűségben, mint valami gyűlölni valót. Egyesek odáig merészkedtek, átlendülve a ló túlsó oldalára, hogy egyenesen „angol–francia nemzet”-ről beszéljenek, melyben eltűnnek a nemzeti különbségek. Többek a nemzetek közötti előítéletek teljes megszűnését prognosztizálták (pl. Jean Finot *Le préjugé des races* [Párizs, 1905] című művében).²³ Mindeközben a kormányok nem mulasztottak el apró megjegyzésekkel irritálni egymást, a francia újságok naponta cikkeztek „perfid Albion”-ról. A két hatalom viszonya csak VII. Edward és a Foreign Office hosszas erőfeszítéseit követően vált szívélyessé.

A német politikai berendezkedés hatásai és a sajtó szerepe

A 19. század vége egyéb téren is szemléletváltással járt. A modern történeti kutatás, amelyben a diplomáciatörténet, a különféle egykori külpolitikai irányzatok elemzése külön szakággá vált, egyre több figyelmet szentel ennek a korszaknak, különösen a belpolitikai és társadalmi folyamatok, valamint a diplomácia kölcsönhatásainak. Ekkor válik ugyanis nyilvánvalóvá, hogy az egyes államok külpolitikája nem marad az ún. „nagypolitika” szintjén, hanem azt egyre inkább befolyásolják az egyes államokon belüli események. A 19. század még a diplomácia abszolút primátusát hirdette, mint amely a politikai vezető elit által meghatározott és független a politikai eseményektől egy-egy országon belül. A híres német történész Ranke²⁴ által megfogalmazott tézis szerint az állam belső felépítése és struktúrája nem más, mint külkapcsolatainak egyenes függvénye.²⁵ A bismarcki érára visszatekintve adhatunk is ennek a vélekedésnek jogos alapot, mert valóban egy új, nagyméretű birodalom szilárd pozíciójához a nemzetközi rendszer sajátosságai szükségessé tették, hogy a sokszintű belső politikai felépítményt a legnagyobb műgonddal építsék. Mindemellett már a századforduló táján létrejöttek más felfogású történeti irányzatok, amelyek a külpolitika primátusának *communis opinio* dogmájával szembehelyezkedtek. Ezek közül Eckart Kehr²⁶ írása itt a leginkább említésre méltó, melynek címe *Englandhaß und Welpolitik*. Kehr az angol–német ellenségeskedés kialakulását elsősorban társadalmi és gazdasági okokra vezeti vissza, szélesebb szociál-ökonómiai perspektívában mutatva be, miért végződtek kudarccal Németország és Anglia szövetségi tárgyalásai 1898 és 1901 között.²⁷

Történeti közhelynek számít, hogy a német nacionalizmus az első világháború előtt elsősorban külpolitikai agresszivitásban öltött testet, melynek egyenes következménye volt a háború. Ugyanakkor a politikai közvélemény nacionalista irányú radikalizálódása más országokban is megfigyelhető volt, a militarista szemlélet előretörésével együtt. Az események menetében mindenütt egyre mértékadóbb a tömegek szerepe, s minél jelentősebb mértékben nő részvételük a politikában, annál inkább összefonódik a fentebb említett tendenciákkal. Itt természetesen rögtön feltehető a kérdés, miért éppen Németországban kapott a nacionalista hevület és a militarizmus olyan átható és feltűnő lendületet. Eckart Kehr és az általa képviselt történeti iskola szerint a német imperializmus elsősorban a közép- és felső osztályok védekezési stratégiája volt a szociáldemokrácia előretörésével, illetve általában véve a demokratizálódással szemben. Valóban kimutatható volt a felső középosztály körében az a

vélekedés, hogy Németországban a stabil társadalmi rend úgyszólván kizárólag a folytonos gazdasági növekedés függvénye, ennek előfeltétele viszont a gyarmati terjeszkedés. A világhatalmi pozíció elérése tehát objektív gazdasági okok folytán csakúgy fontos, mint társadalom-lélektani szempontból.²⁸

A német közvélemény és a nagypolitika kölcsönhatásainak legjobb elemzését Wolfgang J. Mommsen német történész alkotta meg a *Der autoritäre Nationalstaat* című kimerítő részletességű munkájában. Mommsen rámutat, hogy a századforduló idején nagyhatalmi státust élvező országok közül szinte valamennyi megélte a politikai felépítmény bizonyos mértékű válságát. Míg a korábbiakban a hatalomgyakorlásnak azon része, amely az egyes államok külkapcsolatait, szövetségi viszonyrendszerét illette, kizárólag egy szűk elit számára volt fenntartva, addig az első világháborút megelőző két évtized során a nemzetközi politika kénytelen volt bizonyos tömegbefolyásnak is engedni. A diplomácia közvetlen irányítása Európa nagyobb hányadában azonban – még olyan demokratikus országokban is, mint Franciaország – továbbra is a tradicionális elit kezében összpontosult. Ez sok helyütt túlnyomórészt az arisztokrácia tagjai közül verbuválódott, akik sokrétű személyes és családi kapcsolatokat ápoltak más országok hasonló elitjével. Az elittel szemben az új közvéleményt formáló erők gyakran erősen nacionalista irányvonalat vittek, így közöttük és a külkapcsolatokat irányítók között sajátos ellentét feszült. Ez lehet az egyik magyarázat arra, miért oly nehezen érthető és fordulatos az első világháborút megelőző diplomácia története.

Mommsen szerint az olyan államok, mint Németország vagy az Osztrák–Magyar Monarchia, melyeket Max Weber-i terminussal félig alkotmányosnak (halbkonstitutionell) szoktak leírni, paradox módon jobban függenek a közvéleményben felbukkanó erőteljes áramlatok hatásaitól, mint a demokratikusabb berendezkedésű országok.²⁹ E megközelítés szerint az ilyen félig alkotmányos rendszerek sajátossága, hogy meghatározó társadalmi erők nem juthatnak el direkt módon a politikai döntéshozás legfelsőbb szintjeire, így érdekeiket különféle indirekt módokon juttatják érvényre. E folyamatban fontos szerepet játszik a közvélemény befolyásolása, melynek gondolkodása a kívánt irányba kilendítve nyomást gyakorolhat az elitekre. Mindez azonban kettős játék, minthogy a hatalmat gyakorlók nem függenek közvetlenül és feltétlen módon (pl. demokratikus pártokon keresztül) a közvéleménytől, s ezáltal közvetlenül nem is érzékelik az irántuk megnyilvánuló bizalom ingadozását. A tömegekre mint veszélyes, kiszámíthatatlan tényezőre tekintenek, melyet feltétlenül manipulálni kell a feszültségek oldása érdekében.³⁰

A közvélemény és az uralkodó politikai elit viszonyának a külkapcsolatok szempontjából legérdekesebb területei Németországban: a britekhez fűződő viszony, az ezzel összefüggő flottaépítési és fegyverkezési problémakör, valamint a háború elkerülhetetlenségének mesterségesen felépített mítosza. Egyedül Németországban rekordmennyiségű könyv jelent meg (kb. 7000)³¹ a háború témaköréről, ezek közül a legjelentősebb Friedrich von Bernhardi³² *Vom heutigen Kriege* című művének második kötete, a *Deutschland und der nächste Krieg*, amely 1912-ben keletkezett, nem sokkal a második marokkói válság után, amelyben Németország kudarca Nagy-Britannia beavatkozásának volt elsősorban köszönhető. A tábornok – nem mentesen a pángermán ideológiai hatásoktól – a minden területre kiterjedő támadó hadviselés és az ezt előkészítő agresszív politika mellett szállt síkra. Gyorsan lefordították a művet angolra is, visszhangja nem volt pozitív, s bár sokan amolyan félhivatalos állásfoglalás gyanánt értékelték, többnyire nem vették komolyan. A Times így ír róla 1912-ben:

„Ha Bernhardi tábornok jönne a mi hazánkba és népünk legjobbjainak körében megfordulna (...) csodálkozva tapasztalná, hogy nem akad egyetlen lélek sem, hacsak nem imitt-amott a paradoxonok egy-egy szerelmese, aki vélekedését képes lenne megérteni.” A Times cikkírója reménykedik egyúttal, hogy a tábornok véleményét nem sokan osztják Németországban.³³ E témák sorra megjelennek és nyomon követhetők a korabeli német és angol sajtóorgánumokban. Ide vág még az a megállapítás, amelyet francia ügynökök közöltek a német közhangulat és a politikai vezetés kapcsolatáról, miszerint a háborús párt megfelelő sajtótámogatással rendelkezik ahhoz, hogy a közvélemény hangulatát döntően befolyásolja, ezáltal elérve a kormány befolyásolását, vagy ellentétes szándékai esetén, annak elbátortalanítását.³⁴

A német sajtó helyzete nagyon megváltozott az 1890-es évekre. Bismarck az egyesítés idején könnyen ellenőrzése alatt tarthatott jó néhány újságíró és lapot. Erre felhasználta személyes befolyását és presztízsét, valamint azokat a jelentős anyagi eszközöket, amikhez 1866-ban Hannover annektlása révén Poroszország hozzájutott. Az előzőtt V. György, Hannover királyi fejedelme (az angol királyi család: Hannoveri-ház) jelentős vagyonnal rendelkezett: földbirtokai pénzzé tételével keletkeztek az ún. „Reptilienpound”-ok, melyeket a kancellár az egyesítés párti német sajtó pénzelésére használt.³⁵ A szokatlan név („hüllőfont”) onnan ered, hogy a vaskancellár egyik, a sajtóról elejtett megjegyzésében azt mondta, hogy azzal mint hatékony fegyverrel fel lehet lépni, hogy „a hüllőket visszakergessük odúikba”.³⁶ Az 1890-es évektől azonban a sajtó egyre szabadabbá vált, és főképp a Berlinton távol megjelenő újságok meglehetősen szabad szellemben írtak és függetlenítették magukat mindenféle hatalmi gyámkodástól (pl. Frankfurter Zeitung). A birodalmi kormányzat ugyan tett még egy említésre méltó erőfeszítést, hogy irányító szerepe megmaradjon a sajtó felett, megkezdte ugyanis a sajtóirodák hálózatának kiépítését. Ezeken a sajtóirodákon keresztül kísérték figyelemmel az újságokban megjelenő írásokat, és próbáltak közvetett módon hatást gyakorolni a szerkesztőségekre.³⁷ Maradt azért néhány igen hatékony eszköz is a kormányzat számára, amellyel holdudvarába vonhatott újságírókat, pl. a kormányzat által kinevezett sajtóirodai főnököknek lehetőségük nyílt arra, hogy ne továbbítsanak fontos híreket azok számára, akik a kormányzat igényeit lapjuk hasábjain nem vették kellő mértékben figyelembe.³⁸

Az angol–német viszony megromlásának egyik legalapvetőbb oka volt a sajtóban és a közvéleményben elharapódzó ellenséges érzület, amely egy évtized leforgása alatt mély gyűlöletté vált. A külpolitikai kérdések taglalása a sajtóban – különösképpen a pángermán és *alldeutsch* radikalizmus – szinte teljesen kicsúszott a kormányzati ellenőrzés alól. A brit követek egyre élesebb hangú berlini jelentéseit, az anglofóbiától átítatott írások voltaképpen eredményét a tapintatos diplomácia egyre kevésbé volt képes ellensúlyozni. Pedig már 1890-ben a következőképpen figyelmeztetett Constantin Röbner, a *Preußische Jahrbücher* újságírója: „Egyetlen nép sincs olyan veszélyes helyzetben, mint a német, egyetlen sajtót sem figyelnek meg, tanulmányoznak, vizsgálják mikroszkóp alatt úgy, mint a németet.”³⁹

Jóllehet a német vezetésnek megvolt a lehetősége arra, hogy a sajtóirodákon keresztül határozottabb politikát folytasson, ebben azonban a kormányzatot, azon belül pedig a külügyi vezetést szabdaló belső ellentétek meggátolták. Ami Angliában a kormányoknak különösebb nehézség nélkül sikerülhetett: a közvélemény támogatását a sajtón keresztül megnyerni, azt a németek nem valósíthatták meg – függetlenül a sajtóirodák számától, a közvélemény irányítása nem járt sikerrel.⁴⁰

Nehéz történelmi távlatból visszatekintve megállapítani a német sajtó hatását a külpolitikai lépésekre. Bizonyos konkrét események kapcsán jelentkező kampány-szerű cikksorozatok és az azzal egyidejű kormányzati lépések néha éppen az ellentétes következtetésre vezetnek. A búr háború alatt például a sajtó egyértelműen ellenséges álláspontot képviselt Nagy-Britanniával szemben, ehhez képest a kormányzat jóval visszafogottabb magatartást tanúsított és még Franciaországnál is sokkal jóindulatúbb jelzéseket küldött London felé, mégis a szigetországban a német sajtó-kampány sokkal erősebb visszhangot keltett, mint a német diplomácia visszafogottsága. Mindenekelőtt érvényes volt ez a mérsékelt magatartás a császárra és a hozzá közel álló körökre, amelyek angolbarátságukat az uralkodó áramlatokkal szemben is nyíltan demonstrálták. II. Vilmos jóval később, 1908-ban a Daily Telegraphnak adott emlékeztető interjújában rámutatott, hogy a dél-afrikai háborús események során, amikor a britek ellen már-már egy kontinentális koalíció látszott kialakulni, a búrok küldöttségét csak Berlinben nem fogadták hivatalosan, pedig Párizsban és Hollandiában diadalmenetben üdvözölték őket, a hasonló fogadtatás valószínűleg a birodalmi fővárosban sem maradt volna el.⁴¹ Az angol sajtó Krüger dél-afrikai elnök 1900 novemberében Franciaországban tett látogatását – bár az joggal adhatott volna alkalmat arra, hogy a francia–angol ellentétet újra elmérgesítse – meglehetősen visszafogottsággal kommentálta, egyben óvott attól is, hogy az ott történeteket a brit olvasóközönség angolellesnek értékelje. Ezzel ellentétben a Times egyidejű németországi tudósítása nyomtatékosan kiemelte, hogy a német sajtó egyetlen alkalmat sem mulasztott el, hogy a brit impériumot sárral dobálja.⁴²

Az uralkodói személyiség és a nemzeti identitástudat

II. Vilmos politikai magatartása és alkotmányos helyzete a német birodalomban ugyancsak sajátos volt. Az uralkodó származása és neveltetése adhat magyarázatot arra a skizofréniával határos állapotra, amelybe a változó viszonyok között belesodródott. Éppen az a hatalom kezdett Németország ellen fordulni, amelyhez családi szálak, illetve kultúrájának rajongó szeretete fűzték. A császárt Nagy-Britannia ügyei mindig is foglalkoztatták, gyakorta küldte meg keresetlen észrevételeit a brit admirális vezetőknek és unokabátyjának, a walesi hercegnek; nem minden jogalap nélkül, hiszen nagyanyjától, Viktória királynőtől már 1889-ben megkapta a „flotta admirális” (*Admiral of the Fleet*) címet.⁴³

Amikor a *Kaiser* időről időre Angliában tartózkodott, néha olyannyira erőt vettek rajta anyai ági kötődései, hogy a birodalom miniszterei aggodalmaiknak adtak hangot. Von Rotenhan külügyi államtitkár így írt Hohenlohe-Schillingsfürst kancellárnak⁴⁴ 1895-ben: „Nagyon reménykedem benne, hogy Ófelsége hamarosan visszatér, hogy Excellenciád jelentését megtehesse neki, minthogy tartok az angol befolyástól, különösen annak orszellenes irányultsága miatt, mivel Angliában olykor nincs meg az ellensúly....”⁴⁵

Az uralkodó nyíltan demonstrált angolbarátsága olykor szélesebb körű felzúduláshoz is vezetett. 1901 januárjában a *Badische Landespost* Vilmos hosszas távolléte miatt méltatlankodott, aki egyébiránt Viktória királynő temetése után még jó ideig nem tért vissza hazájába: „A császár angliai viselkedése egyre érthetlenebb, sőt inkább fájdalmasá válik nekünk, németeknek azáltal, hogy egyre inkább hajlik az angol politika és irányvonal felé.”⁴⁶

Az a fajta zavar és határozatlanság, amely II. Vilmost saját nemzetéhez, illetve Angliához való viszonyában jellemezte, végső soron csak mélyítette a szellemi és érzelmi szakadékot, amely a két nemzet között keletkezett. Az angolok nem értették, milyen alapon avatkozik egy idegen uralkodó az ügyeikbe, a németek pedig nem voltak képesek felfogni, miért nyilvánított ki oly nagy tiszteletet egy idegen és egyébként is rivális nemzet felé. Úgy tűnik, hogy Németországban – jóllehet az uralkodó jogköre nagyon széles volt – saját nézeteit a politikai elittel és a közvéleménnyel szemben olykor csekély mértékben tudta csak érvényre juttatni. Később II. Vilmos az őt körülvevő értetlenségre és gyanakvásra nyilatkozataiban sértődötten és agresszívan reagált, amely angliai megítélését tovább rontotta.

Nem tekinthetjük véletlennek, hogy II. Vilmos gondolatvilágát megragadták Houston Stewart Chamberlain elméleti írásai. Az angol történész, aki élete jelentős részét Németországban töltötte, az északi germánok történeti küldetését hirdette. Eszerint az angolok és a németek egyazon teuton néptörzshöz tartoznak, csupán az utóbbi évszázadok eltorzították az angolok credendően tisztá germán karakterét, amely így az anyagelvű kereskedő szellem rabjává lett.⁴⁷ Nézeteit Chamberlain az első világháború során többször közzétette. Hatása megmaradt a két háború közti német történetírásban is, amely különösen annak zsidóellenes állításait erősítette föl.

Az angol-német szövetség történeti értelemben vett és valóban reális lehetőségként csak 1898 és 1901 között állt fenn. A legjelentékenyebb erőfeszítés volt ez, amelyet az uralkodó II. Vilmos a fentiekben vázolt ellentmondások feloldására kezdeményezett. Miután a három éven keresztül tartó tárgyalások végül kudarcra végződtek, később indirekt módon a flottaépítési programon keresztül kívánta a briteket belekényszeríteni egy szövetségbe. Mindkét kísérlet zsákutcába jutott. Von Bülow osztotta a császár és Holstein⁴⁸ világhatalmi elképzeléseit, noha az 1901 októberében végképp megfeneklett tárgyalások után éppen a német diplomácia idős, nagy tekintélyű személyisége (Holstein) fejezte ki nemtetszését, amiért Bülow sértő minősítést tett egy ízben Joseph Chamberlainre⁴⁹ vonatkozóan.⁵⁰ A császár azonban nem volt képes irányvonalának csődjét beismerni. Miközben az egész világ úgy tekintett a német flottafejlesztésekre, mint nyílt támadásra az angol tengeri fölényrel szemben, addig a császár úgy vélekedett, hogy mindez csak „a túlfűtött angol fejekben létezik”.⁵¹ 1904-ben egy londoni követjelentés margójára a következőket jegyezte: „Mindamellett folytatjuk a flotta építését és nagyságát megnöveljük, minden további csatarendbe állított hajóval növekszik Anglia irántunk tanúsított elismerése.”⁵²

Még évekkel később is úgy hitte, hogy Anglia pozitív értékelése nem maradhat el. Valóban II. Vilmos volt az, aki a legerőteljesebben forszírozta a nagy és korszerű flotta mennyiségi és minőségi megerősítését. Az 1890-es évek végétől a hadiflotta fejlesztése központi kérdéssé vált. Egy amerikai szerző, Alfred T. Mahan műve, az *Influence of Sea-power upon History* (1890) nagy hatást gyakorolt az uralkodóra.⁵³ A könyv érveiből egyértelműen azt a következtetést vonta le, hogy a német világhatalmi igényeket – ezeket az 1897. év végétől meghatározóvá váló, a Bismarckot követő időszak új irányvonalát képviselő ún. „Neue Kurs” fogalmazta meg – csak ütőképes tengeri flotta juttathatja érvényre.⁵⁴ A „Neue Kurs” céljai – amelynek legjelentősebb figurája Bernhard von Bülow⁵⁵ lett – éppen az azóta szállóigévé lett néhány mondattal jellemezhető, amelyeket von Bülow 1897. december 6-án mondott el a Reichstagban: „Azon idők, melyekben a németek az egyik szomszédjuknak a földet, a másiknak a tengert engedték át, miközben maguknak az eget foglalták le, ahol a szintiszta dokt-

rina uralkodik – ezek az idők elmúltak... Egyetlen szóval: nem akarunk senkit félreteszíteni, de helyet követelünk magunknak a Nap alatt.”⁵⁶

Egy „hely a Nap alatt”, ezt volt hivatott szolgálni a flottaprogram, amely az angol–német viszony megromlásának legfőbb tárgyszerű oka lett a későbbiekben. A programot irányító szakmai, katonai tekintély Alfred von Tirpitz⁵⁷ lett, aki már jóval azelőtt, hogy megkezdte volna a flottaprogram irányítását, sajnálkozva állapította meg, hogy a német politika még mindig nincs eléggé tudatában annak, hogy a tengeri haderő milyen jelentőséggel bír.⁵⁸ A csatahajó-építési láz, amely fegyverkezési versenybe (Dreadnought Race) torkollott, belpolitikai válságstratégia is volt egyben. Tirpitz és Bülow alkották azt a csoportot, amely köré a „Neue Kurs” reprezentánsai gyűltek, őket nevezte maga Bülow a császár „persönliches Regiment”-jének.⁵⁹ Többet jelentett azonban von Bülow, mint szervilis eszközt az uralkodó kezében. Olyan kiváló taktikus volt, aki tudatosan felhasználta az uralkodói tekintélyt a közvélemény formálásának folyamatában. Friedrich Naumann ezt Disraeli ún. tory imperIALIZMUSÁHOZ hasonlította, amely az 1880-as évek elején szintén az uralkodói presztízs és szerepök súlyának növelésére törekedett, miáltal kedvezőbb erőviszonyokat remélt a parlamenti politikában is, mindeközben pedig világhatalmi vezető szerep elérését tűzte ki maga elé.⁶⁰

A császár sajátos, kettős identitástudatával az európai uralkodócsaládok és az arisztokrácia életérzéséből jelenített meg egy jelentékeny szegmenst. E vonulatba illeszkedett jó néhány angol előkelőség is, mint pl. Lonsdale earlje, polgári nevén Hugh Cecil Lowther, aki amolyan fenegyereknek számított szülőházájában. Az earl jó kapcsolatokat ápolt Vilmos császárral, s még a világháborús évek alatt is kategorikusan visszautasította, hogy eltávolítsák a császárt ábrázoló mellszobrot Lowther várkastélyának nagyterméből.⁶¹ Az 1870 és 1918 közötti időszak leglényegesebb vonatkozásai éppen a különböző társadalmi csoportok befolyásának változó súllyal való érvényesülését jelentették. A hagyományos vérségi köteléket előtérbe helyező arisztokrácia, melyet Lonsdale is reprezentált, lassanként háttérbe szorult, ugyanakkor a társadalom széles rétegeinek elkötelezettsége a nemzeti politika és a nemzetállam iránt megnövekedett. Az arisztokrácia anyagi és morális hanyatlása közkeletű téma volt Angliában és a kontinensen is, neveltetésük a politika társadalmi szintű mozgásaihoz való alkalmazkodást megnehezítette, reakcióik az új erővel szemben következtelenek, hangjuk egyre kisebb mértékben jut érvényre.⁶² E folyamatok következménye is, hogy a hagyományos szövetségesek és a tradicionálisan baráti diplomácia helyét merőben új szövetségi elképzelések és korábban szokatlan, barátságtalan hangnem vette át.

Nacionalizmus és ideálok

A nemzeti érzület, amely az egyre nagyobb súllyal latba eső közvélemény, valamint a sajtó magatartását érzelmi oldalról meghatározta, mint ideológia nagy változásokon ment át a 19. század végén. Ellentétben a 19. század elejének klasszikus nacionalizmusával, amely a francia forradalom szabadságeszméitől áthatva, a társadalmi változásokat helyezte előtérbe, azt óhajtotta, hogy az állam és intézményei váljanak a nemzet mint az államot fenntartó polgárok egészének tulajdonává; a nyelvi és kulturális összetartozás nem kapott eltűzött hangsúlyokat. Később, a század végén, a nemzeti érzés etnikai, kulturális és nyelvi elemei erősödtek mindenütt. Nagy-Britanniában

1871 és 1881 között 13-ról 33-ra nőtt az olyan újságok száma, melyek magukat a „nemzeti”, vagyis „nationalist” jelzővel illeték.⁶³ Ekkor jelennek meg a különféle, nagyobb etnikai, nyelvi csoportokat egymással élesen szembeállító ideológiák, melyek teret nyernek a politikai gondolkodásban (pl. Houston Stewart Chamberlain).⁶⁴

Az angol–német viszony alakulásában e változások meghatározó szerepet játszottak: a politikai és társadalmi tudat változásai, melyek a németországi belpolitikában leképeződtek és egy többszintű, igen ellentmondásos alkotmányos berendezkedéssel is párosultak, nem tették lehetővé, hogy a német vezetés külpolitikája folyamatos, kiszámítható és következetes legyen. A dinasztikus államok, az arisztokrata politikai elit és a nemzeti igényekkel fellépő polgárság dominálta parlamenti intézmények eklektikus összessége egy „fojtogató” politikai rendszert alkotott. „1871 után – írja Bibó István Németországról írt elemző könyvében – a dinasztikus elem demagóggá lett, az arisztokratikus elem átvette az agresszív nacionalizmus frazeológiáját, a demokratikus elem pedig (...) végképp elbátortalanodott.”⁶⁵ Németországnak és fő szövetségésének, az Osztrák–Magyar Monarchiának külpolitikai irányítvesztését is a két állam alkotmányos berendezkedésének, területi státusának ellentmondásaiban kell keresni. A kettős szövetség megkötését is már úgy kellett tálni, mint a német nemzeti célok megvalósítását.

A német nemzet sajátos „extraterritorialitása” ideológiai síkon kedvező talajt nyújtott a pángermán és Mitteleuropa-elképzeléseknek, melyek végül is a „csonka” német birodalom és a kettős szövetségből eredő ellentmondások feloldására szolgálhattak volna.⁶⁶ Így az 1910-es évek elejére megerősödött a Pán-Germán Liga, amelynek elnöke Heinrich Class volt, aki a Bismarck által felépített politikai rendszert kritizálta, de ezen kívül a választásokat és a sajtószabadságot is. Amellett, hogy nyíltan hirdette, az elzászi francia ajkúaknak el kell hagyni anyanyelvük használatát, vagy ha nem, hát távozniuk kell Németországból. Megfogalmazta a külpolitika alapelveinek újragondolását is.⁶⁷ A diplomácia szerinte legyen aktív, azaz agresszív, ugyanis a defenzív politika csak felbátorítja Németország ellenségeit. Class és az *alldeutsch* mozgalmak adták az érzelmi alaphangot Bernhardi tábornok nézeteihez. E mozgalmak Anglia politikáját nagyon negatívan ítélték meg, ugyanakkor maga Bernhardi fentebb említett munkájában még mindig számol a britek megbékítésének lehetőségével, de túlzottan sok esélyt nem ad neki, minthogy az angol kormányok semmit sem tesznek a sajtó németellenes kirohanásai ellen, inkább fenntartják és bátorítják azt, hogy szintén jelentős flottaprogramjukat megindokolhassák. Az angolokkal vívott háború tehát komoly eshetőségként kell hogy lebegjen minden német politikus szeme előtt. Bernhardi vázolta még egy esetleges francia–angol flottatámadás lehetőségét is Hollandia és az Északi-tenger irányából.⁶⁸

Akár a német, akár a brit sajtóban, vagy akár az egyéb hosszabb lélegzetű tanulmányokban a kizárólagos nemzeti ideálok és a velük összefüggésbe hozható biztonságpolitikai félelmek, háborús tervek mindegyikének vonatkozásában – mindkét részről – egyfajta küldetéstudat jelenik meg, amely hol az egyik, hol a másik nemzet számára – nem utolsósorban a gyarmati terjeszkedés eszmei alapjaként – vezető szerepet követel a világban, mindezt pedig elsődlegesen civilizációs fölényének hangoztatásával. A háború előtti angol elemzések legtöbbször a legélesebb gúny tárgyává teszi a német szellem fölényéről hangoztatott nézeteket, ugyanakkor az elkeseredésig fokozódó ellenszenv mellett megjelenik bizonyosfajta nosztalgia a 19. századi *Concert of Europe* iránt, sejtetve, hogy a két nemzet közti ellenségeskedés az európai kultúra hanyatlását készítheti elő. A következő idézetből képet alkothatunk e gondolkodás-

mód alapvető jellemzőiről: „A nemzeti ideál nem lehet kizárólagos. Gondoskodnunk kell róla, hogy az emberiség ne szenvedjen a nemzeti célok kizárólagos hatása miatt. Mindenekelőtt, nem szabad engednünk, hogy a nemzeti célok az emberiség érdekeivel szembekerüljenek. Ahhoz, hogy jó angolok, vagy németek legyünk, először is jó európaiaknak kell lennünk. Létezik Európa és Amerika szolidaritása Ázsiával és Afrikával szemben. Egy európai nemzet támadó jellegű szövetsége egy ázsiai néppel egy másik európai nemzet ellenében – mint például Anglia és Japán szövetsége Oroszországgal szemben, vagy Németország szövetsége a törökökkel... stb. (...) – a civilizáció elleni bűncselekmény.”⁶⁹

Ugyanez a szerző, Charles Sarolea a következőket is leírja: „A német nép a múltban javíthatatlan idealisták (ti. *gyülekezete*) volt, álmodozók, művészek, muzsikusok. (...) A német nem volt *zoon politikon*, a társadalmi és politikai problémákra egyetemes szemszögből tekintett, nem pedig nemzeti szemmel. (...) Ahogyan a költő Heine (...) mondja nekünk (...) az angolokhoz tartozik a tenger birodalma, a franciákhoz a kontinens feletti uralom és a németeké a levegő.

Ma a német már nem elégedett többé légbirodalmával. Még a kontinensen elért hatalmával sem éri be, most a tengert akarja meghódítani.

Ami pedig a levegő meghódítását illeti, (...) a levegő már nem az a szimbolikus és metaforikus elem többé, amit Heine értett epigrammájában: a levegő birodalma már nem a tiszta költészet és gondolat – hanem katonai kontrollja és birtokbavétele a harmadik elemnek...”⁷⁰

Hasonló gondolatokat fogalmazott meg – természetesen német szemszögből és más előjellel – Oswald Spengler is, aki az agadiri válságban már az eljövendő háború előjátékát látta, amely a nyugati kultúra nagy metamorfózisát hozza.⁷¹

Az angol–német ellentét olyannyira áthatotta a századelő közgondolkodását, hogy még a jeles magyar keletkutató Vámbéry Ármin is tollat ragadott és tanulmányt írt, melyben a két hatalom közel-keleti összeütközésének okait vizsgálta.⁷² Az Európán kívüli érdekütközésből eredő ellenségeskedés, „amely a két teuton testvérnemzetet megosztja”, a tanulmány szerint nem hatotta át a politikai vezetőket úgy, mint a közvéleményt. Így „a böszült tömegek viszálya és civódása közepette (...) ha nem is mindjárt az együtt-, de mégis egy békés egymás mellett élés” lehetővé válik. Vámbéry mint külső szemlélő – némiképp naivan – azt emeli ki, hogy a két nemzet milyen kiválóan együttműködhetne például az európai kultúra terjesztésében keleten. Az angol–német megbékéléshez sokan fűztek reményeket, de ennek ellenére később még a gyarmati háborúk és politika olyan jeles személyiségei, mint Alfred Milner is – aki Németországban született és félig német volt – Németországgal szemben foglaltak állást.⁷³

A német politika tévútja és sikertelensége az utóbb bekövetkező események fényében jobban előtünik. Az angol–német kapcsolatok alakulásában láthatók mégis azok az alternatívák és kihasználatlanul maradt lehetőségek, amelyek a nemzetközi politika választútjain kínálkoztak, így például még 1912-ben is adódott egy utolsó lehetőség a közös nevező elérésére, amikor Haldane brit hadügyminiszter⁷⁴ vezetésével delegáció érkezett Berlinbe. A lehetőség azért is fennállt, mivel Anglia nem bízott francia szövetségeseiben teljes mértékig, azok ugyanis – különösen a radikálisok és a szocialisták – szintén nem zárták ki a megegyezést a németekkel a „perfid Albion” ellenében.⁷⁵

Németországban rendkívül sok háttértényező munkált, az angolokkal szemben tanúsított magatartásnak nem egyszerűen gazdasági, hatalmi-politikai okai voltak,

nem csupán az, hogy Németország a „későn jövő” hatalmak táborába tartozott. A történeti szakirodalom sokszor titulálja „ügyetlen”-nek a német külpolitikát, pedig Bismarck alatt nem volt az, és utána sem mindig. Tény, hogy a belső, szellemi és egyéb hatásokat is tekintetbe véve Németország rosszabbul kezelte azokat a problémákat, amelyek a nemzetközi porondon 1890 után megjelentek. A német kormányok és a közvélemény ingadozott két alapvető törekvésének tekintetében, nevezetesen a biztonság igénye és a dominancia keresése között.⁷⁶

A két hatalom szándékai sajátos módon keresztezték egymást: egyrészt az *Entente* révén kialakult Németország bekerítettsége, ebben Anglia részt vett. Ugyanakkor, amíg VII. Edward a franciákkal kötött szövetséget, Németország Anglia tengeri hegemoniájának szétzúzására tört. Mindkét ország tehát a másik vélt és tradíciókra is támaszkodó szupremáciáját vette célba. A közvéleményt formálók magatartása is ennek megfelelően alakult. Az angolok és a németek alapvetően másképp értelmezték saját szerepüket és az erőgyensúly fogalmát. Németországban pedig úgy is gondolták, lehetetlen háború megvívása nélkül megtartani az ország kiemelt hatalmi státusát a kontinensen.⁷⁷ A megegyezési tárgyalások kudarcra versengésre készítette a két nemzetet. A németek abban bíztak, hogy flottájuk elég nagyra nőhet ahhoz, hogy a briteket szövetségre vagy együttműködésre kényszerítse. Elképzelhető, hogy Németország engedményeket is kicsikarhatott volna ezáltal Londontól, de nem számolt azzal, hogy a közgondolkodásban gyökeret vert ellenszenv és ennek kihatásai folytán a britek inkább a korábbi nagy ellenfelekkel – Franciaország, illetve Oroszország – való megegyezést választják.

Jegyzetek

1. *Berliner Illustrierte Zeitung*, 1899 (?) internet közlés: <http://h-net2.msu.edu/~german/gtext/kaiserreich/poll.html>
2. *Bismarck: Gedanken und Erinnerungen*. Stuttgart Berlin, 1921, III. köt. 146–147.
3. Uo. „Die Freundschaft Englands für uns zwar von hohem Werte. Die Freundschaft Deutschlands für England aber unter Umständen von noch höheren sei.”
4. Uo. „...und Indien sowohl wie Konstantinopel sind gegen russische Gefahren leichter an der polnischen Grenze wie an der afghanischen zu decken. Ähnliche Lagen wie die, in welcher Wellington bei Belle-Alliance sagte oder dachte: „Ich wollte, es wäre Abend oder die Preußen kämen ...”
5. Idézi: *Hagen, Maximilian von: Bismarck und England*. Stuttgart. 1944. 16. Eredeti német szövege: „Ich schmeichle mir, daß wir auch zwischen England und Rußland unter Umständen ebensogut Vertrauensperson sein können, als ich sicher bin, daß wir es zwischen Österreich und Rußland sind.” 1878. február 19-én elmondott beszédéből.
6. Uo. Az idézet eredetiben: „Ich halte von beiden Freundschaften (das heißt sowohl mit England als mit Frankreich) nichts. Die Hauptsache für uns ist, daß wir das Gleichgewicht in Europa halten.”
7. Churchill, Lord Randolph (Henry Spencer) (1849–1895), konzervatív politikus, Sir W. Churchill apja.
8. *Hagen, M.*: i. m. 16.
9. *Kantorowitz, Hermann: Der Geist der englischen Politik und das Gespenst der Einkreisung Deutschlands.* Berlin 1929. 436.
10. *Allen, J. W.*: *Germany and Europe*. London, 1914. 52.
11. Heinrich Treitschke (1834–1896), német történétíró és publicista, a német imperializmus eszmei szószólója.
12. *Allen*: i. m. 53. Eredeti angol szövege: „For twenty years and more German writers have been declaring with astonishing frankness the will to destroy England and discussing in the naïf German manner, how the thing is to be done. England’s cowardice, ignobleness, meanness, stupidity, treachery, and brutality, would appear to become an article of faith with the majority of patriotic Germans.”
13. Hermann Kantorowitz (1877–1940) jogtörténész, publicista.

14. Die Große Politik der europäischen Kabinette 1871–1914 vol. XX. 2. Nr. 6681. ed. Mendelsohn-Bartholdy, Berlin, 1922–1926. Eredeti német szövegben: „Niemand will uns was. Weder England noch Frankreich noch sonst jemand beabsichtigt, uns anzugreifen“.
15. Idézi Kantorowitz: i. m. 343.
16. Poincaré, Raymond (1860–1934), francia államférfi, külügyminiszter 1912–1913.
17. Izvolszkij (Iswolski), Alekszander Petrovics (1856–1919), külügyminiszter 1906–1910. párizsi orosz követ 1910–1917.
18. Kantorowitz: i. m. 342. Eredeti német szöveggel: „Aber innerhalb der Märchenatmosphäre zählen solche Stimmen nicht, existieren sie nicht einmal. Wer daran glauben will, daß der Storch die Kinder bringt, wird sich nicht durch die Tatsache beirren lassen, daß die Kinder auch in Winter geboren werden, während dessen der Storch in Ägypten weilt. Wer daran glaubt, daß Poincaré und Iswolski sich gemeinsam zum Krieg gegen Deutschland verschworen hatten, wird sich nicht durch die Tatsache beirren lassen, daß sich Iswolski in März 1912 hinter Poincarés Rücken (...) über Poincarés „Eigensinn“ und „Eigenliebe“ beklagt, und Poincare im August 1912 hinter Iswolskis Rücken bei dem russischen Ministerpräsidenten über Iswolskis „Ungeschicklichkeit“ und „Intrigen“ beschwert.“
19. Allen: i. m. 53.
20. Cyral, Henri: France et Transvaal. L'opinion française. Paris, 1902. 250. Ld. még Cornick, Martyn: The Myth of Perfidious Albion and French National Identity. In: Statecraft and Diplomacy in the Twentieth Century. ed. D. Dutton, Liverpool Univ. Press, 1995. 8.
21. „Pun becsület”; a római értelmezés szerint hitszegés, csalárdság; a rómaiak gyakran vádolták a punokat szerződészegéssel, hamis esküvel. (Györi Gyula: Nota bene. Ariadne Könyvek, 1988.)
22. Larousse: Grand Dictionnaire Universel, Tome premier (1864), „A” 176., 361–362., 363–377. Ld. Cornick, Martyn: i. m. 15.
23. Cornick: i. m. 26.
24. Leopold von Ranke (1795–1886) német történész. fő művei: Geschichte der romanischen und germanischen Völker, illetve Zur Kritik neuerer Geschichtsschreiber.
25. W. J. Mommsen: Der autoritäre Nationalstaat. Frankfurt am Main, 1990, 316.
26. Eckart Kehr (1902–1933), történész, Friedrich Meinecke tanítványa. I.m. művére hivatkozik Mommsen: Der Primat der Innenpolitik (Schlachtfloottenbau und Parteipolitik 1894–1901) című 317.
27. Mommsen: i. m. 317.
28. Uo. 329.
29. Mommsen: i. m. 380.
30. Uo. 381.
31. Everly Schmitt, Bernadotte: England and Germany 1740–1914. Princeton Univ. Press, 1916. 62.
32. Friedrich von Bernhardi (1849–1930), kiemelkedő katonai író, 1898 és 1901 között a német vezérkar háborús archívumait kezelte, műve 1914-ben angolul is megjelent. Germany and the Next War. New York, 1914 (transl. A.H. Powles), az interneten megkereshető: <http://h-net2.msu.edu/~german/gtext/kaiserreich/bernhardi.html>
33. Lord Esher cikke a Times 1912. április 5-i számában. Idézi Everly Schmitt: i. m. 63. Eredeti angol szövege: „If General Bernhardi would come to this country, and move among the best elements of our people (...), it would amaze him not to find a single soul, unless it be here and there a lover of paradox, that could be got to understand his point of view.” (A szerző fordítása.)
34. Everly Schmitt: i. m. 65.
35. Voegtli, Erich: Die englische Diplomatie und die deutsche Presse 1898-1914: Ein Beitrag zu den deutsch-englischen Beziehungen der Vorkriegszeit. Würzburg, 1936. 3.
36. Uo. „um mit ihnen die Reptilien in ihre Löcher zu treiben”. (A szerző fordítása.)
37. Uo.
38. Uo.
39. Uo. 4. Eredeti német szöveggel: „Die deutsche Presse darf sich weniger als, die jedes anderen Volkes in ungewohnter Betrachtung auswärtiger Politik ergehen. Kein Volk ist in einer so gefährlichen Lage, wie das deutsche, keine Presse wird so beobachtet, studiert, durch das Mikroskop untersucht wie die deutsche.”
40. Primke, Werner: Die Politik der Times: von der Unterzeichnung des Jangtzeabkommens bis zum Ende der deutsch-englischen Bündnisbesprechungen (Oktober 1900 bis Mai 1901). Inaugural Dissertation, Berlin, 1936. 135.
41. Daily Telegraph, London October 28, 1908. Internet forrásközlés; Trenches on the web-Timeline: 28-Oct-1908: <http://www.lib.byu.edu-rdh/www/1914m/dailytel.html> (1998. okt. 20.): „Posterity will one day read the exact terms of the telegram – now in the archives of Windsor Castle – in which I informed the sovereign of England of the answer I had returned to the Powers which then sought to compass her fall. (...) At the time of your Black Week, in the December of 1899, when disarters

followed one another in rapid succession, I received a letter from Queen Victoria, my revered grandmother, written in sorrow and affliction, and bearing manifest traces of the anxieties which were preying her mind and health. (...) I had one of my officers procure for me as exact an account as he could obtain of the number of combatants in South Africa on both sides and of the actual position of the opposing forces with the figures before me. I worked out what I considered the best plan of campaign under the circumstances, and submitted it, to my General Staff for their criticism."

42. *Primke*: i. m. 68.
43. *Kohut, A. Thomas*: Kaiser Wilhelm and his parents. In: Kaiser Wilhelm II; New Interpretations, Eds.: John C. G. Röhl and N. Sombart, Cambridge, London, New York... etc. 1982. 84. (The Corfu Papers)
44. Hohenlohe-Schillingsfürst, Chlodwig Karl Viktor, Fürst zu (1819–1901), kancellár és porosz miniszterelnök (1894–1900).
45. Idézi *Kohut*: i. m. 84–85.
46. Uo., illetve *Bernhard v. Bülow*: Denkwürdigkeiten. Berlin, 1930. I. kötet, 507–508. (A szerző fordítása az angol változattól).
47. *Chamberlain, Houston Stewart*: Kriegsaufsätze. München, 1914. 60–67.
48. Holstein, Friedrich August von (1837–1909), a német külpolitika szürke eminenciása II. Vilmos uralkodásának első felében, 1876-tól végig a Wilhelmstrasse egyik legbefolyásosabb személyisége egészen 1906-ig.
49. Chamberlain, Joseph (1836–1914), a liberálisok radikális nézeteket képviselő politikusa, egy ideig szorgalmazta a német angol közeledést.
50. *Hildebrand, K.*: Das vergangene Reich: Deutsche Außenpolitik von Bismarck bis Hitler. Stuttgart, 1995. 220.
51. *Kohut*: i. m. 84–85. (A szerző fordítása.)
52. Vilmos széljegyzete Bernstoff londoni német követ jelentéséhez, ld. *Kohut*: i. m. 87.
53. Alfred T. Mahan (1840–1914), az amerikai haditengerészet elméleti stratégája nézeteit két műben fejtette ki: *The Influence of Sea Power upon History, 1660–1783* (1890), ill. *The Influence of Sea Power upon the French Revolution and Empire, 1793–1812* (1892), hangsúlyozva a gazdasági és kereskedelmi hadviselés szerepét a tengeri haderő bevetésével. Németországi hatása azzal is magyarázható, hogy a központi fekvésű földrajzi elhelyezkedést hadászati szempontból inkább előnyösnek vélte az erők koncentrálásának gyorsabb és jobb lehetőségei miatt.
54. *Volker, Ullrich*: Die nervöse Grossmacht; Aufstieg und Untergang des deutschen Kaiserreichs 1871–1918. Frankfurt am Main, 1997. 196.
55. Bülow, Bernhard (Heinrich Martin Karl), Fürst von (1849–1929), birodalmi német kancellár és porosz miniszterelnök 1900 októberétől 1909 júliusáig.
56. Fürst Bülows Reden nebst urkundlichen Beiträgen zu seiner Politik. Hrsg. v. J. Penzler. Berlin, 1907. I. kötet, 71. Eredeti német szöveggel: „Die Zeiten, wo der Deutsche dem einen seiner Nachbarn die Erde überließ, dem anderen das Meer und sich selbst den Himmel reservierte, wo die reine Doktrin thront – diese Zeiten sind vorüber ... Mit einem Worte: Wir wollen niemanden in den Schatten stellen, aber wir verlangen auch unseren Platz an der Sonne.“
57. Tirpitz, Alfred von (1849–1930), admirális, a flottaprogram irányítója, 1916-ban visszavonult.
58. *Volker*: i. m. 196.
59. *Röhl, John C. G.*: Deutschland ohne Bismarck: Die Regierungskrise im zweiten Kaiserreich 1890–1900. Tübingen 1969. 179.
60. *Mommsen*: i. m. 363.
61. *Steinberg, Jonathan*: The Kaiser and the Brits: The state visit to Windsor, November 1907. In: J. C. G. Röhl (ed), Kaiser Wilhelm: New Interpretations. Cambridge, 1982. 126.
62. *Ponsonby, Arthur*: The Decline of Aristocracy. London, 1912. 164–165.
63. *E. J. Hobsbawm*: Nations and Nationalism since 1780. Programme, Myth, Reality. Cambridge, 1990. 102–105. és 108.
64. Chamberlain, Houston-Stewart (1855–1927)
65. *Bibó István*: Die deutsche Hysterie: Ursachen und Geschichte. Frankfurt am Main, Lipcse, 1991. 90–91.
66. Uo. 87.
67. *Class, Heinrich*: Wenn ich der Kaiser wäre. Politische Wahrheiten und Notwendigkeiten (4. kiadás Lipcse, 1913). In: Die Zerstörung der deutschen Politik: Dokumente, 1871–1933. ed. H. Pross. 128–136.
68. *Bernhardi, Friedrich von*: Germany and the Next War. New York, 1914. lásd 5. fejt. 85–105, 9. fejt. 167–182.
69. *Sarolea, Charles*: The Anglo-German Problem. London, Leeds, New York... etc. 1912. 198. eredeti angol szövege: „And the national ideal cannot be exclusive. We must see to it that humanity shall not

suffer from exclusive absorption in national aims. And above all, we shall never allow the national ends to be in opposition to the interests of humanity. In order to be good Englishmen and good Germans we must first of all be good Europeans. There exists a solidarity of Europe and America against Asia and Africa. An offensive alliance of one European nation with an Asiatic people against another European nation – as, for instance, the alliance of England and Japan against Russia, or the alliance of Germany with Turkey (...etc) – is a crime against civilisation.”

70. *Uő. i. m. 70–72.* eredetiben: „The German people of the past (...) were incurable idealists and dreamers, artists and musicians. (...) The German was not a *zoon politicon*, a political animal. He looked at political and social problems from the universal, not from the national point of view. The poet Heine (...) tells us that to the English belonged the empire of the sea, to the French belonged the empire of the continent, and to the Germans belonged the empire of the air. To-day the German has ceased to be content with the empire of the air. He is not even satisfied with having achieved the empire of the continent; he now aims at the conquest of the sea. As for the conquest of the air, he still claims it. But the air to the modern German is no longer the metaphorical and symbolical element which Heine meant in his epigram; the “empire of the air” is no longer the empire of pure thought and poetry – it is the military control and possession of the third element...”
71. Spenglert idézi: *Mommsen: i. m. 390–391.*
72. *Vámbery, Ármin: Der Sturm auf Englands Machtstellung und die englisch-deutschen Beziehungen in Asien.* (különlenyomat, 1903), 26–28.
73. Milner, A. Viscount (1854–1925), Dél-Afrika kormányzója 1899-től 1902-ig, később 1916-tól tagja Lloyd George háborús kabinetjének.
74. Haldane, Richard Burdon, 1st Viscount Haldane of Cloan (1856–1928), filozófus, jogász, államférfi, érdemeket szerzett a brit nemzeti vezérkar és a brit birodalmi vezérkar megszervezésében.
75. *Reynolds, David: Britannia Overruled: British Policy and World Power in the 20th Century.* London, New York, 1991. 85.
76. *Hinsley, F. H.: Power and the Pursuit of Peace Theory and Practice in the History of Relations between States.* Cambridge, 1963. 304.
77. Uo.

TÖRTÉNETÍRÓ ÉS POLITIKUS: LAMARTINE

Azonfelül költő, nagy költő. A sorrendet meg is fordíthatjuk a történetiség okán, hiszen az arisztokrata családból származó Alphonse de Lamartine (1790–1869) hírnevét az 1820-ban megjelent „Költői elmélkedések” (Médiations poétiques) című kötetével alapozta meg, amely az első igazi romantikus költemények gyűjteménye. Egy csapásra ismert lett, a verselők számára követendő példakép.¹ „Ő volt a romantika első nagy képviselője a francia lírában – s eszményi értelemben az utolsó lovagköltő a hajdani trubadúrok és Charles d’Orléans földjén” – írta róla Baranyi Ferenc.² Lamartine másik magyar méltatója és fordítója, Somlyó György prózai írásainak érzelmi gazdagságát és társadalomszemléletét hangsúlyozza, bár nem halgatja el azt a véleményét sem, hogy „fennkölt és kissé megbízhatatlan poézis lengi be őket”.³ Ennek a megállapításának az érvényét kiterjesztette nagy történeti műveire is, s ez az eljárás nem tűnik önkényesnek, mert a költőből az 1830-as években politikussá lett Lamartine több megnyilatkozása is azt bizonyítja, hogy ez a poézis jelen volt politikai gondolkodásában, majd – 1848-ban – cselekvésében is, továbbá, hogy ennek a ténynek maga is tudatában volt. Álljon itt egy jellemző kijelentése 1848. február végéről, amikor – immár az Ideiglenes Kormány külügyminisztereként – a következő szavakat mondta egy párizsi diákküldöttségnek: „A legmagasabb fokú költészetet műveljük!”⁴ Aligha tévedünk, ha azt állítjuk, hogy nem sok olyan külügyminisztert ismer az egyetemes történelem, aki ilyen nyilatkozatot tett.

Politikai pályafutásának rövidre fogott ismertetéséből sem maradhat ki néhány alapvető tény: mélyen vallásos és monarchista szellemiségű neveltetésének köszönhetően – egy évtizedes diplomáciai karrier után – 1833-ban konzervatív képviselőként került be a képviselőházba, előbb orléanista, később legitimista, azaz Bourbon-párti színekben. Beállítottágának megfelelően gondosan tanulmányozta a legitimizmus, egyben a Szent Szövetség legismertebb ideológusai, Joseph de Maistre és Louis de Bonald munkáit. Lamartine azonban sokkal összetettebb személyiség volt annál, hogysen egyetlen jelzővel (legitimista) illessük politikai meggyőződését. Konzervativizmusa kiegészült a magántulajdon érinthetlenségét hirdető polgári felfogással, továbbá felismerte az industrializálódó világ egyre súlyosbodó problémáját, a sokat emlegetett szociális kérdés horderejét. „A proletárok kérdése a legszörnyűbb robbanást fogja előidézni a mai társadalomban, ha a kormányon lévők elutasítják e kérdés vizsgálatát és megoldását” – jelentette ki 1835-ben elhangzott képviselőházi beszédében.⁵ „Profetikus” politikai felfogásának középpontjában ő maga állott. Szilárdan hitt abban, hogy a készülődő nagy társadalmi viharban csak egy kivételes képességekkel bíró történelmi személyiség lesz képes helytállni és megakadályozni súlyos társadalmi bajok bekövetkeztét. Egyszóval Lamartine küldetésstudattal rendelkezett, és ez egyáltalán nem ritka jelenség a francia történelemben. (Ennek a kérdésnek a kifejtésére e helyütt nincs mód.)

Mi volt az a cél, amit maga elé tűzött? És milyen eszközökkel kívánta elérni? Elvitathatatlan tény, hogy elutasított mindenfajta pártosodást, nem kívánta magát besorolni sem a jobb, sem a baloldal erői közé. „Soha nem lesz más célom, csak egy, egy szenvedélyem, a legnagyobb létszámú népcsoport jogos kérdése, amit én a tömegek politikájának nevezek. Ez az összes osztály és az összes érdek kibékítése, ellen-

téte az egoizmus és a kasztok politikájának. Frakció, párt? Igen, az összhangé és a harmóniáé.”⁶ Egyszóval a jövő, egy új társadalom embrének nyilvánította magát – nem csekély önbizalommal. És amikor a franciák egészen közel kerültek az általa megjósolt nagy földinduláshoz, 1847-ben, a júliusi monarchia vezetőitől azt követelte, hogy adják meg az általános választójogot, a parlamenti képviselők sérthetlenségének jogát, válasszák el az egyházat az államtól (erre mind csak 1905-ben fog sor kerülni), kapjon teljes szabadságot az ingyenes és általános oktatás, biztosítsák az olcsó árakat és hozzák létre a Közjótékonsági Minisztériumot (Bienfaisance Public). Ezzel a programmal az volt a célja, hogy lefegyverezze a „kommunisták” csábító propagandáját és csatlakozásra bírja a „demokratákat”. (E fogalmak képlekenysége, körvonalainak elmosódottsága jellemző arra a korra.) Ezek a követelések nagy népszerűséget szereztek neki, amely már-már bálványozásba ment át. Minden jel arra mutatott, hogy Lamartine az egyetlen olyan politikus Fanciaországban, akit emberi tisztessége, intelligenciája alkalmassá tesz arra, hogy elejét vegye egy társadalmi robbanásnak.

Az 1847-es esztendő más területen is nagy sikert hozott neki: megjelent legnagyobb szabású történeti műve, amelyben az 1789-es forradalom egyik legjelentősebb politikai irányzatának, a Gironde-nak a történetét dolgozta fel. Ezzel a kérdéssel azonban – az időrendet megtörve – csak Lamartine 1848-as szereplésének bemutatása után kívánok foglalkozni cikkem gondolati egységének megőrzése érdekében.

Az 1848-as februári forradalom és a nyomában létrejött köztársaság kezdetben nem cáfolt rá a fentebb taglalt várakozásokra. Lamartine akkor 58 éves volt. Bevették az Ideiglenes Kormányba, a külügyi tárcát kapta. Kétségkívül ő volt „a pillanat embere”, éspedig azért, mert ura volt a helyzetnek, kezében tartotta a forradalmi események irányítását. Nagy hasznát vette ékesszólásának, amelynek ebben az országban régi hagyománya van, gondoljunk csak a 18. századi forradalom híres szónokaira. Mai kifejezéssel élve „a kormány szócsövének” is nevezhetnénk őt, aki ráadásul a nemzetközi kapcsolatokban is megjelenítette, képviselte az új politikai rendszert.

Az ambiciózus külügyminiszter bel- és külpolitikai alapelveit az Európához intézett Kiáltványban fektette le 1848. március 2-án, szinte napokkal a februári forradalom győzelme után. Ez tulajdonképpen nem más, mint miniszteri körlevél a külképviseleti szervekhez a követendő irányelvekről. Lamartine nagyon érdekes fejtegetésében óva intette a francia diplomatákat a történelmi reminiscenciától, jelesül az eszlő, 1792-es köztársasággal való összehasonlítástól, mondván, hogy akkor „a nemzet nem volt egységes. Két nép élt egy országban. Rettenetes harc folyt két osztály között... Ma már nincsenek különálló és egyenlően osztályok: a szabadság felszabadított mindenkit, a törvény előtti egyenlőség egy szintre hozott mindenkit, a testvériség, amelyet kinyilvánítunk... egyesíteni fog mindenkit.”⁷ Ami a francia külpolitika vezérelvét illeti, a miniszter leszögezte, hogy az 1815-ös szerződéseket ugyan jog szerint nem létezőknek tekinti, „mindazonáltal ama szerződések területi korlátai olyan tények, amelyek alapul és a más nemzetekkel való kapcsolatának kiinduló pontjául fogad el”.⁸ Ez Lamartine: egy nagyon határozottnak tűnő deklarációt az európai status quo tiszteletben tartását ígérő „puha” mondat követ, márpedig a koronás uralkodókat nyilvánvalóan csupán ez utóbbi érdekelte, mindenekelőtt I. Miklós cárt, aki különben is mély megvetéssel kezelte Lajos Fülöpöt, a polgárkirályt és az egész júliusi monarchiát. Mivel a király a júliusi barikádharcosoknak köszönhette trónját, a cár szemében nem számított legitim uralkodónak.⁹ E kiáltvány szellemében a francia kormány nem nyújtott tényleges támogatást a kontinensen kitört forradalmaknak, illetve szabadság-

harcoknak, a Párizsba látogató küldöttségeknek be kellett érniük Lamartine választékosan fogalmazott, szépen hangzó ígéréteivel.

Belpolitikai tevékenysége lényegében ugyanezen a vágányon haladt, azzal a különbséggel, hogy a napról napra éleződő belső ellentétek kezelésére nem bizonyultak elegendőnek a cizellált szónoki remeklések. Köztudott, hogy a párizsi és vidéki munkások a munkanélküliség megszüntetésére, a munkához való jog deklarálására és legfőképpen a nemzeti munkaműhelyek létrehozására szorították a kormányt. Lamartine nem ismerte a munka világát, ellenezte ezeket a követeléseket és – némi képp sarkítva – a főváros belső, polgári kerületei mellé állt a külvárosok nyomorgó népével szemben. Minden magyarázatnál ékebben szól ebben az a kerek kis jelenet, amelyet az 1848-as francia forradalom történetének egyik szakértője, Jean Dautry mesél el monográfiájában. Február 25-én nagy tömeg lepte el a párizsi városháza előtti teret. Egy intelligens arcú, fiatal munkás – puskával a kezében – belépett az Ideiglenes Kormány tanácstermébe. „Polgártársak – jelentette ki –, a forradalom már 24 órája győzött, a nép pedig még mindig várja eredményeit. Azért küldött engem, hogy megmondjam önöknek: nem tűri tovább a halogatást. A munkához való jogot akarja, mégpedig azonnal.” Lamartine ekkor csillapítani akarta a munkás szenvedélyes fellépését, mire az kifakadt: „Elég a beszédből, elég a szóvirágokból! A népnek elege van belőle. Ő az úr, és azt parancsolja önöknek, hogy minden további késedelem nélkül deklarálják a munkához való jogot.”¹⁰ Ennek a szópárbajnak a jelentősége tökéletesen világos: a forradalom során igen erőteljes formában megfogalmazott reális érdekekkel Lamartine csupán az „általános testvériesülés” eszméjét sugarcó dikciókat tudta szembeszegezni, márpedig a politika köztudottan az érdekek képviselőiténak a tudománya. És miután elítélte az 1848 júniusában kitört munkásfelkelést, népszerűsége rohamosan csökkent. A végkifejletet az 1848. december 10-i köztársaságielnök-választás jelentette, amikor is a Louis Bonaparte-ra adott, majdnem négy és fél millió szavazattal szemben ő mindössze 18 ezer voksot mondhatott a magáénak. Kudarccal, meghozzá tökéletes kudarc. A februári forradalom magasba, politikai pályafutása zenitjére repítette, hogy pár hónapi tündöklés után alázuhanjon egy mély szakadékba, ahonnan már nem tudott kikecmeregni. Szerencsére azonban nemcsak politikus, hanem történetíró is volt.

Az 1847-es év fontos mérföldkő a 18. századi francia forradalom historiográfiájában: három nagy formátumú mű jelent meg Jules Michelet, Louis Blanc és Lamartine tollából. (A közlegő vihar előszelc? Vagy csupán a felkészülés és megírás véletlen egybeesése?) Lamartine „Histoire des Girondains”-je aratta a legnagyobb sikert a három feldolozás közül. („A girondiak története” címmel 1865-ben magyarul is megjelent öt dupla kötetben.)

Célkitűzését meghatározva abból indult ki, hogy e „párt” története „a gondviselés által az újabb kor legnagyobb drámájának központjába helyezve egy egész korszak eszméjét, szenvedélyét, hibáit, erényeit egyesíté magában”.¹¹ Számos kitűnő, esetenként szellemes megállapítása másfél század múlva is kiállja a kritika próbáját. Lássunk néhány példát! A „jó polgárok reményeit” megtestesítő „girondiak előtt egyedül a szabadságnak volt varázsa”¹², s ezt a központi gondolatot másutt, más kifejezésekkel bőven részletezte. Tulajdon-értelmezése ugyan a birtokosok érdekeinek felelt meg, de abban igaza volt, hogy a francia forradalom arra szolgált, hogy a tulajdont egyenlőbbé és minden ember számára hozzáférhetővé tegye, nem pedig arra, hogy lerombolja.

Érdekes, hogy bár mind gondolatilag, mind érzelmileg a Gironde-dal azonosult, ennek legfőbb ellenfelétől, Maximilien Robespierre-től nem tagadta meg clismerését. „Életének egy célja volt, és e cél nagy: az okosság uralma a demokrácia által. Van egy rugója, és e rugó isteni: ez az igazság szomja: van egy cselekvése, és e cselekvés dicséretes: ez halálos harca a véték, a hazugság és önkényuralom ellen... Végre van egy eszköz, és ez az eszköz most törvényes, majd átkos: ez a népszerűség. Ő hízeleg a népnek minden áron. Felkelti gyanúját, felébreszti gyűlölségét, ingerli haragját, elmérgesíti a bosszút. Megnyitja a társadalom testének ereit, hogy meggyógyítsa a rosszat.” Következő mondatát akár még az antijakobinizmusáról közismert François Furet is leírhatta volna. „Ő (ti. Robespierre) nem akarja a rosszat, hanem elfogadja.”¹³

Módszerét tekintve ki kell emelni érzelmdús, fennkölt stílusát, amely a girondisták ábrázolásában érvényesült, jakobinus ellenfeleiket viszont nem kímélte tollával. Legfőképpen Jean-Paul Marat-ra, „a nép barátjára” vonatkozik ez a megállapítás. „Marat külalakja hasonló volt lelkéhez – írta. – Kicsiny, sovány, csontos teste a belső tűz által elégettnek látszott. Testén máj- és vérfoltok látszódtak. Szemei kiállók és merevek voltak, úgy látszott, mintha nem tűrhetnék a teljes világosságot... Robespierre öltözetében tisztaságot és izlést mutatott. Marat póriasságot és rondaságot.”¹⁴

Amikor viszont Marat gyilkosáról, Charlotte Corday-ról írt (külön fejezetet szentelt neki), minden írói vénáját mozgósította annak érdekében, hogy légius alakját az egekbe emelje. Erről tanúskodik például vérpadi megjelenésének leírása. „Midőn a vádlott közeledett, kárhóztató tompa moraj zúgott végig a tömegben. De alig vált ki a tömeg közül, és vont magára minden tekintetet természetfeletti szépsége által, a harragnak e moraja érdeklődéssé és bámulattá változott át. A pillanat ünnepélyessége által fellelkesült s a felindulástól kipirult vonásai, megszilárdulva és megneemesülve a véték nagysága által, melyet lelkében és homlokán erényként viselt; végül a kevélység és szerénység elvegyülése magatartásában, egész alakjának oly kellemet kölcsönöztek, amely megzavart minden lelket és szemet: még bírái is vádlottaknak látszóttak előtte.”¹⁵

Hőseinek s általában a kor szereplőinek romantikus sallangokban bővelkedő jellemrajza a mai kor izlésétől nyilvánvalóan idegen. A rokon- és ellenszenveknek ez a buja áradása azonban – végső elemzésben – azt a célt szolgálta, hogy feltétlenül igazolja a „történelem”-nek, valójában magának Lamartine-nak az ítéletét a girondistákról, akiket ma a liberalizmus korai képviselőinek tart a történelem- és a politikatudomány.

Könyve legvégén három hibájukat ismerte el. Az első: nem voltak elég bátrak, amikor véleményt nyilvánítottak, vonakodtak kikiáltani a köztársaságot. A második az volt, hogy „fondorkodtak” az 1791-es alkotmány ellen. Végül a Konvent időszakában kormányozni akartak, holott harcolniuk kellett volna. A folytatásban azonban a mérleg pozitív irányba billen el. „De volt három erényük, melyek az utókor szemében helyrehozzák a hibáikat. Bálványozták a szabadságot. Megalapították a köztársaságot, ez idő előtti valóságát a jövő kormányformáknak. Végre meghaltak, hogy megtagadják a népnek a vért. A jövő ítéletében dicsőség és bocsánat van számukra. Meghaltak, mert nem akarták megengedni a szabadságnak, hogy bemocskolja magát, és emlékoszlopokra a történelem azt a feliratot fogja vénsi, melyet Vergniaud saját kezével vésett börtöne falába. Potius mori quam foedari! ›Inkább meghalni, mint vétkezni!‹¹⁶

Lamartine oeuvre-jének még e nagyon vázlatos bemutatása során sem maradhat említetlen az a vitathatatlan tény, hogy több tekintetben is megelőzte saját korát. A szociális kérdés jelentőségének felismerésén túl egy másik, hasonlóképpen nagy horderejű probléma is élénken foglalkoztatta: a nemzetiségek kérdése. Minden nemzet függetlensége mellett szállt síkra, s ez még akkor is elismerést érdemel, ha nem feledkezünk el sikertelen 1848-as tevékenységéről. „Jobban szeretem a szabadságot, mint bármelyik határt.”¹⁷

Szorosan összefügg ezzel a nézetével a béke szeretete. Azt hirdette, hogy százszor több patriotizmus van a békében, amely az egész emberiséggel számol, mint a szűkkeblű nacionalizmusokban, hogy mai kifejezéssel éljünk. A napjainkra már jellenné vált jövőt álmolta meg „A béke marseillaise-e” című költeményében:

„Folyj büszkén, szadon a völgyek lágy ölében,
népek közt, Rajna te, nyugatnak Nílusa,
sodorva vidd tova, ússzék medredbe mélyen
a partidon lakó népeknek bosszúja,
a piros frank s a kék germán vér habjaidnak
szép tükrét ezután többé nem festi meg,
ágyú nem dönti le talapatát a hídnak,
amelyen át egy nép másiknak nyújt kezét.”

És az egyik versszak elején feltette azt a fájó kérdést, amire tulajdonképpen ma sincs teljes értékű válasz:

„Nép népet mért gyűlöli? Korlátokat miért von
egymás között, miken áttör az Úr szeme?”¹⁸

Igazat kell adnunk Lamartine egyik mai méltatójának, aki szerint ő „meghirdeti és előkészíti a jövőt.”¹⁹

Jegyzetek

1. Histoire de la littérature française. Paris, 1966. 161.
2. *A. de Lamartine: Búcsú a tengertől.* Válogatott költemények. Bp. 1994. 8. Baranyi Ferenc előszavából kitűnik, hogy ez az első önálló verseskötete magyar nyelven.
3. *A. de Lamartine: Graziella.* Bp. 1980. 203.
4. Idézi *J. Dautry: Az 1848-as francia forradalom és a köztársaság.* Bp. 1981. 122.
5. Centenaire de la mort d'Alphonse de Lamartine. Actes du Congrès. III. Maçon, 1969. (továbbiakban: Actes) 333.
6. Actes 365.
7. Nyugat-Európa és Amerika 1789–1918. Új- és legújabbkori egyetemes történeti szöveggyűjtemény. I/1. Bp. 1970. 274.
8. Uo. 276.
9. *Vadász Sándor: Lajos Fülöp, a Polgárkirály.* In: Aetas, 1994/2. 43–72.
10. *J. Dautry: i. m. 104–105.*
11. *A. Lamartine: A girondiak története.* Pest, 1865. 1. k. 1. (Történetírói teljesítmények méltatására ld. még *Vadász Sándor: Emberek és eszmék a francia forradalomban 1789–1799.* Bp. 1989. 19–23.)
12. Uo. 3. k. 39.
13. Uo. 10. k. 151–152.
14. Uo. 5. k. 79–80.
15. Uo. 7. k. 183.
16. Uo. 8. k. 120.
17. Actes 332.
18. *A. de Lamartine: Búcsú a tengertől.* i. m. 72.
19. Actes 374.

MAGYAR–JUGOSZLÁV KULTURÁLIS KAPCSOLATOK A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ UTÁN (1945–1947)

A magyar–délszláv kapcsolatok a többi Kárpát-medencei néphez hasonlóan a történelemben gyökereznek. A szerb írók, költők és tudósok közül sokan magyar földön nevelkedtek. A 18–19. századi szerb könyvek nagy részét Magyarországon nyomtatták. A szerb irodalmi nyelv és helyesírás reformátorát, Vuk Karadžićot is erős szálak fűzték a magyar kultúrához. Vitkovics Mihály egyszerre volt magyar és szerb költő. A szerb zenei kultúra megteremtője, Sztankovics Kornél Budán született és tanulmányait is Magyarországon végezte. Több nyugati kulturális hatás is Magyarországon keresztül érkezett a szerbekhez. A magyar–jugoszláv kapcsolatokat a történelmi múlt sem terhelte, mert a magyarság és a délszláv népek között az elmúlt évszázadok folyamán sohasem voltak lényeges ellentétek. A szerbek például Magyarországon jelentős kulturális egyesületekkel rendelkeztek, és elmélyült szerb szellemi élet volt hazánkban.

Az első világháború alatt érthető okok miatt a magyarországi szerb szellemi élet szerepe csökkent, ami azonban nem volt akadálya annak, hogy a háború után újból kibontakozzon a szerbek kultúrája.

A második világháború alatt igen súlyos konfliktusok keletkeztek a két ország között, ami azonban nem volt tragikus hatással a kapcsolatok alakítására. Annak ellenére, hogy Jugoszlávia nagy nemzetközi presztízzsel, győztesen került ki a háborúból, a magyarság számára viszont a háború a vesztes fél oldalán ért véget, a délszláv állam – a háborút közvetlenül követő leszámolások és megtorlások után – kevésbé érvényesítette a magyarokkal szembeni fölényét. 1945 decemberétől a Tito-féle Jugoszlávia toleráns és nyitott volt a magyarsággal szemben, nem engedett teret az azonnali véres megtorlások után további bosszúállásnak. Jugoszlávia így fogadóképessé vált arra a magyar politikára, amelyet az Ideiglenes Nemzeti Kormány 1944 decemberében Debrecenben meghirdetett. Magyarország a világ minden demokratikus országával, de kiváltképpen a Kárpát-medence népeivel kívánt jó viszonyt kiépíteni. Jugoszlávia valamennyi szomszédos ország közül a legbátoritóbb magatartást tanúsította Magyarországgal szemben.

1945-ben, a magyarság nemzetközi elszigeteltsége idején a jugoszlávoknak a magyarsággal kapcsolatos jóindulatát és toleranciáját kevésbé árnyékkolták be a mindkét részről elkövetett atrocitások. A szörnyűségek összehasonlítására és mérlegelésére a magyarságnak nem sok lehetősége volt, mert 1944–45-ben Magyarország pozicionálisan nem volt abban a helyzetben, hogy egy együttműködést felkínáló, győztes és ráadásul nagy politikai tekintéllyel rendelkező országot visszautasítson. A magyar–jugoszláv együttműködés kiépülésének az is kedvezett, hogy a jugoszláv hatóságok – a volt utódállamok közül egyedülállóan – már 1945 decemberétől a magyar kisebbség több kulturális és politikai jogát biztosították.

Jugoszlávia nemzetiségi és kultúrpolitikája a kapcsolat alapja

Jugoszlávia politikája kezdettől hozzájárult a Duna-medence népeinek kialakuló együttműködéséhez. Ebben a politikában kimagasló szerepe volt a Jugoszláv Kommunista Szövetségének és a népi demokratikus központi hatalomnak, mely elítélte a bosszúállást, a nemzeti türelmetlenség megnyilvánulásait, és lényegében kezdettől elismerték és sokban megvalósították a magyar nemzeti kisebbség jogait. Jugoszlávia a háború befejezése után arra törekedett, hogy javítsa és megszilárdítsa kapcsolatait minden szomszédos országgal. Magyarországgal kapcsolatban sem a múlt sérelmeit hangsúlyozta, hanem a kapcsolatok felvételének és elmélyítésének szükségességét, majd az együttműködés megteremtését. Jugoszlávia bel- és külpolitikája így pozitív szerepet játszott Magyarország nemzetközi elszigeteltségének leküzdésében.¹

A jugoszláv kultúrpolitikai gyakorlat is pozitívan elősegítette népcink közeledését. A magyar kultúra és művelődés terjesztése szempontjából nagy vívmány volt, hogy a Jugoszláviában élő magyar kisebbség helyzete megfelelően alakult. Jugoszlávia biztosította a magyar sajtó fejlődését, 1944 decemberében Újvidéken már megjelentek magyar újságok, hetilapok és folyóiratok. A Híd című társadalmi, kulturális és irodalmi folyóirat 3000–4000 példányban, az Ifjúság Szava című ifjúsági folyóirat 10 ezres példányban. A Föld című földműves szaklap 5–7 ezer példányban, az Asszonyok Lapja sok ezer példányban. Ezenkívül a Híd című folyóirat mellett magyar könyvkiadó is működött.² 1945 júniusában Újvidéken megalakult a Jugoszláviai Magyar Kultúrszövetség, a legnagyobb autonóm magyar kulturális és társadalmi szervezet.³

A Kultúrszövetség magában foglalta a kultúregyesületek munkáját, a könyvkiadást, a könyvterjesztést és az irodalmi élet szervezését. Az 1945 elején alakult Magyar Kultúrszövetség létrehozásával Jugoszlávia azt is demonstrálta, hogy a jugoszláviai magyarság számára a háború előtti nemzetiségi elnyomás véget ért, és helyébe újfajta egyenjogúság lépett. A Magyar Kultúrszövetség szerepe kezdetben csak a Vajdaságra terjedt ki, de 1947 nyarától országos hatáskört kapott, és lehetővé vált a magyar kulturális központok megszervezése és fejlesztése a kultúra által eddig nem érintett területeken.⁴ A nemzetek egyenjogúságát figyelembe vevő kultúrpolitika nyomán 1944–45-ben megnyitáltak a magyar iskolák és tagozatok. A háború utáni körülmények között, az összes szomszédos országot figyelembe véve, leginkább a jugoszláviai magyarok helyzete rendeződött. Összehasonlítva a háború előtti helyzettel, érdemes megemlíteni, hogy 1937-ben 7600 magyar lakosra esett egy magyarul tanuló diák, 1947-ben pedig 30 magyar lakosra esett egy magyarul tanuló iskolás.⁵ A két világháború közötti Jugoszláviában a magyaroknak főképp négyosztályos elemi iskoláik voltak. Az 1939–40-es tanévben 150 elemi iskola volt, amelybe összesen 25 255 tanuló járt. Sok magyar elemi iskolában nem volt magyar tanító, ezért ezekben a csak látszatra magyar tagozatokon a szerb tannyelvű tagozatok tanítói tanítottak, akik alig tudtak magyarul. Az 1939–1940-es évben csak egyetlen főgimnáziumnak voltak magyar tagozatai, összesen 359 tanulóval, ahol 10 magyar tanár működött. Az egy főgimnáziumi tagozaton kívül még az egyik belgrádi tanítóképzőnek volt magyar tagozata, ahol három magyar tanár tanított 57 tanulót. Ebből a képzőből 1941. április 6-ig összesen 15 magyar tanító került ki. Közvetlenül a második világháború előtt a Vajdaságban összesen 150 magyar nemzetiségű tanító oktatott.⁶

A háború utáni Jugoszláviában kulturális téren a legnagyobb probléma a pedagógushiány volt. A gondot tanfolyamok rendszeresítésével kívánták megoldani. 250 tanfolyam indításával igyekeztek a nehézségeket csökkenteni.⁷ Az 1945–1946-os tanévben 732 magyar tagozat volt az elemi iskolákban, ahová 34 782 tanuló járt. Megnövekedett a középiskolák száma is. A 6 algimnáziumban és 3 főgimnáziumban az 1945–1946-os tanévben 145 tagozat volt, összesen 6082 tanulóval. Ezt a számot érdemes összehasonlítani az 1939–40-es tanévvel, amikor mindössze 359 diák tanult magyar gimnáziumban.⁸ Az 1946–47-es tanévben a 49 al- és progimnáziumban és a 3 főgimnáziumban, Szabadkán, Zentán és Nagybecskerekén összesen 9364 diák tanult. Ezenkívül Szabadkán és Újvidéken 2 tanítóképző is működött 409 tanulóval és egy tanárképző főiskola Újvidéken, egy kereskedelmi akadémia Nagybecskerekén, valamint az ipari és kereskedelmi szakiskola Szabadkán.⁹

A háború utáni Jugoszláviában az anyanyelvi oktatáson kívül kiépült a színházi élet. Nagy érdeme a korabeli Jugoszláviának, hogy a kulturális szabadságjogok tartalmazták a nemzeti ünnepek tartásának a lehetőségét is. A királyi Jugoszláviában ezek a jogok csak részben voltak biztosítottak, csupán működvelő színházi előadásra volt lehetőség néhány városban. A háború után Szabadkán államilag fenntartott színháza volt a jugoszláviai magyarságnak. Az állam évi 2,5 millió dinár támogatást adott a magyar színházaknak. Az állami támogatás a jugoszláv alkotmányból következett, amely nemcsak a kulturális kibontakozás jogát, hanem a kulturális fejlődés védelmét is törvénybe iktatta.¹⁰ Nem véletlenül írta a Szabad Nép 1945. november 25-i számában Kállai Gyula, hogy a jugoszláviai magyar kisebbségnek több joga volt 1945 után, mint történelme során bármikor.¹¹ Az 5300 magyar írástudatlan közül 4000 tanult meg írni-olvasni.¹² Május 16-án a skupština azzal is elismerni igyekezett a Jugoszláviában élő magyarság kisebbségi jogait, hogy két képviselőjét bevonta a parlament munkájába.¹³

Politikai pártok és társadalmi szervezetek a két ország barátságáért

Magyarországon is lépéseket tettek a válaszfalak lebontása érdekében. A magyar–jugoszláv barátság elmélyítése és a Duna-medencei kulturális együttműködés ápolása céljából 1945 áprilisában jugoszlávbarát egyesület alakult Szegeden. Az egyesületet az a cél vezette, mivel szerinte Délkelet-Európa egy kulturális egységbe tartozik, ezért elsősorban szomszédaink, különösen a szerb nép kulturáját, történelmét és magát a népet kell alaposan megismerni, és barátságát el kell nyerni.¹⁴ A politikai pártok nagyra értékelték a jó szándékú jugoszláv közeledést. A Magyar Kommunista Párt májusi pártkonferenciája például üdvözölte a jugoszlávok példás kezdeményezéseit.¹⁵ A Nemzeti Paraszt Párt programja is elismerte Jugoszláviának a népek barátsága és kultúráik fejlesztése érdekében tett lépéseit.¹⁶ A Független Kisgazda Párt lapja, a Kis Újság szerint is a Duna-völgyi népek közül Jugoszláviában él legjobban rokonszenv a magyarok iránt.¹⁷

A jugoszláv–magyar kulturális kapcsolatok kialakulásában fontos állomás volt, hogy a „Munkás Kultúrászövetség” meghívására száztagú munkáskórus és a macedón táncsoport szeptember végén Budapestre érkezett.¹⁸ A két ország együttműködésének elmélyítésében meghatározó szerepet játszott az 1945 októberében létrejött Magyar–Jugoszláv Társaság. A Társaság célját Rex József főtítká a magyar–jugoszláv barátság ápolásában és elmélyítésében, a jugoszláv kultúra, irodalom, zene magyarországi megismertetésében látta, másrészt szoros kapcsolat létesítését és kifejlesztését kívánta

Jugoszlávia kulturális szervezeteivel, elsősorban a Magyar Kultúrsvövetséggel. További cél volt a magyar szellemi termékek lefordítása és a cikkek Jugoszláviába való eljuttatása, valamint a jugoszláv irodalmi művek megismertetése a magyar közönséggel.¹⁹

A Társaság céljai között szerepelt a Magyar–Jugoszláv Társaság folyóiratának kiadási terve. 1945 végén a Magyar–Jugoszláv Társaság mellett újból működni kezdett az 1940-ben létrejött Balkán Bizottság. A szervezet a háború után azzal a céllal alakult újjá, hogy megismertesse a balkáni népekkel Magyarország szerepét a második világháborúban és bemutassa az új Magyarország társadalmi, gazdasági és kulturális berendezkedését.²⁰ A magyarság politikai és kulturális jogainak a garantálása olyan alapot jelentett a két ország kapcsolatának perspektivikus kiépítésében, mellyel minden reálisan gondolkodó politikai erő egyetérthetett, és megteremtette a szélesebb kapcsolatteremtés feltételeit.

Jugoszláviának a magyarsággal szembeni baráti megnyilvánulásait nemcsak a politikai erők, hanem a magyar civil társadalom is igen nagyra értékelte. Az ország különböző pontjain létrehozzák a Magyar–Jugoszláv Társaság helyi tagozatait. 1947. június 30-án Debrecenben is megalakult a Magyar–Jugoszláv Társaság. Hogy mennyire nagy fontosságot tulajdonított mind a magyar, mind a jugoszláv vezetés a jó viszonyt formáló társaságalakulásnak, jelzi, hogy az ünnepségen megjelent Tildy Zoltán köztársasági elnök és Karlo Mrazović budapesti jugoszláv követ. A jugoszláv követ itt is hangsúlyozta, hogy Jugoszlávia őszintén kívánja Magyarországgal a baráti kapcsolatokat fejlesztését.²¹

A magyar kultúrpolitika 1945 második felében is az egyik legfontosabb feladatának tartotta az új magyar kultúra nemzetközi előfeltételeinek a biztosítását. A választások után létrejött Tildy-kormány különös jelentőséget tulajdonított a szomszéd népekkel való viszony rendezésének és a kölcsönös megértés szellemében való továbbfejlesztésének. A miniszterelnök 1945. november 30-i parlamenti beszédében újból kinyilvánította, hogy a magyar kormány egyszer s mindenkorra szakított mindenféle nacionalista politikával és nem igényel magának a Kárpát-medencében előjogot.²² A Tildy-kabinetet követő Nagy Ferenc-kormány is abban bízott, hogy a Magyar Köztársaság leszámolt azzal a sovinszta múlttal, amely az ellentétek egyik okozója volt, és hogy a magyar nép legőszintébb vágya megtalálni a szomszédokkal a testvéri együttélés útjait.²³

A kormányban részt vevő valamennyi demokratikus párt számára a magyar és a szomszédos népek barátságának megteremtése elsőrendű nemzeti érdek volt, ezért az együttműködés politikája mellett foglaltak állást. A koalíció pártjai hangsúlyozták a kulturális kapcsolatok fontosságát.²⁴ A világkultúrára nyitott magyar művelődéspolitikának a szomszédos országokkal kiépítendő viszonyt preferenciában kellett részesítenie. Ennek szükségességéről beszélt Keresztury Dezső 1946. február 9-i sajtóértekezletén, amikor arra hívta fel a figyelmet, hogy Magyarországnak különös gondot kell fordítania a külföldi, elsősorban a Duna-medence népeivel való kulturális kapcsolatok elmélyítésére.²⁵

A szomszéd népekhez fűződő viszony kultúrpolitikai összefüggéseit a Magyar Kommunista Párt részéről pregnánsan világította meg Horváth Márton. Szerinte a szomszéd népekkel való kapcsolatot a Klebelsberg-féle kultúrfőlény elleni harcban kell kiformálni. Horváth lehetségesnek tartotta, hogy olyan kulturális erőfeszítéseket tegyünk, amelyeknek nemcsak a magyarság, hanem a szomszédaink is hasznát látják.²⁶ A múlt hibás kultúrpolitikájával szakító, a nemzeti szempontokat és a kölcsönösséget garantáló

elképzelés – megvalósulása esetén – hozzájárulhatott volna a Duna-medencében egy színvonalas együttműködéshez.

A Kelet-Európára irányuló figyelem fejleményeként értékelhetők a rövid életű Emberség című folyóirat Jószozsádság című rovatának idevágó írásai, ugyanúgy az Újszántás hasonló publikációi.²⁷ A szomszédainkhoz közelítő politikában fontos állomás volt, hogy 1946. január 5-én a minisztertanács Balogh István államtitkár előterjesztésében elfogadta azt a rendeletet, amely kimondta, hogy a nemzetiségi tanulókat anyanyelven történő oktatásban kell részesíteni.²⁸

A modellértékű magyar–jugoszláv kapcsolatok

A barátságos jugoszláv megnyilatkozásokat és az egyetemes magyar kultúra érdekeivel is számoló jugoszláv politikát a magyar kormány nagyra értékelte, és a baráti jó viszony zálogának tekintette. A magyar–jugoszláv együttműködést a demokratikus pártok, de mindenekelőtt az MKP úgy ítélte meg, hogy a jó viszony mindkét nép számára életkérdés, nemcsak azért, mert szomszédok vagyunk, hanem azért is, mert fejlődni, előrehaladni a másik nélkül az egyik ország sem tud.²⁹

A háború után az irodalom volt a kultúrának az a szférája, amely leginkább képes volt megismertetni az egyik népet a másikkal. Ennek fontosságát a magyar írók felismerték, ezért felléptek a népek közti közeledést akadályozó tényezőkkel szemben. A magyar–jugoszláv kapcsolatok fontossága mellett foglaltak állást, amikor elítélték a jugoszláv–magyar jó viszony sovinszta megrontóit. A Magyar Írók Szövetsége Elnöki Tanácsa 1946. januári ülésén Zilahy Lajos felkérte a tanácsot, hogy a legközelebb tartandó közgyűlés elé terjesszen elő olyan értelmű javaslatot, amely a leghatározottabban elítéli a reakciós, sovinszta aknamunkát.³⁰

A magyarok és a délszlávok újbóli egymásra találását hangsúlyozta Keresztury Dezső a lakásán rendezett ritka érdekességű zenedélutánon. A magyar–jugoszláv barátság ápolására, a kulturális kapcsolatok elmélyítésére tett hasznos szolgálatot a Zeneakadémián tartott díszhangverseny, amit Budapest és a Magyar–Jugoszláv Társaság együtt rendezett. A magyarság iránti bizalom megnyilvánulásaként értékelhetjük Tito marsall áprilisban tett nyilatkozatát, amelyben kinyilvánította, hogy rokonszenvvel fordul Magyarországra felé.³¹ A magyar–jugoszláv közeledéssel, a kapcsolatok bővítésével sokat foglalkozott a magyar sajtó. Elismerően írt Jugoszláviáról, amely a nemzeti és művelődési fejlődés lehetőségét megnyitotta a magyarok előtt.³²

Magyarország is lépéseket tett az országban élő szerbek és horvátok kultúrájának ápolása érdekében. A nemzetiségi iskolaügy rendezésének első állomása a magyarság iránt jóindulatot tanúsító délszlávok anyanyelvi oktatásának megoldása volt. 1946 februárjában már 48 délszláv iskolában folyt anyanyelvi oktatás. A nemzetiségi iskolaügy igazságos és demokratikus szellemű megoldását minden erejével szorgalmazta Keresztury Dezső miniszter is.³³

Az országaink közti jó légkör teremtette meg a feltételeit annak, hogy az első államközi kulturális kapcsolatfelvétel a magyarok által is lakott Bácskával, a Vajdasággal jött létre. A két ország kulturális együttműködését kívánta kiszélesíteni Radivoj Davidović nem hivatalos magyarországi látogatása. A Vajdaság kultuszminisztériumának főnöke közelről kívánt megismerkedni a magyarországi kulturális viszonyokkal, és ezáltal is elő kívánta segíteni a két ország kulturális együttműködését. 1946-ban a délszláv irodalomnak a megismertetése is megkezdődött.

A nemzetközi híró költőt, a partizánháború mártírját, Ivan Goran Kovačićot a Válasz című lapban tanulmányban méltatta Illyés Gyula, a délszláv irodalom bemutatását pedig Csuka Zoltán vállalta.³⁴

A magyar–jugoszláv kapcsolat mondható az egyetlen olyan viszonynak, amelyről mind a sajtó, mind a politikai erők csak elismerően nyilatkoztak. Természetes volt, hogy a kommunista sajtó igen elismerően írt Jugoszláviáról. A Szabad Nép 1947. január 28-i száma például arról tájékoztatott, hogy déli szomszédunk milyen jelentős kultúrprogramot valósít meg a magyarság körében.³⁵ Hasonlóan pozitív véleménye volt a kiskazda külügyminiszternek. Gyöngyösi János 1947. március 20-i parlamenti felszólalásában nem véletlenül a szomszédos országok közül először Jugoszláviával foglalkozott. A magyar külügyek irányítója azért is emelte ki délszláv szomszédunkat, mert a jugoszláv nép és kormány fátylat borított a múltra és az együttműködést kereste. Jugoszlávia preferálásának azért is volt kiemelt fontossága, mert azt más, nem megfelelően, sőt rosszul működő kapcsolatokkal állította szembe.³⁶ Sulyok Dezső szabadságpárti képviselő március 20-i parlamenti felszólalásában Magyarországnak Jugoszláviához való viszonyát szintén kedvezően ítélte meg.³⁷

Az újságokban a későbbiek során is csak pozitív vélemény volt olvasható Jugoszláviáról. A Szabad Nép április 10-én immáron sokadszor írt a magyar–jugoszláv barátságról és a további gazdasági, politikai és kulturális kapcsolatok elmélyítését hangsúlyozta.³⁸ A jó viszony és a sikeres kulturális kapcsolatok miatt a Szabad Nép 1947. április 20-i száma szerint a magyar–jugoszláv művelődési kapcsolatok a kölcsönös megismerésnek arra az aktív útjára léptek, amely messzi távlatát nyitja meg a szoros együttműködésnek.³⁹

A magyar politikai erők nagyra értékelték Jugoszlávia pozitív viszonyulását Magyarországhoz és igen elismerően nyilatkoztak a magyarság kulturális és állampolgári jogainak biztosításáról. Szántó Zoltán követ 1947 júliusában a magyar rádióban kifejtette, hogy a vajdasági magyarokat nem fenyegeti az elszlávosodás veszélye, mert kulturális jogaikat biztosítják, és számarányuknak megfelelően vannak képviselve mind a közéletben, mind az állami közigazgatásban. Példaként említette, hogy magyar iskolákban 50 000 gyermek tanul, és intenzív a magyarság kulturális élete.⁴⁰ A magyar kormány legfontosabb feladatai közé tartozott a Jugoszláviával kialakult barátság ápolása, ezért Ortutay Gyula 1947. július 22-én Belgrádba utazott a magyar–jugoszláv kulturális egyezmény előzetes tárgyalására. A tárgyaló felek között lényeges eltérés nem mutatkozott, ezért az egyezmény aláírását 1947 augusztusára tervezték.⁴¹ A szerződés aláírására augusztusban nem került sor, de a két ország közötti viszony továbbra is a legsikeresebb kapcsolatok egyike volt. Dinnyés Lajos 1947. október 7-i parlamenti beszédében nem véletlenül a legnagyobb barátsággal és elismeréssel emlékezett meg Jugoszláviáról, arról az országról, ahol a magyarok állampolgári jogaikkal teljességben élhetnek.⁴² A miniszterelnöki vélemény nem volt formális udvariassági gesztus, mert ugyanebben a beszédben Romániáról nem a legpozitívabban nyilatkozott a kormányfő.

A kultúregyezmény megkötése és ratifikálása

A magyar–jugoszláv kulturális kapcsolatokról szóló egyezményt végül is 1947. október 15-én írták alá, amikor a miniszterelnök vezetésével kormányküldöttség utazott Belgrádba. A magyar, valamint szerb-horvát nyelven készült szerződést magyar részéről Molnár Erik, Jugoszlávia képviselőjében Marijan Stilinović írta alá. Az 1947 őszi és

télen kidolgozásra került és aláírt kulturális egyezmények „létüket” elsősorban a Kominform megalakulásának, a népi demokráciák „formálódó” egységes érdekeinek köszönhetik. A megkötött egyezmények között a magyar–jugoszláv szerződés kivételt jelent, és annyiban eltér azoktól, hogy a háború óta kiépült jó viszonyra épít, és egy eredményes együttműködést zár le. Mivel a szerződést jóval a Kominform 1947. október 7-i létrejötte előtt dolgozták ki, ezért itt direkt módon nem fogalmazódnak meg a kominformos érdekek, az egyezmény nincs „átideologizálva” és „átpolitizálva”. A magyar–jugoszláv kulturális együttműködésről ezért megállapíthatjuk, hogy „normális” kultúrdiplomáciai okmány, olyan szerződés, amely az 1945–48 közötti jó magyar–jugoszláv viszonyokban gyökerezik és reális célokat fogalmaz meg. Ennél az egyezményenél nem kellett az ellentéteket a népi demokráciák egységének demonstrálása érdekében a szőnyeg alá söpörni, nem kellett ideologikus és politikai szempontok miatt a viszonyokat idealizálni. A háború utáni valóság és az egyezmény szelleme itt szinkronban voltak.

Magyarország és Jugoszlávia kormányai a népek közötti baráti viszony és a kölcsönös megismerés, a kultúrák összhangba hozása érdekében kötik meg a kultúregyezményt. Egy olyan okmányról van szó, amelynek középpontjában a jó viszony és a kölcsönös jóindulat áll. A hat szakaszból álló szerződés első szakaszában a szerződő felek kinyilvánítják, hogy a tudományos, irodalmi és kulturális kapcsolatok keretében a lehető legnagyobb jóindulatot és előzékenységet fogják tanúsítani. A 2. szakasz is a jobb megismerés céljából tartja fontosnak a másik nép kultúrájának tanulmányozására tudományos intézetek létrehozását. A szerződés 3. szakasza kimondja, hogy az egyezmény feladatainak megvalósítására vegyes bizottságot kell alakítani. A magyar és jugoszláv tagozatra oszló bizottság egyik székhelye Budapest, a másik Belgrád.

A magyar tagozatban helyet kaptak a legfontosabb kulturális, politikai és tudományos szervezetek képviselői, valamint a magyarországi délszláv lakosság elismert kulturális-művelődési intézményének és politikai szervezeteinek vezetői. Az egyezmény szerint a vegyes bizottság szükség szerint tartja üléseit, azonban legalább évenként kétszer, éspedig váltakozva Magyarország és Jugoszlávia területén egy egyetértőleg kiválasztott városban. A 4. szakasz azt fogalmazza meg, hogy a vegyes bizottság feladata az egyes javaslatok előterjesztése az illetékes kormányokhoz. A kormányok feladata pedig az, hogy a javaslatoknak megfelelő rendelkezéseket országukban a legrövidebb idő alatt meghozzák és végrehajtsák.

Az 5. szakasz a vegyes bizottságok feladatait tartalmazza. Az egyik legfontosabb és első helyen álló célkitűzés egyetemi tanszékek és lektorátusok létesítése nyelvi, irodalmi, történelmi és földrajzi, valamint műszaki és gazdaságtudományok terén és egyéb olyan tárgyak körében, amelyek a másik állam megismerésére vonatkoznak. Az egyezmény feladatának tekinti tudományos kutatók és oktatók, egyetemi hallgatók és tanulók cseréjének az előmozdítását, továbbá mindennemű iskolákban folytatandó tanulmány és szakképzés támogatását, ösztöndíjak nyújtását, valamint a két ország tudományos, kulturális és nevelési szervezetei együttműködésének az elősegítését. A szerződés arról is gondoskodik, hogy megadjon minden könnyítést a másik országban folytatandó tanulmányokhoz. Ezért olyan megállapodásokat irányoznak elő, amelyek szabályozzák a fő- és szakiskolák látogatását, a közép- és felsőfokú végzettségek és tudományos fokozatok kölcsönös elismerését. Jugoszlávia és Magyarország lehetővé kívánta tenni kutatóinak egymás intézeteinek kölcsönös felkeresését, a tudományos, irodalmi és művészeti kiadványok állandó cseréjét, valamint a tudományos intézetek, könyvtárak

és közgyűjtemények, valamint mindkét fél egyéb nemzeti művelődési intézményei közötti kapcsolatok biztosítását.

A megállapodás gondoskodni kívánt a tudományos, művészeti és irodalmi művek fordításának elősegítéséről és a szerzői jog kölcsönös védelmének szabályozásáról. A két ország nagy fontosságot tulajdonított képzőművészeti és más kiállítások, valamint színházi előadások cseréjének és megrendezésének, valamint filmek, hanglemezek és rádióadások cseréjének a megkönnyítésére. Egymás jobb megismerésének előmozdítása érdekében az 5. szakasz egyik alpontja kiemelten kezeli a kölcsönös kirándulásokat, a sportrendezvényeket. A kölcsönös tájékoztatás érdekében mindkét fél sajtója és rádiója részére ügynökséget és képviselőlet létesít. Nagyon fontos a szerződés azon pontja, amely kimondja, hogy segítik Magyarországon a délszláv, Jugoszláviában a magyar nemzeti kisebbség kulturájának fejlesztését.

Az egyezmény 6. szakasza azt tartalmazza, hogy a lehetőséghez képest mielőbb meg kell erősíteni a szerződést, a ratifikációs okmányokat Budapesten ki kell cserélni, majd az egyezményt az Egyesült Nemzetek Szervezetének titkárságánál regisztrálás végett be kell jelenteni. Az egyezmény a megerősítési okmányok kicserélésének napján lép életbe és öt évig marad érvényben. Ha az ötéves időszak letelte előtt hat hónappal egyik fél sem mondja fel a szerződést, úgy tekinthető, hogy azt hallgatólagos megegyezéssel további öt évre meghosszabították, és így tovább, ötéves időszakonként.⁴³

A szerződés aláírására és ratifikálására már a Kominform létrejötte után került sor, ezért a magyar–jugoszláv egyezmény a később aláírt, a népi demokráciákkal megkötött szerződésekhez hasonlóan, de csak a sajtó nyilvánosságban ideológiai-politikai dimenziót kapott. Október 16-án a Szabad Nép arról írt, hogy az egyezmény nemcsak a szellem embereit köti össze és nemcsak kulturális együttműködést jelent, hanem elsősorban azt a célt szolgálja, hogy Magyarország és Jugoszlávia dolgozó tömegei kölcsönösen megismerjék egymás haladó és harcos hagyományait.⁴⁴

1947. december 3-án Molnár Erik külügyminiszter előterjesztette az 1947. október 15-én Belgrádban aláírt magyar–jugoszláv kulturális egyezmény becikkelyezéséről szóló törvényjavaslatot. December 4-én pedig Losonczy Géza nyújtotta be a külügyi bizottság jelentését.⁴⁵ Losonczy a szerződést beszédében mint a népi demokrácia érdekeit szolgáló egyezményt méltatta. Megítélése szerint a fiatal magyar demokrácia külpolitikájának célja az együttműködés és a szövetség a világ haladó és békeszerető erőivel a demokrácia megerősítése és a béke megőrzése céljából.⁴⁶ A december 5-én felszólaló Losonczy Géza azt is kifejtette, hogy a magyar–jugoszláv kultúregyezmény láncszeme a megkötendő szerződéseknek.⁴⁷ A kultúregyezményhez ugyanezen a napon hozzászóló Horváth Márton elsősorban a politikai szempontok elsődlegességét hangsúlyozta. Először arról beszélt, hogy ritkán kerül a parlament elé olyan javaslat – és ebben igaza volt –, amely ennyire kifejezte volna az országgyűlés egységes véleményét és a magyar nép érdekeit. A szerződés elsődleges célját a kommunista vezető a formálódó népi demokrácia érdeke szempontjából tartotta a legfontosabbnak. A kulturális egyezmény legnagyobb jelentőségét abban látta, hogy első lépés a kölcsönös segítségnyújtási és barátsági szerződés megkötéséhez.⁴⁸

A szerződés kapcsán a kommunisták mellett kifejtették véleményüket más pártok képviselői, ellenzéki politikusok is. Lupkovits György kisgazdapárti politikus szintén melegen üdvözölte a törvényjavaslatot.⁴⁹ Az egyezmény kapcsán ugyancsak december 5-én szólalt fel Fischer József. A szociáldemokrata politikus nem a politikai szempontokat és a népi demokrácia érdekeit hangsúlyozta, hanem azt emelte ki, hogy egy történelmi-kultúrtörténeti gyökerű egyezményt tárgyal a ház. Ebben a helyzetben az országgyűlés

feladata az, hogy megszüntesse az összes akadályt, amely a két nép közeledésének útját állja. Megítélése szerint a törvényjavaslat biztosítja a két ország közti kulturális kapcsolatok zavartalan lehetőségét.⁵⁰ Szabó Pál ugyancsak az egyezmény történelmi jelentőségére hívta fel a figyelmet. A parasztpárti politikus szerint ezzel a szerződéssel a magyar parlament évszázados mulasztást pótol.⁵¹ Támogatásáról biztosította a szerződést Bálint Sándor, a Demokrata Néppárt képviselője is. Az ismert etnográfus professzor arra is figyelmeztetett, hogy a történeti és néprajzi kapcsolatok feltárása terén még számos feladat van. A képviselő szerint – ami a szomszéd népekkel való viszonyunkat illeti – a Demokrata Néppárt minden olyan utat és módot és eszközt helyesel, amely a viszonyosság elve alapján a határokon túl élő magyarság jogainak a biztonságát szolgálja.⁵²

Bálint Sándornak a határon túli magyarság jogai biztosításának garantálásával kapcsolatos felvetésére is reagált Rab Antal. A kommunista képviselő szerint a megkötött kulturális egyezmény hozzájárul a Jugoszláviában élő magyar nemzeti kisebbség és a Magyarországon élő délszláv kisebbség nemzetiségi és kulturális fejlődéséhez. A felszólaló különösen fontosnak tartotta a kultúregyezménynek azt a pontját, amely a Magyarországon élő jugoszláv és a Jugoszláviában élő magyar kisebbség kulturális és közművelődési tevékenysége elősegítéséről szól.⁵³ Az egyezmény vitájában december 5-én felszólalt Molnár Erik is. A külügyminiszter szerint a kulturális egyezménynek az a hivatása, hogy Magyarország és Jugoszlávia kulturális közeledését megvalósítsa, az ellentéteket megszüntesse és lehetővé tegye, hogy a népek egymást és egymás kultúráját megismerjék.⁵⁴ A szerződéshez hozzászóló kommunista politikusok közül Molnár Erik azon kevesek közé tartozott, aki nem egy átpolitizált beszédben méltatta az egyezményt. Természetesen ő is szólt arról, hogy a szerződésnek politikai célzata is van, de a megközelítés a vajdasági magyarsággal kapcsolatos politikából indult ki. Molnár Erik itt kifejtette, hogy miért éppen Jugoszláviával köti meg Magyarország első egyezményét. Azért, mert a magyar kisebbséggel szemben a nemzetiségi, polgári, politikai egyenjogúság a legteljesebb mértékben Jugoszláviában van biztosítva, s azért, mert Jugoszláviában a magyar kisebbség számára garantálva van a legteljesebb fejlődés lehetősége minden tekintetben.⁵⁵ Az előzményekből következett, hogy az országgyűlés minden pártja javasolta a szerződést. A jó magyar–jugoszláv kapcsolatok fontos állomása volt Tito elnök 1947. december 6-i magyarországi látogatása.⁵⁶ Mivel a magyar–jugoszláv kulturális szerződést a kommunista politikusok a barátsági szerződés megalapozásának tartották, ezért nem volt meglepő, hogy 1948. január 9-én a külügyi bizottság a parlament elé terjesztette jelentését a Budapesten 1947. december 8-án aláírt magyar–jugoszláv barátsági és kölcsönös segítségnyújtásról szóló szerződés beikkelyezéséről szóló törvényjavaslatot.⁵⁷

Jegyzetek

1. *Balogh Sándor: A népi demokratikus Magyarország külpolitikája 1945–1947.* Bp. Kossuth Könyvkiadó, 1982. 38.
2. *Országgyűlés Naplója. Hiteles kiadás. II. kötet.* Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat Könyvkiadója, Bp. 1948. 75.
3. Uo. 75–76.
4. Uo. 76.
5. Uo. 74.
6. *Szeli István: A magyar kultúra útja Jugoszláviában.* Bp. Kossuth Könyvkiadó, 1983. 117.
7. *Országgyűlés Naplója, Hiteles kiadás. II. kötet.* 74.
8. *Szeli István: i. m.* 117.

9. Országgyűlés Naplója. Hiteles kiadás. II. kötet. 74.
10. Uo. 74.
11. Szabad Nép. 1945. november 25.
12. *Szeli István*: i. m. 115–116.
13. Nemzetgyűlés Naplója. Hiteles kiadás. I. kötet. Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat Könyvkiadója, Bp. 1946. 39.
14. Szabad Nép. 1945. április 13.
15. A Magyar Kommunista Párt és Szociáldemokrata Párt határozatai. 1944–1948. Bp. Kossuth Könyvkiadó. 1967. 82.
16. *Balogh Sándor–Izsák Lajos*: Pártok és pártprogramok Magyarországon (1944–1948). Bp. Tankönyvkiadó, 1977. 226.
17. Kis Újság, 1945. július 28.
18. Szabad Nép. 1945. szeptember 25., szeptember 30.
19. Rex József levele a VKM Kulturális Osztályához. Ismerteti: *Vinnai Győző*: A Magyar–Jugoszláv Társaság története (1945–1948). Tiszatáj, 1982/2.
20. *Vinnai Győző*: A Magyar Jugoszláv Társaság története (1945–1948). Tiszatáj, 1982/2.; *Vinnai Győző*: Adalékok a Magyar Jugoszláv Társaság történetéhez. Acta Nyiregyháziensis, 1987.
21. Szabad Nép, 1947. július 1.
22. Nemzetgyűlés Naplója. Hiteles Kiadás. I. kötet. 23–25.
23. Uo. 370.
24. Uo. 82., 90. 406., 450.; Népszava, 1946. január 13.; Kis Újság, 1946. január 30.; Népszava, 1946. január 20.
25. Szabadság, 1946. február 10.
26. Szabad Nép, 1946. május 12.
27. A magyar irodalom története 1945–1975. I. Irodalmi élet és irodalomkritika. Szerk.: Béli Miklós. Bp. Akadémia Kiadó, 1981. 72.
28. Kis Újság, 1946. január 8.; Magyar Közlöny, 1946. 12.
29. Nemzetgyűlés Naplója. Hiteles Kiadás. I. kötet. 25.; Szabad Nép, 1945. november 25.
30. Szabadság, 1946. január 19.; Kis Újság, 1946. március 3.
31. Kis Újság, 1946. február 27.; Szabadság, 1946. március 14.; Szabadság, 1946. április 3.
32. Szabadság, 1946. március 31.; Szabadság, 1946. április 17.
33. Szabadság, 1946. Február 13.; Szabadság, 1946. április 4.
34. Szabadság, 1946. szeptember 7.; A magyar irodalom története 1945–1975. I. kötet 70.
35. Szabad Nép, 1947. január 28.
36. Nemzetgyűlés Naplója. Hiteles kiadás. VII. kötet. Bp. 1952. 49.
37. Uo. 20.
38. Szabad Nép, 1947. április 10.
39. Szabad Nép, 1947. április 20.
40. Szabad Nép, 1947. július 13.
41. Szabad Nép, 1947. július 23.
42. Országgyűlés Naplója. Hiteles kiadás. I. kötet. Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat Könyvkiadója. Bp. 1948. 46.
43. Új Magyar Központi Levéltár (UMKL) XIX-1-le. 1947-158213
44. Szabad Nép, 1947. október 16.
45. Országgyűlés Naplója. Hiteles kiadás. II. kötet. 72.
46. Uo. 72.
47. Uo. 78.
48. Uo. 86–87.
49. Uo. 91.
50. Uo. 91.
51. Uo. 91.
52. Uo. 93.
53. Uo. 97.
54. Uo. 97.
55. Uo. 98.
56. Szabad Nép, 1947. december 7.
57. Országgyűlés Naplója. Hiteles kiadás. II. kötet. 367.

A BRIT JÓLÉTI ÁLLAM MEGTEREMTÉSE

Kenneth O'Morgan, a Clement Attlee-kormány történetírója, a Munkáspárt történetének szakértője szerint az 1945–51 között kiépült angol jóléti állam nem jöhetett volna létre amerikai kölcsön nélkül. Ennek segítségével került el a kormány az általános elszegényedést, s azt, hogy a szociális juttatásokat meg kelljen vonnia a rászorultaktól, sőt még szélesíteni is sikerült azokat. Ez a tény és az a szerencsés választás, amely az egészségügyi miniszter személyére esett, teremtette meg Nagy-Britannia s talán a személyiség legfényesebb időszakát.

Aneurin Bevan, a rebellis walesi disszidens, a radikális Tribune hetilap lelkének kinevezése Attlee miniszterelnök részéről meglepetésként hat. 1939-ben egyszer már kizárták a Munkáspártból, és majdnem ez a sors érte 1944 júliusában is. Bevan korábban nem különösebben foglalkozott egészségügyi problémákkal, de mint bányászszakszervezeti aktivista és mint walesi lakos látta a walesi völgyek lakóinak egészségügyi ellátatlanságát, a tüdőbaj jelenlétét és a nyomorúságos bányászlét számos tanújelét. Fiatalon a húszas években egy kórházi bizottságban szolgált. Itt szerzett tapasztalatokat az orvosok társadalmi helyzetével és a munkásközösség szükségleteivel kapcsolatban. Habár 1945-ben mint miniszter azt találta mondani, hogy „én aránylag szűz vagyok e téren”, Bevan már évek óta ismerkedett Wales egészségügyi problémáival, jól ismerte a liberális Clement Davies 1939-es beszámolóját a tbc elleni harcról, a rossz lakásviszonyokról. Látta a dél-walesi ipari és mezőgazdasági területeken az elégtelen szociális ellátottságot, ami hasonló volt az írországihoz. Bizalmatlan volt a főleg középosztálybeli orvosszervezetekkel szemben, de bízott önmagában és abban, hogy jobbító terveit egy valóban hatékony egészségügyi rendszer révén miniszterként meg tudja valósítani. Mi volt a feladata?

Kinevezése után három éven keresztül központi feladata volt az Országos Egészségügyi Szolgálat (National Health Service – NHS) létrehozása. Eredetileg ez nem az ő vagy a Labour Party ötlete volt. Sir William Beveridge, közgazdász, liberális közhivatalnok, akadémikus, majd más személyek és a Brit Orvosi Egyesület (British Medical Association – BMA) jó ideje sürgették az egészségügy megreformálását. A harmincas évektől működő keresztényszocialista vezetésű egyesület 1945-ben programot készített. A Szocialista Orvosi Egyesület vezetője, S. Hastings képviselő is lett, és egyesülete élénken dolgozott az egészségügy államosításán. Bevan mindazt, amit lehetett, beolvasztott elméletébe és politikájába, kiemelve az orvospérezés és a kutatás fontosságát. Eleinte jól ment minden, úgy látszott, a kedves Aneurin elegáns szokásaival megnyerte az establishment orvos vezetőit, jó viszonyt alakított ki a BMA-val és a három királyi orvosi kollégiummal. 1945 végén azonban Bevan radikális törvénytervezete vészharangként riasztotta a konzervatívokat, magát Churchill is, mivel veszélyeztetve érezték az orvosok „szakmai függetlenségét”. Amikor a kabinet 1945 októberében megvitatta a kérdést, világos volt, hogy a kórházak államosítása miatt nagy vita várható. A vitákban Herbert Morrison miniszter nagy tapasztalatait felhasználva (az 1920–30-as években a londoni Labour Party befolyásos vezetője) erősen érvelt amellett, hogy fenn kell tartani a helyi, városi kórházak helyi (és nem országos) ellenőrzését. A többség azonban Bevan mellé állt. Nagy segítségére volt Lord Addison, aki 1919-ben egészségügyi miniszter, parlamenti tevékenysége előtt

pedig anatómus volt, nagy szakmai tekintéllyel. 1919-ben ő alapította meg az Orvosi Kutató Tanácsot. Szava döntő volt Attlee megnyerésében.

Bevan 1945 decemberében kidolgozott javaslatát végül a kabinet elfogadta, sőt még a polgári lapok (The Times, The Economist, The Lancet) is ésszerűnek és kevésbé szocialisztikusnak értékelték, mint egy évvel korábban. Bevan valóban sok kompromisszumot vállalt, még abba is beleegyezett – nem szívesen –, hogy az idősebb kórházi tanácsadók saját magánbetegeiket államosított kórházi ágyakon kezelhessék. A BMA tárgyaló küldöttsége és az egyesület sajtóorgánuma, a British Medical Journal azonban támadást intézett – és folytatott – az orvosok integrációját féltve.

1946-ban majdnem megszakadtak a tárgyalások a miniszter és az orvosegyesület között, ennek oka részben az volt, hogy az egyesületben a jól kereső, a változást ellenző, az úgynevezett „elegáns doktorok”, a vidéki orvosok vitték a szót. Végül 1946. május 2-án második olvasatban az alsóházban 359:172 arányban elfogadták a National Health Service felállításáról szóló javaslatot. A liberálisok a munkáspártiakkal szavaztak. Bevan törvényjavaslata 6 alaptételt fogalmazott meg: 1) a kórházak államosítása; 2) új vidéki területekre is kerüljenek doktorok; 3) az orvosok újracsosztása, hogy az orvos nélküli területekre is kerüljenek doktorok; 4) új finanszírozási rendszer; 5) a fizető betegek specialisták általi megvizsgálásának a lehetősége állami kórházakban és 6) új egészségügyi központok létrehozása. Politikailag tarthatatlanná vált a javaslat ellenzése. A BMA a továbbiakban obstrukcióval válaszolt, és két éven át folyt a szegyenletes harc, mígnem 1948 május-júniusában a BMA „kapitulált”.

1948 februárjában, egyéves ellenséges csend után, amikor a BMA és a minisztérium között lényegében semmi kapcsolat nem volt, a BMA szavazásra bocsátotta a kérdést. Eszerint 45 549 szavazó orvos közül csak 4735 kívánt az államosított egészségügyi rendszerben dolgozni, Walesben és Skóciában valamivel kevesebben ellenzték a törvényt. Úgy tűnt, hogy a törvény az orvosok többségének akarata ellenére 1948 júliusában életbe lép. Bevan – szintén februárban – indulatos beszédben ítélte el „a politikailag megmérgezett emberek” kis csoportját, „lútvány politikai összeesküvőknek” jellemezve az ellenzőket. A tekintélyes lapok is kétségbe vonták, hogy a Brit Orvosi Egyesület képviselte az általános orvosi véleményt. Sokan, még a BMA volt elnöke és a királyi orvosi kollégiumok képviselői is méltatlannak tartották volna, ha egy ilyen nagy horderejű és szükséges törvény nem lép életbe. Végül a nagy tekintélyű Lord Moran (később Churchill orvosa és orvosi életrajzírója) 1948 márciusában megoldást mutató levelet írt Bevannak: ha a miniszter világosan megmondja, hogy soha nem lesz *csak* államilag fizetett orvosi szolgálat, a körzeti orvosokat meg lehet nyerni az ügynek. Bevan ebbe rögtön beleegyezett, még áprilisban békejebbot nyújtó beszédet mondott az alsóházban, a fenti feltételt is belevéve rövid programbeszédébe. Arra is ígéretet tett, hogy az orvosok bármikor közzétehetik véleményüket az Országos Egészségügyi Szolgálatról. 1948 júniusában, egy hónappal a szolgálat beindulása előtt a praktizáló orvosok 26%-a csatlakozott a tervhez, Walesben 37%-os volt az arány, Skóciában 36%. Amikor a szolgálat megkezdte működését, a lakosság 93,1%-a részesült az ingyenes ellátásban. 1948 decemberében Bevan egy részletes memorandumot nyújtott be a kabinetnek, amelyben elemezte a történelmi törvényt, előnyeit statisztikai adatokkal támasztotta alá, egyben részletezte a nehézségeket.

Bevan nagyon lelkiismeretesen foglalkozott az egészségügyi szolgálat anyagi hátterével. Egy országos, ingyenes egészségügyi rendszer minden állam költségvetését nagyon megterheli. 1950–51-ben megmutatkoztak a költségvetési problémák, a

351 millió fontból csupán a kórházakra és specialistákra szánt összeg 238 millió fontot tett ki. Bevan maga sokkal kevesebbre becsülte a szolgálat költségeit 1948–49-ben, mint amennyire azok valójában emelkedtek. A megoldás az lett volna, hogy bizonyos szolgáltatásokat meg kellett volna fizetni, de ezt Bevan határozottan elleannezte, kijelentvén, hogy ezzel aláásná a rendszer célkitűzését. Sir Stafford Cripps gazdaságügyi miniszterrel történt hosszas huzavona után 1949 októberében mégis beleegyezett, hogy a receptekre 1 shillinget kelljen fizetni, de ennek bevezetésére csupán Churchill konzervatív kormánya idején, 1952-ben került sor. 1950-ben azonban Bevannak újabb harcot kellett vívnia, mert Cripps 1951–52-ben 329 millió fontban kívánta meghatározni az egészségügyi szolgálat költségeinek felső határát, és be akarta vezetetni a fogorvosi és a szemorvosi szolgáltatásokért a térítést. Az Országos Egészségügyi Szolgálat a jóléti állam felépítésének nagy állomása, eredménye, és hatásában történelmi tett volt. S ez nagymértékben Bevan tehetségének, kitartásának, munkabírásnak és elhivatottságának volt köszönhető.

Újabb kutatások révén – az oxfordi Bodleian könyvtárban ugyanis hozzáférhetővé vált a konzervatív párt archívuma – közelebbről megismerhetjük, milyen konzervatív erőket mozgósított Bevan hatékony egészségügyi minisztériumi tevékenysége. Az az eset, amikor Bevan a konzervatívokat férgекnél is alábbvalóaknak jellemezte, valójában így történt: 1948. július 4-én Manchesterben egy nagy Labour-gyűlésen mint egészségügyi miniszter beszédében visszaidézte a dél-walesi közösség és a saját fiatalkori nyomorgását, és ekkor szó szerint ezt mondta: „Nem tudom szívémből kiirtani azt az égő gyűlöletet, amelyet a Tory Párt iránt érzek, amelynek tapasztalataimat köszönhetem. Így, ami engem illet, számomra ők rosszabbak, mint a férgek. Ők elsőrendű emberek millióit ítélték csaknem éhhálálra.” Bevan barátai és tisztelői úgy vélték, hogy ezzel egy olyan bunkót adott a konzervatívok kezébe, amelyet folyamatosan használni fognak a Munkáspárt elleni harcukban, amit meg is tettek 1948 és 1951 között. A Bevan-beszédet követő napon az újságok nagy betűkkel hirdették: „Bevan az az ember, aki 8 193 858 embert gyűlöl.” (Ennyi volt ugyanis az 1945-ös választáson a konzervatív szavazók száma.) De nemcsak az újságok támadtak, hanem főképpen a politikailag válságos helyzetekben feltámadó jobboldali szervezetek és a munkás- és szocializmusellenes egyesületek, mint például az 1919-ben alakult Középosztályok Egyesülete ("alapítva a kézművesek és nyereszkeskedők ellen") vagy a Szocialista Ellenés Szövetség.

A beszéd után szerveződő Féreg Klubokról (Vermin Club) először a The Times július 28-i számában egy hirdetés nyomán értesülünk, amely jelzi, országosan ilyen klubok alakulnak, és számukra szervezőket keresnek, hogy országosan összehangolják tevékenységüket. 1948 augusztusában a Birmingham Evening Despatch-ben egy hír jelent meg arról, hogy egy fémmunkás jelvényeket és brossokat készít konzervatív párttagok számára. Ezeket egy patkány volt látható, alatta féreg (vermin) felirattal. Ugyanez időben egy levél érkezett bizonyos A. E. Titley-től Sutton Coldfieldből Lord Wooltonhoz, a konzervatív pártvezérhez, a párt központi hivatalához, melyben Titley olcsón felkínálta ezeket a jelvényeket a konzervatív szervezeteknek. Woolton beosztotta udvariasan visszautasította az ajánlatot.

1948. augusztus 6-án a Caxton Hallban azonban nagygyűlést szerveztek a verminek. Ekkor 47 klub szervezője válaszolt a meghívásra egész Anglia, Skócia és Wales területéről. A szervezeteket fészkeknek nevezték, és úgy tűnt, hogy 1949 áprilisára a Vermin Club-mozgalom országos szervezetté nőtt. Egy központi konzervatív jelentés számukat ekkor 70 ezerre becsülte, amely különösebb szervezés nélkül ha-

vonta 6 ezer új taggal nő. Az életre szóló tagsági díj két shilling volt. A konzervatív párt sok tagja rokonszenvezett a klubokkal, de a párt vezetősége hivatalos támogatást nem adott. Nem kívánt a saját céljaival azonos spontán szervezettel versenyezni, a célok: a szocialista-ellenes választópolgárok megszervezése és a szocializmus veszélyének nyilvános hangoztatása azonban megegyeztek. (Maga Churchill megengedte, hogy saját választókerületében a klub a „Winston-fészek” nevet viselje.)

Bevan gyűléseit ezek után gyakran elárastották Vermin Club-tagok. „vermin, vermin”-t kiabálva. Bevan egyszer megtámadta az egyik tag, és sokan gyűlöletüket kifejezve székletüket küldték el neki postán. A helyzet fonáksága volt, hogy a klubtagsági díj jövedelmét rákkutatási célra ajánlották fel, hogy ne kelljen adózni utána. Mivel jótékonyági célokra ment a pénz, voltak liberálisok, sőt Munkáspárt-tagok, akik részt vettek Vermin Club-összejöveteleken.

Fel kell tenni a kérdést, vajon hozzájárultak-e a Vermin Clubok és a mögöttük megnyilvánuló erők az 1950-es és 1951-es választások eredményéhez? Az 1950-es választáson a Labour-kormány csak 17 fős többséget szerzett, ezért is tűzték ki oly hamar, 1951-re a következő, általános választásokat. Ezen a konzervatívok 26 fős többséggel győztek. Az új konzervatív szavazatok – egykorú értékelések szerint csaknem kétmillió, melynek egy része Nyugat-Anglia ifjú, lelkes Vermin Club-tagjaitól származott – sokak szerint Bevan megjegyzésének voltak köszönhetőek. Érettebb értékelések szerint a belföldi gazdasági viszonyok, a folyamatos jegyrendszer, a házépítési program kivitelezésének lassúsága döntőbb volt, mint egy miniszteri megjegyzés, amelyet jelentősen felnagyítottak és politikai célokra kihasználtak.

Bevan miniszteri feladataihoz tartozott a házépítési program, a lakosság elszárlásolásának, lakókörülményeinek a problémája. Nem volt szerencsés dolog az egészségügyet és a lakáskérdést összekapcsolni, de nagyon is összetartoztak. Maga Bevan egyszer bevallotta, hogy az építési programra hetente öt perce maradt. Amikor a konzervatívok 1951-ben hatalomra jutottak és a választási programban megígért 300 ezer házat egy éven belül felépítették, Harold Macmillan a „házminiszter” nevet nyerte el.

A Labour Party 1945–51-es házépítési programja rosszul kezdődött, különösen Angliában. Skóciában jobban mentek a dolgok. Bevan tisztában volt azzal, hogy mit kell tennie: bér-, nem pedig magánházakat kell építtetni, a lakásokat pedig olcsó bérletre kiadni. Rendesen megtervezett és felépített házakat kívánt építeni a több mint egymillió lakásra várónak, akikhez még a nyomornegyedek lakói, a kibombázottak is csatlakoztak. A magánházak építését korlátozták, engedélyt csak azzal a feltétellel adtak ki, hogy a házat négy éven belül nem adhatják el. A terv jó volt, de a kivitelezést akadályozta, hogy a lakáskérdés megoszlott több minisztérium között, a nyersanyagok (tégla, fa, acél stb.) elosztása például konfliktusokhoz vezetett. Nemcsak lakóházakat, hanem iskolákat, kórházakat, gyárakat is kellett építeni és újjáépíteni. Egyre emelkedett a félig kész házak száma. 1946-ban az építőiparban foglalkoztatott 953 ezer ember közül csupán 200 ezer épített új házat. Attlee magántitkára, a közgazdász Douglas Jay megjósolta, hogy több hónapig a házkérdés lesz a kormány gyenge, támadható pontja. Ha lassan is, azért volt fejlődés. 1946. január végén Bevan bejelentette, hogy 20 ezer új ház épült Angliában és Walesben, ami tényleg csak kezdetnek számíthatott. Sok otthontalan, kibombázott család és egyén elhagyott irodaépületeket, házakat, lakásokat foglalt el, főleg a nagyvárosokban. Még 1949-ben is küszködtek a lakásépítési programmal, és 200 ezer helyett 170 ezerre csökkentették a házépítést. Állandó küzdelem folyt az építőanyagok beszerzéséért is.

1945 és 1951 között Angliában, Skóciában és Walesben összesen 1 016 349 új házat építettek, és mintegy félmilliót állítottak helyre, újítottak fel vagy alakítottak át átmeneti otthonnak. A házépítési program egészében véve nem volt sikertelen, bár Bevan kevesebb energiát fektethetett bele, mint az egészségügyi szolgálat létrehozásába. Az anyagi nehézségek ellenére még a koreai háború idején is szorgos munkálatok folytak. Persze a slumok, az egészségtelen, nem higiénikus, belső WC és fürdőszoba nélküli munkáslakások továbbra is megmaradtak – főleg Skóciában, ahol hagyományosan kevés volt a lakás vagy ház. A Munkáspárt prioritása mégis helyes volt a házkérdésben: biztosítani minél több bérlakást a munkásoknak, kispénzüeknek, mintsem azokat segíteni, akik státusszimbólumhoz vagy további profitszerzéshez és különböző előnyökhöz jutnának azokkal szemben, akik fejük fölé „csupán” feledet, illetve biztonságot kívántak.

A modern jóléti állam kialakításához feltétlenül szükséges volt a lakosság széles körű társadalombiztosításának megteremtése. E célból 1945-ben létre is hozták az országos biztosítási minisztériumát, és élére a walesi bányász, James Griffith került, aki már a háború alatt elismert szakértő és a társadalombiztosítás mellett érvelő szónok volt, gyakran érvelt a Beveridge-terv megvalósítása mellett a háborút követően. Griffith 1946-ban előterjesztette a kormány koncepcióját, amely a korábbi biztosítást országossá, központosítottá tette, és kiterjesztette betegségekre, munkanélküliségre, öregségre, terhességre, özvegyiségre, nyugdíjra – ez lett az országos minimumszint. Harmadik előterjesztésre el is fogadták a törvényjavaslatot, ami 1946. augusztus 1-jén elnyervén a királyi áldást, törvénné emelkedett. A törvény alapkőve lett a Munkáspárt tervezte jóléti államnak, és több mint 30 éven keresztül az is maradt.

1948-ban még két fontos elemmel bővült. Az egyik növelte az ipari balesetek után fizetendő kártérítés mértékét, a másik a 19. századbeli szegénnytörvény utolsó maradványait semmisítette meg. Ugyanakkor a magánbiztosítás továbbra is fennmaradt, sőt fejlődött, mint ahogyan az egészségügyi szolgáltatásnál a magán-betegellátás is megmaradt a tehetősebbeknek.

Hasonló kettősség maradt fenn az oktatásban. Az 1944-ben megalkotott, R. A. Butler nevéhez fűződő oktatási törvény alapot biztosított a Munkáspárt oktatási terveihez, a leendő nagy létszámú komprehenzív középiskolák (comprehensive school) kialakításához. 1945 júliusától 1947-ben bekövetkezett haláláig a baloldali Ellen Wilkinson volt az oktatásügyi miniszter, akit kezdetben „La Passionaria”-ként tiszteltek. Ő maga grammar schoolt, azaz gimnáziumnak megfelelő középiskolát végzett, majd az egyetem után tanárként dolgozott. Trout történészprofesszor tanítványa volt az egyetemen. Politikailag erősen kötődött Morrisonhoz, balról középre került. Nem értette vagy nem helyeselte a baloldalnak azt a kritikáját, miszerint a Butler-törvény alapján a gyerekek 11 éves korukban besoroltatnak gimnáziumi, polgári vagy technikai iskolába, amely már zsenge koruktól erősíti az egyenlőtlenség kialakulását. Wilkinson népszerű volt a kabinetben, ahol az elitizmus hívei, a public schoolokban (magániskolákban) nevelkedett miniszterek: Attlee, Cripps, Dalton voltak a meghatározók.

Walesben a gimnáziumokat csaknem olyan nagyon becsülték, mint Angliában az elit Etont. Így hát a fő célkitűzés nem a gimnáziumok és magániskolák megszüntetése vagy átforgalmazása volt, hanem az iskolaköteles kor 15 évre való felemelése. Ezt Ellen Wilkinson, mint elsődleges célkitűzést, el is érte Bevan, Bevan és Ch. Ede, Butler volt miniszterhelyettesének a támogatásával. Morrison azért érvelt ellene, mert szerinte házak és gyárak építése fontosabb volt, mint az iskolaké. A vitában végül

Wilkinson nyert, és 1946-ban az oktatásra szánt költségvetési tétel több mint 100 millió fontra emelkedett. Wilkinson halála után G. Tomlinson lett a miniszter, aki ugyanazt a politikát képviselte, mint elődje, de a labour tanárok országos szövetségének kitartó nyomására 1951-ben a Munkáspárt távlati terveibe belevették a komprehenzív oktatás szükségességét.

Visszatekintve és a Labour Party 1945-ös helyzetét elemezve érthető, hogy a vezetők többsége számára a komprehenzív – ingyenes és feltétel nélküli – állami iskolatípus megeremtése kockázatosnak és kissé idegennek tűnt. A munkásosztálybeli gyerekek számára eddig a gimnáziumba (grammar school) kerülés volt az áhított cél. A magániskolai rendszer szinte érintetlenül fennmaradt. Eton, Harrow virágzott, az új oktatásügyi miniszter, Tomlinson 1947-ben egy etoni látogatása alkalmával elragadtatva mondta az igazgatónak, hogy ha ő itt nevelkedett volna, egyedül megnyerte volna a waterlooi ütközetet. Oxfordban és Cambridge-ben is csak annyiban változott a helyzet, hogy valamennyit nőtt a helyi ösztöndíjak száma. Az egyetemi hallgatók létszáma 50 ezerről 83 ezerre emelkedett, Skóciát és Walest kivéve főleg középosztálybeliek és magániskolát végzettek tették ki a hallgatók többségét. A felsőoktatás demokratizálása nem tekinthető munkáspárti érdemnek. Amire a párt méltán büszke lehetett, az az elemi oktatás szélesítése, a tanárok életfeltételeinek javítása (habár a tanítónők egyenlő fizetése ekkor még messzi álom maradt), továbbá iskolák építése, nagyobb költségvetési hányad az oktatás számára. Mindez előkészítette a talajt az 1960–70-es évek további demokratizálásához.

A jóléti állam kellékeihez tartozik a kormány általános politikájának jóléti célkitűzése. Azaz annak kitűzése, hogy a társadalmi egyenlőtlenségeken kormányintézkedésekkel könnyítsenek. A költségvetési politika Hugh Dalton pénzügyminiszter (1945. július–1947. november) idején ez irányban hatott, a házbérletek, az élelmiszerek támogatás 1949-ig – amíg Cripps meg nem szabta az élelmiszer-szubvenciókat – volt érvényben. Ez volt a lényeges különbség a konzervatív önsegítés és a labour társadalmi együttműködés, valamint segítés között.

A jóléthez tartozott a teljes foglalkoztatottság, amely kezdettől Beveridge és John Maynard Keynes elveitől áthatva mozgatta a munkáspárti kormány minisztereit. A háború után a teljes demobilizálás és a teljes foglalkoztatottság néhány hónapos kivétellel sikeresen megvalósult, és ez nem kis érdeme az Attlee-kormánynak. 1945. augusztusa és 1946. decembere között a fegyveres erőknél a létszámot ötmillióról egy-millióra csökkentették.

A munkanélküliség elleni harc azonban nem volt mindig sikeres. 1946-ban Walesben 66 ezer ember volt munkanélküli, 60 ezer fölül emelkedett a számuk Skóciában is. Úgy tűnt, hogy 1946 végére Angliában, Walesben és Skóciában a munkanélküliek száma eléri a 250 ezret. A munkanélküliség valójában 1947. februárjában tetőzött, a tél is nagyon rideg volt, fűtőanyag pedig kevés. A munkanélküliek száma meghaladta az egymilliót, ezért be kellett vezetni a háromnapos munkahetet. 1947 nyarától változott meg a helyzet, az iparban nagy élénkülés mutatkozott, 1948-ra helyreállt a külkereskedelmi egyensúly, sőt többlet mutatkozott. A nemzetközi helyzet a brit iparágak termékeinek kedvezett, a német versenytárs még nem kapott életre, és hol voltak még ekkor a távol-keleti csodaországok? A kereskedelemügyi minisztérium Cripps, majd Harold Wilson vezetésével sokat tett a gazdasági kilábolás érdekében, az üzleti érdekeltségek nagy pénzügyi segítségben részesültek Dél-Walesben, Skóciában. 1948. elejétől állandóan csökkent a munkanélküliség. Északnyugat-Angliában 1932-ben 38%-os volt a munkanélküliség, 1949-ben viszont csak 3%-os. 1948-ban 443 új

gyár kezdte meg működését a fejlesztett területeken. Skóciában 1945–52 között 536 új gyár épült, 150 ezer embernek adva munkát. Lassan megindult a szénkivitel, a nehéz évek után. 1947–51 között inkább a munkaerőhiány, mint a munkacrő-felesleg volt a probléma.

Joggal vetődik fel a kérdés, hogy a Munkáspárt számos jóléti törvénye, törvényjavaslata, intézkedése miért nem eredményezett egy igazságosabb és nyíltabb társadalmat. A jóléti állam nem volt más, mint a reformok és a konzervativizmus mozaikja – a legjobb esetben. Nemcsak a társadalom osztálytagozódása változott alig, hanem a nemzeti vagyon elosztása is alig mutatott lényeges változást 1945–51 között. Ennek egyik magyarázata az a tény, hogy az állami szolgáltatások mellett a magán-szolgáltatási lehetőségek nemcsak fennmaradtak, hanem még fejlődtek is. (Erre jó példa, hogy amikor a fejlesztendő területeken épültek a házak, Cripps ragaszkodott ahhoz, hogy a vezetőknak, tudósoknak, szakmunkásoknak villaszerű házakat építsenek.) Még nőtt is a középosztályok és a kétkezi munkások közti különbség, mivel a társadalmi szolgáltatások jó része nem készpénzben realizálódott, hanem ingyenes egészségügyi szolgáltatásban, tandíjmentes iskoláztatásban, az élelmiszerárak megszabásában, mind olyan, az élethez szükséges dolgokban, amelyekben a legszegényebbek, a sokgyermekes családok és idősek részesültek ugyan valamennyire, de mindez életszínvonalukat nem igazán emelte.

A jóléti állam megteremtése az Attlee-kormány idején a valódi jólét ígérését hordozta magában, a valóságos tömegnyomor megszűnését visszafordíthatatlanná tette. A jóléti állam elnevezése és jellege, tartalma és célja ekkor összekapcsolódott a Munkáspárt nevével és tevékenységével.

Irodalom

Kéziratgyűjtemények:

Bevin Papers, PRO. FO. 800.

Dalton H. Papers. British Library of Political and Economic Science.

Életrajzok és emlékiratok:

Attlee, C.: As it Happened. London, 1954.

Campbell, J.: Nye Bevan and the Mirage of British Socialism. London, 1977.

Foot, M.: Aneurin Bevan. Vols. 1–2. London, 1962, 1973.

Harris, K.: Attlee. London, 1982.

Lee, J.: My Life With Nye. London, 1980.

Vernon, B. D.: Ellen Wilkinson. London, 1982.

Feldolgozások:

Calvacoressi, P.: The British Experience, 1945–47. London, 1978.

Clarke, P.: Hope and Glory. Britain 1900–1990. London, 1996.

Morgan, Kenneth O.: Labour in Power, 1945–51. London, 1984.

Pelling, H.: The Labour Governments, 1945–51. London, 1984.

Cikkek:

Martin, P.: The Vermin Club, 1948–51. History Today, June, 1987.

Keay, P.: George the Unknown. Saga, March, 1999.

Smith, R.-Zametica, J.: The Cold Warrior: Clement Attlee, 1945–47 reconsidered. International Affairs, Spring, 1985.

SZEMLE

GEBEI SÁNDOR

II. RÁKÓCZI GYÖRGY ERDÉLYI FEJEDELEM KÜLPOLITIKÁJA
(1648–1657)

Eger, Líceum Kiadó, 316 p.

Modern történetírásunk egyelőre adós II. Rákóczi György politikájának alapos feldolgozásával. Ezt a hiányosságot részben pótolja Gebei Sándor könyve, amely az erdélyi fejedelem külpolitikáját tárgyalja. A választott téma rendkívüli energiát és felkészültséget igényel, a szerző azonban teljességgel elegendő tud tenni ezeknek a követelményeknek. Egyaránt imponáló magabiztossággal kezeli a magyar, latin, német, orosz, ukrán vagy éppen lengyel nyelvű forrásokat, s jól ismeri a régi és az újabb szakirodalmat is. Talán a rendelkezésre álló óriási terjedelmű anyag, a bőség zavara miatt szenvedett csorbát az ovasmányosság. A sok idézet, idegen nyelvű kifejezés és zárójeles rész némileg megnehezíti a gondolatmenet követését. Ellenben nagy segítséget nyújt az eligazodásban, s didaktikai szempontból kívánatos is az ötödik fejezet után következő szómagyarázat, a kétféle névmutató, valamint a négy térképvázlat.

II. Rákóczi György külpolitikai elképzeléseit csak a nemzeti szempontokon felülemelkedve szabad és lehet megközelíteni. Gebei Sándor ebből az okból kifolyólag törekszik arra, hogy az Erdélyi Fejedelemség kelet-közép-európai helyét és szerepét a nemzetközi erővonalak szerinti koordináta-rendszerben rajzolja meg. Nagy teret szentel az erdélyi-kozák együttműködés bemutatásának, diplomáciai viszonyok elemzésének. Arra a következtetésre jut, hogy ennek a történetírásunkból eddig hiányzó viszonyrendszernek a feltárása közelebb visz II. Rákóczi György politizálásának megértéséhez. Az erdélyi-kozák kapcsolatokat azonban csak a meglehetősen bonyolult ukrajnai viszonyok részletes bemutatásával párhuzamosan lehet hittel érdemlően ismertetni. Mivel a szerző ezt a módszert követi, az olvasónak néha az az érzése támad, hogy a kötet főszereplője voltaképpen a Zaporozsjei Had, illetve vezetője, Bogdan Hmelnyickij. A hetman személyiségéről és politikájáról festett kép egyébiránt olyan jól sikerült, hogy javasoljuk Gebei Sándornak egy Hmelnyickij-monográfia megírását, mert az tudomásunk szerint magyar nyelven még nem készült.

Mint ismeretes, II. Rákóczi György külpolitikájának legfőbb célkitűzése a lengyel korona megszerzése volt. A kötet első fejezete rávilágít arra, hogy a fejedelem már uralkodása elején az apai örökség valóra váltásán, a lengyel trón Rákócziaknak való biztosításán munkálkodott. György és testvére, Zsigmond kockázatmentesen, kozák győzelem után szerették volna elfoglalni az áhitott trónt. A kiszemelt szövetségesnek, Hmelnyickijnek viszont csak a lengyelek elleni kétfrontos háború jelentette a kölcsönös, egyenlő felek közötti együttműködést.

A harmincéves háború (1618–1648) fogalma és története jól ismert a magyar történettudományban, sőt a történelemtanításban is. Nem mondható el ugyanez a kelet-európai harmincéves háborúról (1654–1686). Gebei Sándor munkájának egyik érdeme éppen az utóbbi fogalom használata és (remélhetőleg) terjesztése. Az eseménysorozat elején Lengyelország óriási veszteségeket szenvedett: 1654-ben Ukrajna elszakadt és Ororszországhoz csatlakozott. 1654-ben pedig X. Károly Gusztáv svéd király indított támadást, elfoglalva többek között Nagy-Lengyelországot. II. Rákóczi György számára éppen a Zaporozsjei Had és Svédország jöhetett szóba szövetségesként, de a helyzet a másik két fél oldaláról nézve is hasonló volt. Mivel a kozákok Moszkvába vetett bízalmát hamar megintott, nekik Rákóczi Erdélyre nyújthatta az egyetlen kedvező megoldást. Ugyanakkor X. Károly sem szerezhetett máshonnan katonai segítséget, mint Erdélyből. A szerző különösen az erdélyi-kozák koalíció létrejöttének szentel nagy figyelmet, azt külön fejezetben tárgyalja.

A kötet legnagyobb érdeklődésre számot tartó és – véleményünk szerint – legjobban sikerült része a fejedelem 1657. évi lengyelországi hadjáratával és annak közvetlen következményeivel foglalkozik. Gebei Sándor nem ítélik, csak ismerteti, magyarázza az eseményeket, ám azok tragikus, sőt tragikomikus jellege így is teljesen egyérelművé válik. Rákóczi ugyan Krakkóval, Breszttel és Varsóval rendelkezett, mégsem volt uralma a helyzetnek. Hadseregét a hiányos táplálkozás okozta járvány tizedelte és dezertálás gyengítette. A sorban utolsóként megszerzett Varsó kapitulációja nemhogy javította volna, ellenkezőleg, rontotta a lengyelekkel való megegyezés kilátásait, s a fejedelemnek a menekülésre és menekítésre kellett összpontosítania. Miután a kozák felmentő seregbe vetett utolsó reményét is elvesztette, tárgyalásokat kezdeményezett kozák területről az őt üldöző lengyel főurakkal, s Czarny Ostowban megalázó békét kötött.

Magára hagyott serege Trembowlánál a hadjárat egyetlen komoly csatájában vereséget szenvedett a tatároktól és fogságba esett.

Mivel a kötet fő témája II. Rákóczi György külpolitikája, érdemes felvillantanunk a szerzőnek ezzel, illetve magával a fejedelemmel, a külpolitika legfőbb alakítójával kapcsolatos értékelését. A bevezetésben még nagyon mértéktartóan fogalmaz az 1657. évi hadjárat vonatkozásában: a kudarc döntő eleme a rátermett politikus és hadvezér hiánya volt. Az egymást követő fejezetek egyrészt bizonyítják, másrészt markánsabbá teszik ezt a véleményt. Gebei Sándor szerint II. Rákóczi György a Zaporozsjei Had politikai törekvéseiről alig tudott valamit, 1656-ban nem ismerte a kozák probléma lényegét, járatlan és tájékozatlan volt mind az orosz–kozák, mind a nemzetközi viszonylatokban (a Konstantinápolyból küldött fenyegetéseket például ignorálta). Főszereplőnek képzelte és érezte magát az erdélyi–svéd–kozák koalícióban. Úgy vélte, cselekvési szabadságot kapott a lengyel királyság megszerzésére. Holott valójában Károly Gusztáv nem ellenezte Rákóczi királyságát, Hmelnyickij pedig mindössze engedelmességet parancsolt a fejedelemhez küldött seregének. II. Rákóczi György ezekre a félreértett és félreértelmezett premisszákra alapozta merész politikai kombinációit. A fentieket figyelembe véve teljességgel elfogadható a végső értékelés: mindez „fatális tévedéseken nyugvó külpolitizálás” volt. A magunk részéről még azt is megköszönhetnénk, hogy ezt a külpolitikát a totális diletтанizmus jellemezte.

A szerző röviden kitér a 1657 után történetekre is. Véleménye szerint a fejedelem a tatárok 1658-as erdélyi pusztítása idején erélytelen és tanácstalan volt. Egy másik adalékkal pedig arra utal, hogy II. Rákóczi György a túlzott hatalomvágytól sem volt mentes: nem tudott belenyugodni a fejedelemség elvesztésébe, és 1659-ben még azon az áron is kész volt a visszatérésre, hogy abszolútus hatamát a diéta megnyirbálja. A monarcha egész tevékenységének értékelésekor pedig Gebei Sándor Kemény János szavait idézi: „fundamentum nélkül való vakmerőség”. Ugyanakkor ennek a tevékenységnek a következményeit az egri történés – híven az egész kötetben követett módszeréhez – higgadtan és túlzásoktól mentesen ítéli meg. Szerinte Erdély „bukása” 1660-ban – II. Rákóczi György halálának évében – nem következett be, a fejedelemség élete visszatért a normális kerékvágásba, s „a szolid konszolidáció évtizedei” következtek. Csatlakozva Várkonyi Ágnes kutatási eredményeihez, arra az álláspontra helyezkedik, hogy 1660 Erdély történetének egyik korszakhatáraként csak abban az értelemben jelölhető ki, hogy a fejedelemség ezután Habsburg- vagy törökellenes akcióra nem volt képes, ami viszont az erdélyi történeti kontinuitást nem kérdőjelezhetette meg.

Makai János

BOTLIK JÓZSEF

HÁRMAS KERESZT ALATT. GÖRÖG KATOLIKUSOK KÁRPÁTALJÁN AZ UNGVÁRI UNIÓTÓL NAPJAINKIG (1646–1997)

Budapest, Hatodik Síp Alapítvány, Új Mandátum Könyvkiadó, 1997. 335 p.

Botlik József nemcsak tudományos alapossgal és módszerességgel tárja fel a határokon kívül élő magyar nemzetrészek múltját, jelenét (ld. Erdély tíz tételben 1918–1940; Ez hát a hon; Magyarlakta települések ezrede Kárpátalján; Eltvedt mezsgyékövek), hanem már régen támogatójául szegődött az akár nagyobb, akár kisebb lélekszámú népesség nemzeti mozgalmának.

A történeti Magyarország északkeleti részén található Kárpátalján élő ruszinok – más néven: rutének, kárpátukránok, kisoroszkok vagy magyar-oroszkok – előtt a felemelkedés egyedüli útja a katolizálás volt (ellentétben az erdélyi románokkal, akik anyaországuk vonzását is választhatták a vallási unióval szemben). Mária Teréziának a 18. században Európának ezen a keleti részén éppúgy szüksége volt katolikus népességre, mint mondjuk, napjainkban a Vatikánnak a csángó magyarok földjén, Moldovában románul beszélő hívekre. Ugyancsak vitathatalan tény az is, hogy napjainkban az ukrán hivatalos állásponttal ellentétben a ruszinoknak joguk van önmagukat külön nemzetként meghatározni. A vallás és nemzet azonosságának – hangsúlyozza Botlik is – régiókban e nemzet igazi példája.

Ha nem vallanánk magunk is – bizonyos más nézetekkel ellentétben –, hogy a ruszinokat, éppúgy mint a románokat, behívták a tatárjárás után Magyarországra, akkor Botlik József történeti érvei erről minden kétségen kívül meggyőzőnek. Tömeges bevándorlásuk a 17. századig szintén folyamatos volt. Szerzőnk több történeti kérdésben Hodinka Antal álláspontját fogadja el, például: betelepedésükkel kapcsolatban, vagy amikor a 15. században alapított munkácsi püspökség eredetét nyitva hagyja. Történészhez

szokatlan módon nem szégyelli megtenni ezt, mert egyszerűen a kutatások nem teszik lehetővé a végleges állásfoglalást.

Szinte drámaian ábrázolja azt a küzdelmet, amelyet az egyház képviselői folytattak a jogaikat csorbító földsurrakkal szemben. Érthető tehát uniós törekvésük, mellyel nemcsak Róma védelmét nyerték el, de a társadalmi felemelkedés, emancipáció egyetlen útjának tudták. Ez tehát nemcsak valamiféle üzleti egyezség volt – a római pápa fölségének, a Filioque-tan, a tisztítóhely, az ostya és a kovászos kenyér mint külön-ség elfogadása ellenében a római katolikus papsághoz hasonló kiváltságok élvezése –, hanem tudatos választás Nyugat és Kelet – s csak látszólag a Nyugat vallása és a Kelet vallása – között. A vallási unió mint ideológiai vonzat mellett ez ugyancsak tudatos választás a fejlett nyugati társadalom és gazdaság mellett.

Az unió kiemelkedő egyházi személyiségeit életszerűen mutatja be Botlik, s a püspöki székért folyó harc ürügyén hiteles kortörténeti dokumentáltsággal vezet vissza bennünket az elmúlt századokba. Megismerkedünk a függetlenségi törekvések élharcosával, Olsavszky egri püspökkel, akinek Mária Terézia rendelete alapján lehetősége volt az egyházmegyéhez tartozó 10 vármegyében felmérést készíteni.

Bacsinszky András, az 1771-ben felállított munkácsi görög katolikus egyházmegye püspöke ebben a minőségében a rutén felvilágosodás, mondhatni: a rutén nemzeti mozgalom jeles képviselője is volt. Korában egyházmegyéje 13 vármegyét fogott át, és nevéhez fűződik az a hosszas küzdelem, amelyet papsága egyenjogúságáért folytatott. Az ő püspöksége idején került át a püspöki székhely Ungvárra, ahol könyvtárat alapított és a papi szemináriumban különböző nemzetiségeknek adott helyet. 40 esztendő s püspöksége egybeesett a parókiarendezéssel és az azt megelőző összeírással.

Bacsinszky püspök 1806-os összeírása (a 11 főesperességből álló püspökség 60 esperességéből 56-nak maradt meg a részletes kimutatása) tartalmazza a görög katolikus papságra és lakosságra, a más vallású papokra, a jobbágypapokra, zsellérekre, a település népiskolájára, a házasságkötésekre, a halálzásokra, a prédikáció nyelvére, nem utolsósorban az etnikai viszonyokra vonatkozó adatokat. Utóbbival kapcsolatban kitetszik, hogy a ruszin lakosság „számozottól hánysada a 18. század végére elmagyarosodott”. Ez a folyamat olyan korban történt, amikor semmiképpen sem lehet erőszakos magyarosításról beszélni, jóllehet nem egy történész szerette volna – vagy szeretné – ezt bizonygatni. Az összeírás szerint a ruszin nemzetiségű hívek száma: 345 786 fő volt (63,8%), a román görög katolikusok 113 255 főt számláltak (20,89%), és ekkor 33 758 (6,23%) volt a magyarul beszélő hívek száma. Fontos adat, hogy 1814-ben a munkácsi egyházmegyéhez tartozó 11 főesperességhez, 60 alesperességhez és 729 parókiához 560 462 hívő tartozott.

Az első jelentősebb átszervezésről, azaz az új egyházmegyéik szervezéséről a 19. század elejétől kezdődően lehet beszélni (ld. az eperjesi püspökség kiválását, több lelkészség átkerülését a nagyváradi püspökséghez, a szamosújvári görög katolikus egyházmegye felállítását, amely során 90 000 román görög katolikus került ezen püspökség fennhatósága alá). Nem érdemtelen megjegyezni, hogy 1845-ig a munkácsi egyházmegye hivatalos nyelve a latin volt, de az anyakönyvek és jegyzőkönyvek vezetése magyar nyelven történt, mint ahogy az alsó papság is magyarul levelezett egymással – tudtuk meg Botlik Józsefől is.

Napjaink történéseinek, a kivételesen kiegyensúlyozott ruszin–magyar kapcsolatoknak a gyökerei is a történeti múltban keresendők. Botlik József is kiemelten kezeli azt a tényt, hogy a magyarországi nemzetiségek közül – a zsidóság mellett – egyedül a görög katolikus egyházhoz tartozó ruszinok álltak ki az 1848–49-es szabadságharc és forradalom mellett, vettek benne maguk is tevékenyen részt, s többen életüket adták a „hazáért”. (Csak 1848 májusában 35 papnövendék állt be honvédek Ungváron!)

A múlt század 60-as éveiben jelentős változás történt a görög katolikus egyházban. Az 1863-ban a magyar nyelv használatáról a liturgikus életben kiadott körlevél ugyan nem lépett hatályba, az egyházi adminisztrációban azonban újabb területet hódított a magyar nyelv, amennyiben a ruténnal együtt a latin nyelvet szinte teljesen kiszorították az egyházmegyei adminisztrációban. Ezzel bezárult a ruszin nemzeti öntudatra ébredés folyamatának egy fejezete, amelyben a *ruszin társadalom akkori értelmisége, a görög katolikus egyház képviselői* a 18. századtól kezdődően meghatározó szerepet töltek be. *A ruszin nemzeti mozgalom is különböző nemzetközi érdekek kereszttüzébe került.* A pánszláv mozgalom három irányzattól tevődött össze: a ruszofil, ukranofil, ruszinoofil irányzattól, és mellette hol határozottabban, hol visszafogottan – vagy visszaszorítottan – tört felszínre a magyarofil irányzat. A két nép, a magyar és a ruszin bizonyos történelmi körülmények között egymás természetes szövetségesevé lépett – léphet a jelenben és a jövőben is – elő.

A nemzeté válás folyamatában a ruszin értelmiség, a történetírók sem voltak mentesek a történelmi túlzásoktól, példa erre Lucskay Mihály lelkész négykötetes munkája is (A Kárpáti-rutének története Magyarországon, 1842). A magyar reformkorban élt és alkotott Vaszilij Dohovics lelkész, költő, különböző tudományágak művelője és festő – egyáltalán nem volt szokatlan, hogy latinul, ruszinul és magyarul alkotott –, akit nem véletlenül választott meg a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagjává. Duchnovics Sándor – részben Dohovics kortársa – munkássága idejére esett a ruszin értelmiség erőteljesebb elkötelezettségének jelentkezése a cári birodalom irányában, illetve a családás az osztrák birodalmi ígéretekben hívők körében.

A kiegyezést közvetlenül megelőző évek a nemzetiségi mozgalmakra is hatottak. Erdélyben a románok az országész autonómiája mellett álltak ki, és az ugocsei, máramarosi és zempléni ruszin értelmiség követelése hasonlóak vagy azonosak voltak a többi nemzetiség követeléseivel: a ruszin politikai nemzet létének elismerése, a megyék és a választókerületek kikerekítése a nemzetiségek szerint, a nemzetiségi nyelv hivatalossá tétele ezeken a területeken, illetve a számarányuknak megfelelő részvétel a hivatali életben. Dobránszky Adolf, akiről teljesen befolyásolt a cári birodalomba vetett hite, ruszin nemzeti autonómiát, saját közigazgatást, ruszin nemzetgyűlést követelt. A saját nemzeti jelvények használatát a ruszin nemzeti mozgalom is igényelte. Bukovszky György lelkész, mint a ruszin nemzetiségi egyenjogúsáért folytatott harc bajnoka, méltán hagyott maradandó nyomot az utódok emlékezetében. 1868-ban a ruszin értelmiség körében törvénytervezet is készült, amely a ruszin nyelv hivatalos nyelvvé tétele és ruszin hivatalnokok alkalmazása mellett - és ez túllép a Bukovszky-féle tervezeten - előírta, hogy a görög katolikus egyház ügyeivel külön osztály foglalkozzon a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumban.

Újabb és jelentős fejezet kezdődött a ruszin nemzeti mozgalomban - és szervezettségében is döntő lépést jelentett - a ruszin kulturális és népművelő társaság, a Szent Bazil Társulat megalakításával 1864-ben, amely a munkácsi és eperjesi egyházmegyéek orszábrát irányzatának kezdeményezésére jött létre. Természetesen szinte megalakulása pillanatában megteremtette a maga ellenzékét Pankovics István 1867-ben kinevezett munkácsi görög katolikus püspök személyében.

Ugyancsak a munkácsi és eperjesi görög katolikus egyházak képviselői részéről fogalmazódott meg az egyházi autonómia, pontosabban: a katolikus egyházmegye önkormányzatának igénye. Az 1868. évi XXXVIII. törvénycikk a népiskolai oktatás tekintetében biztosította, hogy a tanulók anyanyelvükön részesüljenek oktatásban. Botlik kimutatása szerint 1869 és 1890 között 63%-kal nőtt azon iskolák száma, ahol magyar nyelven folyt a tanítás. Érdekesek és sokatmondóak azok az adatok is, amelyeket az 1890-es népszámlálás nyomán közöl. Ekkor 375 000 ruszin görög katolikus irtak össze. A ruszinok 98,8%-a tartozott ehhez a felekezethez. A magyar népesség közül 181 000-en vallották magukat görög katolikusnak.

A ruszin nemzet történetének fontos állomása Firczak Gyula püspöksége idejére esett, akiről túlzás nélkül elmondható, hogy életét a ruszin nép felemelkedésének szentelte. Nemcsak a Szent Bazil Társulatot szervezte újjá, nemcsak a ruszin szakosztályt hozta létre a Magyarországi Néprajzi Társaságon belül, hanem támogatta különböző sajtótermékek, kalendáriumok kiadását. Jó taktikai érzékkel használta ki a katolikus Néppárt körül kialakult helyzetet - a párt népszerű volt a ruszin nép körében -, és az ún. Firczak-Bánffy titkos egyezmény eredményeként ruszin képviselő bekerült a parlamentbe, ezenkívül helyreállították az ungvár-ceholyai parókiát, és kidolgozták a ruszin nép nyomorán enyhíteni kívánó ún. „hegyvidéki” programot. Az akcióval megbízott Egán Ede jelentése szerint sor került némi földosztásra a Schönborn-uradalomban.

Firczak püspöksége idején vette kezdetét - részint külföldi propaganda hatására, részint az unitus egyházi terhekől való megszabadulás céljából - a máramarosi románság körében a skizmatikus paraszti mozgalom, a pravoszláv vallásra való visszatérés, amely átterjedt a ruszinokra is. Botlik kereste és meg is találta ennek okát: a gazdasági fennelülés a legkevésbé érintette a születési arányok tekintetében legmagasabb mutatókkal rendelkező nemzetiséget: a ruszint. Kárpátalján alacsonyabb szintű volt az iparosítás, és lassabbak voltak a nyomában járó társadalmi változások. A térségben a *cszonka társadalom* meghatározás valójában egyedül a ruszin társadalomra illet: szinte teljesen hiányzott a földbirtokosság, a polgárság, a munkásság. Bizonyos kereseti forrástól is elesett a ruszinok (tutajozás), és Botlik sajnálatosnak tartja, hogy az elmagyarosodott értelmiség és a ruszin nép között elég mély szakadék tátongott. Mivel a választójogot cenzushoz kötötték, a többi nemzetiséghez viszonyítva a ruszinok között alacsonyabb volt a választójoggal rendelkezők száma. Mindez a ruszinok meglehetősen jelentős számát kényszerítette el-, pontosabban kivándorlásra.

A magyar állam fenntartással kezelte és többször elutasította a görög katolikus egyház autonómia-törekvéseit. Róma viszont az önálló hajdúdorogi püspökség felállítását utasította el, és évtizedekbe telt, amíg megszületett a megegyezés. A hajdúdorogi magyar görög katolikus püspökség felállítása mellett 1868 áprilisában a görög katolikus magyarok első kongresszusán foglaltak állást. A magyar állam és a Vatikán hosszan tartó vitája után végül 1912-ben Róma engedélyezte a hajdúdorogi püspökség felállítását. Ebben az időben (1910-ben) 169 magyar görög katolikus parókia létezett, amelyhez 304 322 hívő tartozott. Ebből 162 egyházközség került a hajdúdorogi püspökséghez, 183 757 magyar hívő mellett románok, szlovákok - és kisebb számban - rutének; viszont a magyar görög katolikusok 40%-a, több mint 120 000 lélek kívül maradt. A nemzetiségi sokszínűség miatt feloldhatatlanná vált az ellentét a magyar liturgiai nyelv hívei és ellenzői között.

Botlik szükségesnek tartotta többször is hangsúlyozni: a philadelphiai egyezménnyel ellentétben, amelyben az amerikai ruszin emigráció részéről Zsatkovics és Masaryk arról döntöttek, hogy a Ruténföld a háború után Csehszlovákiához kerül, az érintettek, a rutén-magyarok körében erőteljes volt az a mozgalom, amely Magyarországot keretei között képzelte el e nép jövőjét, a megfelelő önkormányzati rendszer kiépítése mellett. Nem lehet azonban figyelmen kívül hagyni azt sem, hogy ezzel párhuzamosan, 1918 októberében a

Lembergben megalakult ukrán rada célul tűzte ki a Kárpátokon innen és túl élő rutének egyesítését egy államban.

Kárpátalja hovatarozásáról 1919. szeptember 10-én a Saint-Germain-en-Laye-i békeszerződés döntött, a terület határának pontos meghatározása nélkül. Elmaradt az önkormányzat biztosítása is, annak ellenére, hogy Csehszlovákiát a békeszerződés kötelezte erre. Hiába bizonnygatta Beneš az autonómia meglétét a Népszövetségnek készített jegyzékében 1921 júniusában. A csehszlovák uralom két évtizede alatt a nemzeti igények háttérbe szorítása egyértelműen megmutatkozott. Aki ismeri az utódállamokban élő magyarság és más nemzeti kisebbségek életét, annak nem mond újat, hogy a rutén parlamentet nem hívták össze, a ruszin parasztságot kihagyták a földosztásból, a hivatalos nyelv a cseh volt, és a hivatalokat csehekkel töltötték be.

Amint a Regát gyarmatának tekintette Erdélyt, ugyanezt tette Prága Kárpátaljával is. Az új hatalom egyik kiemelten kezelt célja, hogy támogassa a ruszinok áttérését a pravoszláv vallásra. Ehhez kapcsolódik a nagyorosz és ukrán befolyás felkarolása is. Ezzel párhuzamosan háttérbe szorította – sőt üldözésüket is támogatta – a görög katolikus egyházat és képviselőit.

Különböző érdekek ütközési területe maradt Kárpátalja 1939 márciusa és 1944 októbere között is. Ez az egyházak életében is lecsapódott. A szerző szerint Teleki Pál felismerte, hogy a magyar hatalom megszilárdítása csak akkor lehetséges, ha nem erőltetik – bármennyire is szerette volna ezt a görög katolikus egyház – az áttértek visszatérítését, illetve a skizma-mozgalom felszámolását. Hivatalosan viszont támogatták egy önálló magyarországi pravoszláv egyház felállítását.

Nem meglepő, hogy részben az ortodox egyházat használta fel 1944-től a szovjet hatalom a görög katolikus egyház megsemmisítésére. A tények, a szovjet megszállás és következményei ismertek. Sorban hozták az unitus egyház elleni rendeleteket. Sorra szűntek meg a parókiák, azonban teljes felszámolásának akadályát képezte Romzsa Tódor munkácsi püspök, a ruszinok Mindszentije és Márton Áronja, egészen addig, amíg 1947-ben az NKVD meg nem gyilkoltatta. Ennek körülményei először Botlik József írásában kerültek napvilágra.

A ruszin nép történelme tehát igazi drámai fordulatot az USZSZK-hoz való csatlós, azaz 1945 novembere után élt át. Botlik József korábbi résztanulmányaiból úgymond „naprakész” információink voltak mind a ruszin nép közelmúltjának történelméről, mind napjaink küzdelméről, amely arra irányul, hogy önálló nemzetnek ismerjék el, hogy elnyerje végre a népszavazással kikialtított önkormányzatát az ukrán kormány részéről. Botlik József könyvének érdeme és erőssége az átfogó korrajz, az egyes források elemzése, publikálása. Monográfiája éppen ezért eddigi munkássága legkiemelkedőbb alkotása, messze túllépi egy szokásos egyháztörténeti szakmunka kereteit.

Lipcsey Ildikó

ROSS MCKIBBIN

CLASSES AND CULTURES. ENGLAND 1918–1951

(Osztyályok és kultúrák. Anglia 1918–1951.)

Oxford University Press, 1998. 536 p.

A szerző célja az angol „nép” történetének bemutatása az adott időpontban. A „nép” többsége pedig munkásosztálybeli volt. Az időszak kezdetén a lakosság 78%-a, a végén 72%-a. Az úgynevezett „középosztály” a korszak kezdetén 21%, a végén 28%. A „felső osztályok” a lakosság 0,1 és 0,5%-át tették ki. McKibbin levonta a következtetést: Angliában volt a legnagyobb a munkásosztály aránya a világon.

Ennek megfelelően az első fejezetek, amelyek az említett három osztály gazdasági helyzetével és életformáival foglalkoznak, nagyjából tükrözik a fenti számarányokat, hiszen a munkásosztályról szóló két fejezet kétszer olyan hosszú, mint a középosztályról írottak. Részletes fejezetek szólnak ezeken túlmenően a nevelésről, vallásról, szexualitásról, majd rövidebbek a szabadidőről, a sportról, a zenéről, a filmről, a rádióról.

A 33 évet tárgyalva sok mindentről alig esik szó, amit a szerző szerint mások gyakran említenek. Churchill neve például összesen háromszor fordul elő a szövegben, Keynesé is alig, a filozófus Wittgensteinté vagy a költő Ellioté egyáltalán nem. Sokak szerint egy olyan könyvben, amelynek fő témája a munkásosztály és annak kultúrája, nem feltétlenül hiba ez, egy nagyobb távlatú összkép szempontjából tekintve azonban hiányérzetet okoz.

A szerző megközelítése inkább elemző, mint kronologikus, s nagymértékben a munkásság életformájának sokoldalú, színesen szőtt bemutatására irányul. Ebben benne foglaltatnak a munkások lakásviszo-

nyai, löverseny-fogadásai, nosztalgiai, a nők viszonya a kultúrához, a szexualitáshoz, a hollywoodi filmek hatása, s annak a sok vonatkozásban mérhetetlenül rossz helyzetnek a leírása, amelyben a munkásság nagy része élt. A szerző stílusa igen szemléletes, vitázó és sok esetben statisztikailag alátámasztott. Ténylegesen a lakosság zömének egy olyan története, amelyet szívesen olvasunk.

Az előadottakból világos, hogy ebben az időszakban is az egyén életét, életének lehetőségeit osztályhelyzete szabta meg, akár a munkaviszonyokról, társadalmi elhelyezkedéséről, akár a nevelésről, családi állapotról, olvasmányokról vagy sporttevékenységekről legyen szó. McKibbin meggyőződése, hogy az emberek osztályhelyzete jobban meghatározó, mint földrajzi helye, vallása vagy más egyéb tényezők. Szerinte az 1920-as években jóval több osztály-összeütközés történt, mint bármikor máskor a modern brit történelem folyamán. A két világháború közötti időszakban a szerző adatai szerint a középosztály gazdasági és társadalmi előnyökhöz jutott a munkásosztály kárára, de az 1940-es években ez megfordult, a munkásosztály életszínvonala és politikai befolyása megerősödött. A második világháború hatása rövid és hosszú távon megmutatkozott a munkásság foglalkoztatottságában, társadalmi helyzetében. (Csak egy kis részlet: 1939–41 között a szolgálk, cselédek száma kétharmaddal csökkent, s ez a változás tartós maradt.)

Bár McKibbin könyvéből kimaradtak a politikusok, könyve mégis mélyen politikus. Célja ugyanis, hogy megmagyarázza, miként történhetett meg, hogy egy túlnyomóan munkásosztály alkotta társadalomban oly kevésbé változott meg a gazdaság és hatalom alapvetően igazságtalan megoszlása. Hogyan történhetett meg, hogy mindazok, akik a hatalom és a pénz birtokában voltak 1918-ban, többségében 1951-ben is kivételezett helyzetben voltak. S ehhez járul az a kérdés: miért szavazott a két háború közötti időszakban a munkásosztály fele a konzervatívokra?

McKibbin mesterien körvonalaz egy „individualista” demokráciának elnevezett állapotot, amely fenntartotta a két háború közötti időszakban az érdekek konzervatív koalícióját. A második világháború radikalizáló hatása, a teljes foglalkoztatottság, az 1945-ös munkáspárti győzelem lökést adott ahhoz, hogy az „individualista” demokrácia szociáldemokrata irányba alakuljon. De a munkásosztály maga nem sok érdeklődést mutatott a társadalmi átalakulás iránt, kivéve azokat a fejleményeket, amelyek közvetlenül érintették az életszínvonalát. Az Attlee-kormány sok vonatkozásban biztosította a munkásosztály helyzetének és biztonságának javulását, de nem kísérelt ráerőszakolni semmilyenfajta szocialista kultúrát.

A könyv bizonyos ismereteket feltételez az angol történelem fő irányáról és szereplőiről. Felvethet azonban egy nagyon lényeges kérdést, mégpedig azt, a szerző a lakosság többségének életviteléről ír, és véleménye szerint azt egy kicsiny elit befolyásolta, akkor nem mellőzhető ennek az életnek a jellemzése sem. Egyszóval: hogyan lehet megírni a brit állam és népének történetét teljes történeti összetettségében?

A könyv rendkívül olvasmányos és valószínűleg széles körű olvasottságra számíthat, hiszen olyan klasszikus művek előzték meg, mint A. J. P. Taylor: *English History, 1914–1945* című kötete (első kiadása 1965-ben) és újabban Peter Clarke: *Hope and Glory, 1900–1990* című műve (1996-ban jelent meg). Fogadtatását minden bizonnyal a későbbi megnyilatkozásokból, kritikákból és vitákból lehet majd leszűrni.

H. Haraszi Éva

COMMUNISM. NATIONAL AND INTERNATIONAL

TAUMO SAARELA AND KIMMO RENTOLA (ED.)

(*Kommunizmus. Nemzeti és nemzetközi*)

Helsinki, SHS 1998. 348 p.

Mai magyar szemmel rendhagyó könyvet vehet kézbe az olvasó. Ennek a könyvnek szerzői – finn, svéd, angol, francia és olasz egyetemi oktatók, intézeti munkatársak – valamennyien a hagyományos „nyugati világból” vagy a semleges északi országokból kerültek ki, és jól érzékelhetően nem most, az utolsó három-négy évben kezdtek meg kutatásaikat. Témájukkal régóta foglalkoznak, ismerik a legújabb irodalmat, és jórészt már felhasználták az újabban megnyitott moszkvai levéltárak anyagait is. Szándékosan nagyon lazán szerkesztett művel állunk szemben, amelyben találhatók terjedelmes átfogó írások, illetve olyan tanulmányok, amelyek egy-egy ország kommunista mozgalmát, párttörténetét tekintik át. Egyes tanulmányok kifejezetten a kiemelkedő, fontos személyiségek – Togliatti, Kuusinen, Pollitt stb. – életútját mutatják be. Magától értetődően ezek az írások is rendre túllépik az „egyszemélyes életrajzok” kereteit. A kötet bevezető tanulmányát a kötet egyik szerkesztője, Taumo Saarela írta, s egyértelműen meghatározta az általános megközelítést és a kötet célját: be kívánják mutatni, a Kommunista Internacionálé (KI) történetében miként jelentkezték a nemzeti és az internacionalista törekvések.

Részletes ismertetésünket mindjárt egy portréval kezdjük. A szerző Kevin Morgan, a tanulmány Harry Pollittről szól. Pollittről jól tudott, hogy a Brit Kommunista Párt (a továbbiakban CPGB) főtükára volt, Kevin Morgan pedig a manchesteri egyetem tanára, számos könyv szerzője, és szinte valamennyi

könyve, tanulmánya a CPGB történetével foglalkozik. Kevin Morgan mindjárt az írásának az elején hangsúlyozza, hogy az utóbbi időben nagyon elterjedtek az olyan leegyszerűsítések – jobbra nem a szaktörténészeknek, hanem a médianak köszönhetően –, hogy a kommunista pártok csak Moszkvának voltak alárendelve, aminek egyik és lényeges oka, hogy pénzügyileg Moszkvától függtek. Anyagi tekintetben azonban ez nem volt lényeges, és a moszkvai kapcsolat általában más vonatkozásban sem volt túl szoros. Morgan hangsúlyozza, hogy Nagy-Britannia eleve nem volt oly fontos Moszkva számára, mint Németország vagy Franciaország. Nagy-Britannia földrajzilag is távolabb volt, a CPGB pedig mindig túl kis párt volt ahhoz, hogy rövid távon Moszkva sokat remélhetett volna tőle. Ezek után – ha úgy tetszik – a „póráz” lazább is volt, hosszabbra is volt engedve. Mint Morgan aláhúzza: Moszkva maga sem kívánt beavatkozni a belügyeibe – az ideológiai alapkérdések vagy a nagy történeti fordulók kapcsán azonban igen.

Az összefüggérendszer azonban távolról sem volt ilyen egyszerű. Morgan kiemeli, hogy a CPGB vezető testületében nem akadtak olyan kiemelkedő teoretikusok, mint Gramsci, Togliatti vagy Luxemburg. (Érdekes módon Morgan e vonatkozásban megfélekedezik R. P. Dutt különleges személyiségéről és szerepéről.) A párt vezető személyiségei brit munkások vagy olyan egykori munkások voltak, akik a nagyiparból emelkedtek ki és ezáltal lettek pártvezérek. Jellegzetesen nem sokra tartották az elméleti kérdéseket, és a Kommunista Internacionáléban sokszor nagyon szokatlanul, nyíltan és szinte gorombán fogalmazták meg az olykor nyilvánvalóan eltérő véleményüket – főként olyankor, amikor az már Angliát is érintette, s amikor jól tudták, hogy a brit munkásoknak arról más a véleményük. Morgan e láncolat sok eseményére világít rá. Az epizódok nyomán azonban azt is kiemeli, hogy a brit pártvezetés mindig nagyon érzékenyen reagált saját párttagságának véleményére (ami nem volt jellemző minden kommunista pártra). Sőt ezen túlmenően általában a brit munkásság véleményére is.

Külön eset a moszkvai Komintern-instruktorok kérdése. Általában rosszak voltak, mint Morgan hangsúlyozza, és idézi Pollitt és mások véleményét. Az instruktorok főként németek voltak, akik „mindent jobban akartak tudni”, és úgy vélték, hogy a brit feltételeket is ők ismerik jobban. De akadtak kivételek is, Morgan az ő személyükről sem feledkezik meg.

Ami ennél lényegesebb kérdés: a párt befolyása a munkásságra, illetve az értelmiségre. Ez utóbbi vonatkozásban emlékeztet a Left Book Club (LBC) sikere, a könyvsorozat az 1930-as évek derekától jelent meg, s valóságos brit értelmiségi néppfrontot alkotott. A könyvsorozat lelke és kiadója Victor Gollancz volt, aki maga soha nem volt a CPGB tagja, de lehetőséget adott a kommunistáknak, hogy a sorozat összeállításába beleszóljanak és alkalmasint egy-egy könyvet is irjanak. Méltán Morgan ezt a sikert emeli ki: melyet az is mutat, míg a CPGB-nek az 1930-as évek második felében mintegy 12 ezer tagja volt, ugyanekkor az LBC egy-egy könyve 50 ezer vagy még nagyobb példányszámban fogyott el.

A másik kiemelkedő siker a Daily Worker, a CPGB napilapja. A lapot 1930-ban jelentették meg először, s kezdetben szintelen, szektás, kis, 10 ezer példányszám körüli lap volt, ám éppen Pollittnak köszönhetően – aki nagyobb mozgásszabadságot adott a szerkesztőknek – valóban igen befolyásos baloldali ellenzéki orgánus lett, amely az 1930-as évek utolsó harmadában 375 ezer példányban jelent meg. Ez egyértelműen bizonyítja, hogy a CPGB befolyása ekkor messze túlnőtt a párt taglétszáman.

Morgan megvilágít egy további szálát is: nevezetesen azt, hogy a CPGB-ből számos országosan fontos szerepet játszó szakszervezeti vezető emelkedett ki (pl. Arthur Horner) – többnyire a bányászok sorából. Az írás bemutatja azt is, hogy egyes munkáspárti vezérek – miként korábban George Lansbury, később pedig Stafford Cripps – miként nyitottak ajtót a kommunistákkal való együttműködés számára, aminek egyik fontos terepe a baloldali munkáspárti hetilap, a Tribune volt.

Pollitt és a CPGB ilyen kiemelése persze önkényes volt, csak éppen Kevin Morgan írása kiváló példaként szolgált annak bemutatására, hogy az ebben a kötetben közölt írások mennyire nem sablonosak, leegyszerűsítőek, mennyire meggondolgotatóak, és a kutatókat, érdeklődőket további munkára sarkallhatják.

Hasonló szellemű a Lars Björlin tollából származó és a Magyarországon kevésbé ismert svéd Zeth Höglundról szóló írás. Björlin svéd egyetemi oktató, évtizedek óta foglalkozik Höglunddal, és Höglund szerteágazó levelezésének megjelentetését készíti elő. Höglund maga a Svéd Szociáldemokrata Munkáspártban (SAP) nőtt fel. Még 1914 előtt lapszerkesztő lett, az ifjúsági mozgalom és a baloldali ellenzék vezetője. 1917-ben a zimmerwaldi mozgalom egyik csillaga, a születő kommunista párt egyik vezére, a Kommunista Internacionálé VB tagja. 1924-ben azonban kizárták. Mindez nagyjából ismeretes volt eddig is. Björlin most elsősorban az 1918–24-es korszakát elemzi. Azt hangsúlyozza, hogy Höglund elsősorban szónok és újságíró, nem pedig teoretikus, még kevésbé szervező és rendszerteremtő volt, akit szavai és olykor nagy befolyása ellenére mégis könnyű volt elszigetelni az új kommunista pártban is.

A személyi portrékat folytatva, a kötet kitűnő írást közöl Aldo Agosti tollából Togliattiról. Agosti a torinói egyetem professzora, szintén hosszú évtizedek óta foglalkozik a Komintern és az Olasz Kommunista Párt (a továbbiakban OKP) történetével, nemrégiben jelent meg nagyobb Togliatti életrajza. Togliatti alakja persze nem ismeretlen a magyarul olvasók előtt, hiszen válogatott írásai mellett számos állásfoga-

lása jelent meg annak idején magyarul. Olaszul pedig két nemrégiben meghalt neves olasz kommunista történész írt róla (Raggonieri és Spriano), akikre Agosti illően hivatkozik is.

Agosti azzal kezdte írását, hogy aláhúzta, Togliattinak nagy tekintélye volt a KI-ban, de ugyanakkor az OKP-ban, később az olasz politikai élet egészében. A KI-ban – úgyszólván mindvégig – konfrontálódott, élete utolsó hónapjaiban is mindenki által ismerten vitái voltak az SZKP vezetésével. A nézeteltérések ellenére Hruscov és az SZKP új, felelősségteljes nemzetközi feladatokat kívánt rábizni. Más megközelítésben – ahogyan Agosti írja – élete 1917-től, a polgárháború kezdetétől a hidegháború éveinek végéig állandó idegtépő küzdelemben telt el. Avagy ismét az ismert ellentmondás: az OPK akkor született, majd erősödött meg, amikor Olaszországban a fasiszmus győzött. S még tovább, Togliatti akkor lett 1926-ban hosszú belső vergődés után az OKP főtükára, amikor Olaszországban Mussolini fasiszmusa „totálissá” vált. Agosti természetesen azt is megvilágítja, hogy Togliattinak nagy része volt a fasiszmus helyes értékelésében és a széles antifasiszta front kialakításában. Nem kevésbé izgalmas Togliatti szerepe az 1944/45 utáni „új világ” és új Olaszország viszonyai közt, véleménye, a sztálinizmus megítélésével kapcsolatos kritikái, s mindezzel kapcsolatban Moszkvához és az OKP többi vezetőjéhez fűződő viszonya. Az érdekességek a részletekben rejtőznek – ám erre e helyütt nincs mód kitérni.

A nagy személyiségek portréi sorában – amelyek minden esetben természetesen egyben pártjaik, sőt egyben országaik fő problémáira is reflektálnak – a kötet egyik finn szerkesztőjétől származik az az áttekintés, amely Kuusinenről szól. Már a cím is jelzi az alapproblémát: Az ember, akinek „két hazája” volt. Kuusinen – aki a finn szociáldemokrata mozgalomban nőtt fel, annak egyik vezetője lett, majd jelentős szerepet vállalt az 1917. és 1918. évi finn forradalmi eseményekben, majd az ellenforradalom győzelme után sokakkal együtt Szovjet-Oroszországba menekült – nem annyira Szovjet-Karélia, inkább a KI életében játszott vezető szerepet. Rentola mindezzel kapcsolatban erősen hangsúlyozza a sajátos finn vonásokat, a nehéz nemzeti örökséget, hiszen Finnország kemény cári és orosz nacionalista elnyomás után éppen csak hogy elnyerte függetlenségét. A dolgok a finnek és Kuusinen számára sem voltak egyszerűek és egyenes vonalúak. A finn forradalmárok, a „vörös menekültek” sorsa sok esetben ugyanúgy tragédiába torkolt a Szovjetunióban, mint később a magyaroké, németeké vagy az osztrák „Schutzbündleré”.

Rentola érzékelteti: mennyire nem megoldott Kuusinen történeti helyének kijelölése. Idézi, de elutasítja Furet véleményét, aki egyszerűen mint „régibőlse víkról” ír róla. Ezt ugyanúgy leegyszerűsítésnek itéli, miként Carr angol professzor, a Szovjetunió és az SZKP történetének nagyon elismert szakértőjének általában mérvadóan elfogadott véleményét, miszerint a finn kommunista vezető egy „teljesen szürke”, jelentéktelen személyiség volt.

A hosszabban ismertetett portrék mellett francia szerző tollából tanulmányt olvashatunk arról, a Francia Kommunista Párt miként nézett szembe a nemzeti és az internacionalista elkötelezettség kihívásával. Finn szerző dolgozta fel, hogy miként alakult Szovjet-Karéliában a nemzeti, kisebbségi politika az 1920-as, illetve az 1930-as években. Norvég szerző pedig ugyanerre a korszakra vonatkozóan a Norvég Kommunista Párt és a KI viszonyát dolgozta fel. A norvég párt erős volt, s meglehetősen függetlenségre tett szert, s sok ütközése volt a KI-val, melynek következtében számosan kiszakadtak a pártból és külön utat választottak.

Lévn. hogy ez a könyv 1998-ban, a „poszt” korszakban jelent meg, nem csoda, hogy egy finn történész hölgy azt dolgozta fel, miként jelenik meg az „új nő” a finn kommunista hetilapokban az 1920-as években. Egy másik finn történésznő, egyetemi oktató pedig korunk másik divatos, de vitathatatlanul indokolt módszerével olyan írást jelentetett meg, amelyik azt mutatja be, hogy a „fekete” 1920-as és 1930-as éveknek milyen „vörös emlékei” maradtak fenn. Jani Krekola, a helsinki egyetem politikatörténeti tanszékének munkatársa pedig arról készített tanulmányt, kik voltak a moszkvai pártiskolákon a finn hallgatók. (Ifjabb történészek újabban több kötetben dolgozták fel ezt a témát svájci vonatkozásban. Tudtommal ezen a téren magyar felmérés nem készült.)

JOHN LUKACS

A TÖRTÉNELMI HITLER

Budapest, Európa Könyvkiadó, 1998. 298 p.

Meglehetősen hálátlan és eleve kudarcra ítélt vállalkozásnak tűnik egy Hitler-életrajzok történetét felvázolni szándékozó munka. Bár a szerző tisztában van a teljességre törekvő vállalkozások iránti korántsem új keletű kétségekkel, a zöldfülü recenziusnak és a laikus olvasónak akár még imponálhat is a magabiztosság, amellyel Lukacs az átláthatatlan nagyságú Hitler-irodalomban eligazodást nyújt. A historiográfiai megközelítés ez esetben egyébként nem feltételez a biográfusénál kényelmesebb pozíciót, minthogy az analízis és kritika közben akarva-akaratlan is kirajzolódik egy Lukacs-féle életrajzverzió.

A terminológiai kitérők (Führerállam/pártállam, közhangulat/közvélemény stb.) igen hasznosak, bár nem minden esetben osztom Lukacs véleményét. Igaz, hogy például a totalitarizmus-fogalom óvatos használata valóban indokolt, a máig lezáratlan totalitarizmus-vita argumentumainak figyelembevétele ellenére sem hiszem azonban, hogy e besorolás (totalitárius) elvitható lenne a nemzetiszocialista Harmadik Birodalomtól.

A külföldi recenziók pozitív értékelésének alapja a jó stílus, valamint, hogy Lukacs – szerintük – jó érzékkel válogat, éles szemmel kritizál, és ügyézi vehemenciával szedi izekre az általa hibásnak tartott gondolatmeneteket és következtetéseket. A könyv valóban olvasmányos, s a szerző esetenként jó etiológiai érzékről tesz tanúbizonyság. A szelekció azonban nem csupán a nyilvánvaló terjedelmi korlátok miatt hiányos, a szerző például megdöbbentő nagyvonalúsággal siklik el hazai Hitler-kutatásunk eredményei felett („egy kis kivétel” sic! 50. p.), de hát a piaci viszonyok ismeretében (amerikai célközönség) emiatt megsértődni sem igen érdemes.

A szerző Arendt és Shirer kritikája (az előbbi szerinte őszintétlen, 123. p., az utóbbi pedig felületes, 13. p.) után már nemigen csodálkozunk a nagyszerű Kershaw professzort érintő kijelentésein, bár ő legalább némi elégtételben is részesül („egyébként józan ítéletű”-nek minősül 106. p.). Annál nagyobb teret szentel viszont az apológia vádjába sodródó Notlénak, aki bár markáns része a Hitler-történet történetének, talán még kritikusabb hangvételt érdemelt volna. (Csak emlékeztetőül említeném a könyvben egyébként nem szereplő Nottle-gyöngyszemet, miszerint mi jögon várjuk el egy civilizált néptől, hogy ne barbár módon cselekedjék? Tényleg, mi jögon?)

Végül a kritikusai tehetségének adózó elismerő megállapítások ellensúlyozására szolgálhat, hogy bár történelmi relativizmusa nem engedi saját véleményének ráerőltetését az olvasóra, az övével ellentétes nézeteket sok esetben egyszerűen csak vitathatónak minősíti. Ez rendben is lenne, ha az érvelés itt nem zárulna le, és megdudhatnánk, milyen megfontolások alapján veti el az adott álláspontot. Egyebek között igen nagy érdeklődéssel olvastuk volna például, miért utasítja el azt a véleményt, mely az 1941-es évet a háború kimenetelét eldöntő időszaknak minősíti (172. p.).

Nehezen érthető továbbá, hogy az egyház és állam viszonyát érintő kérdésekben a szerző miért kizárólag katolikuskokat említ, amikor sem a lakosság vallási megoszlása, sem pedig az eseményekben való aktív vagy passzív részvétel nem indokolja azt.

Lukacs egy helyütt a német nemzetiségek háború utáni kitelepítését nevezi a háború legmaradandóbb és történelmileg legjelentősebb következményének (142. p.). Amennyiben célja az említett szörnyűség igazságtalanságának és tragikumának hangsúlyozása, úgy természetesen igaza van, ám a legmaradandóbb következmény szomorú elsőbbsége – nyilvánvaló párhuzamok ellenére is – a holocausté, olyan elemi okokból, amit szégyen lenne magyarázgatni.

Lukacs meglátása, mely szerint a tábornokok bizalma Führerük iránt megingathatatlan volt („szívből hittek ebben a determinisztikus idealizmusban”, 274. p.), erősen vitatható. A szerző egy 1943-as Jodlés egy 1945-ös Model-idézetet hoz fel igazolásul. Célszerű lett volna a Führerét valóban végsőkig önfledelet csodáló Jodl mellett tucatjával rendelkezésre álló olyan véleményeket is idézni, amelyek Hitler és tábornokai között nemhogy vak bizalmat, de mély bizalmatlanságot és komoly szakmai nézeteltéréseket tükröznek. A lista (Raeder, Halder, List, Beck, Wietersheim, Moltke, Rommel, Kluge, Tresckow stb.) elég hosszú ahhoz, hogy Lukacs általánosító kijelentését megkérdőjelezzük.

Izrael állam gyors nemzetközi elismerése nem csak a holocaustnak köszönhető (189. p.). Tevékeny és dicstelen szerep jutott benne az angol diplomácia cseppet sem baráti hozzáállásának és minden olyan államnak, amely bezárta határait a hontalanná vált zsidók tömegei előtt.

Lukacs az Endlösung kapcsán kiemeli, hogy a Koeppen-feljegyzés szerint Hitler még 1941. szeptember 20-án sem jutott döntésre a német zsidók kérdésében (205. p.). Ez a megállapítás némi korrekcióra szorul. Göring ugyanis – valószínűleg Hitler előzetes jóváhagyásával – már 1941. július 31-i levelében megbízta Heydrichet a Keleten élő és Keletre telepített európai zsidóság megsemmisítésével. De amúgy sem feledkezhetünk meg arról a tényről, hogy a biológiai alapon meghatározott ellenséget is csak biológia-

ilag, tehát fizikai megsemmisítéssel lehet legyőzni. Következésképp – amint arra igen sokan rámutattak már – az Endlösung lehetősége kezdetektől fogva benne rejtett a nemzetiszocialista ideológiában.

Kár, hogy a zsidó hazafiság intenzitása kapcsán idézett vélemény, mely szerint ez az egyik legmélyebb összetevője a német tragédiának, lábjegyzetbe szorult (196. p.). Ma, amikor még mindig sokan firtatják, vajon jogos-e német–zsidó kulturális szimbiózisról beszélni, nem hiszem, hogy túlhangsúlyozható sem a német zsidóság abszolút szerves léte a korabeli Németországban, sem pedig az őket a hazájukhoz fűző őszinte viszony. Az asszimilált nyugati zsidó kettős tragédiája különösen a koncentrációs táborokban, az oroszországi elnyomatásban más zsidó identitást kialakító keleti zsidókkal való fájdalmas összetűközésben vált nyilvánvalóvá.

Azzal a kijelentéssel kapcsolatban pedig, mely a haláltáborok tranzitlágerként való említésére utal (205. p.), az olvasók számára érdemes megjegyezni, hogy a szakirodalom tipologizációja négy alaptípust különböztet meg (hadifogolytábor, tranzittábor, munkatábor, megsemmisítőtábor). A cinikus metaforaként való értelmezés – tranzit a halálba – persze az Arbeit als Methode der Vernichtung-elv (munka általi megsemmisítés) alapján alkalmazható a munkatáborokra is, valamint fennmaradó két másik táborfajtára, hiszen ott szintén tömegesen haltak meg rabok. Ám a tranzittábor kifejezés elsősorban az említett tipologizáció értelmében használatos.

Lukacs – helyesen – egy átgondolt, demitologizált, apológiamentes, ördögi mivoltától megfosztott Hitler-portré kialakítására törekszik. Hitler valóban létező államférfiúi érényeinek bemutatása korántsem indokolatlan, amennyiben a démoni ösztönlény és az örült, netán alacson intelligenciájú Führer-verziók közötti valós képet árnyalja. Lukacs alapkoncepciójával csak egyetérteni lehet, ám a végletek iránti jogos szakmai ellenszenv ellenére sokszor ő maga sem képes saját követelményeinek megfelelni. Azt állítja például, hogy Hitler csak 1945-ben kezdett el azon töprengeni, hiba volt-e Oroszország megtámadása (176. p.). Nos, ez igen kevésbé valószínű. Ha így lett volna, egész egyszerűen ostobának tarthatnánk. Lukacs másik álláspontjának, mely Hitler antiszemitizmusát rögeszmeként, főbiaként értelmezi, végső soron hasonló a kicsengése. Ennek számos dolog ellentmondani látszik, kezdve attól, hogy ő maga is elismerte a fajfogalom értelmetlenségét, hogy zsidó pénzemberek előtt még véletlenül sem tett antiszemita kijelentéseket, hogy számtalan esetben gondolkodás és lelkiismeret-furdalás nélkül árjásított zsidókat, ha szüksége volt rájuk, egészen a Mein Kampf elején a fiatalkori antiszemitizmusára vonatkozó tudatosan meghamisított beszámolóig, nem is beszélve arról, milyen racionális felismerés és döntés volt részéről az igen csekély létszámú (mindössze 1%-nyi) német zsidókra leszűkített, primitíven megfogalmazott, a végtelékig leegyszerűsített ellenségkép alkalmazása. Számos egyéb ok mellett mindezek nem rögeszme, hanem inkább megfontolt stratégiára vallanak, ami persze nem zárja ki, hogy hitt is abban, amit mondott. Az említett elemek közül egyébként Lukacs is többet megemlít, sőt több helyen még azt is elismeri, hogy Hitler valójában nem hitt ellenségeinek zsidó-bolsevik jellegében (186. és 204. p.). Ezek után legalábbis furcsa a szerző állítása, miszerint „Hitler számára egyedül a zsidók jelentettek, kategorikusan és kétségbevonhatatlanul, lehetséges [...] ellenzéket, mert neki a zsidók ténylegesen csak ellenségei lehettek” (124. p.).

Végezetül amennyiben a szerző célja a Hitlerre vonatkozó ismereteink történetének bemutatása volt, nem elég csak igen-igen szórmenten említeni az e tárgykörben folytatott számos filozófiai polémiait. Nem véletlenül szerves részei ugyanis Hitler-interpretációnk evolúciójának a Hitlerre, a nemzetiszocializmusra, a korabeli német tudatállapotra stb. ható tradíciókra, a német nyelv és gondolkodásmód közti összefüggésre, a szükséghelyzetek döntésmechanizmusára stb. vonatkozó diskusziók.

A külföldi recenziókhöz visszatérve, egyikük a feltűnően eredeti (strikingly original) impozáns jelzőjével illeti a könyvet. Nem tartom eleve kizártnak, de valljuk be őszintén, viszonylag kevésbé valószínű – goldhageni babérokra való törekvés nélkül – alapjában véve eredetit alkotni e tárgykörben, különösen ha a mű ráadásul historiográfiai összefoglaló. Ugyanez a recenzens egyébként meglepődik a Hitler életrajzok sokszínűségén (surprisingly diverse biographers). Hát, nem mindenki osztja gyermeki rácsodálkozását.

N. SZABÓ JÓZSEF

MAGYAR KULTÚRA – EGYETEMES KULTÚRA

Magyarország kultúrdiplomáciai törekvései 1945–1948

Budapest, Akadémiai Kiadó, 1998. 330 p.

N. Szabó József egy rövid, pár évig tartó periódus történetét dolgozta fel monográfiájában választott témája, a kultúrdiplomácia nézőpontjából, azonban az elmúlt korok–korszakok jelentőségét nem lehet kizárólag az évek hosszával mérni. Közhely, de igaz: esetenként egy-két év – gondoljunk csak a háborúkra, szabadságharcokra és forradalmakra – többet nyom a latban, mint a megszakítatlan, békés fejlődés egy-egy évtizede. Ez a megállapítás érvényes a második világháborút közvetlenül követő és 1948-ig tartó időszakra is. A később született vagy nevelkedett nemzedékek tagjai szinte el sem tudják képzelni azt a lelkesedést, tettvágyat, amely a világháborús vereség kábulatából ocsúdó nemzetet jellemezte. Az ország belső helyzetét tekintve a feladat abban állt, hogy eldöntsék: melyik irányban haladjon tovább a társadalom. A másik, kifelé mutató tevékenység azt célozta, hogy – nagy erőfeszítések árán – sikerüljön helyreállítani Magyarországot ugyancsak megtépázott tekintélyét, betagozni az új európai rendbe. Politikusok és az újonnan alakuló civil szervezetekbe tömörült, elkötelezett értelmiségiek egyesítették erőfeszítéseiket e cél elérésére. Legtöbbet értelmezésben róluk szól ez a mű.

A szerző teljesítményét méltatva mindenekelőtt két fontos tényt kell kiemelni. Először: az 1945–1948 közötti történeti szakasz történetéről – jóllehet születtek sikeresnek mondható rész munkák – nem áll rendelkezésünkre átfogó monográfia. Az okok részletezéséről lemondva csak a legfontosabbakra utalok, jelesül arra, hogy a szóban forgó időszakot követő négy évtizedben az egyoldalúan értelmezett politikai szempont dominanciája nem tette lehetővé sem a források összegyűjtését, sem pedig tárgyilagos feldolgozását. Másodszer: azok a történészek, akik Magyarország külpolitikájával foglalkoznak, érthetően a „nagy” kérdésekkel, így például az 1945-ös fegyverszüneti szerződéssel, a németek kitelepítésével, a lakosságcserevel és az 1947. február 10-én Párizsban aláírt békeszerződéssel szembesülnek, s a kultúrának kevesebb figyelmet szentelnek. Következésképpen nem túlzás azt állítani, hogy N. Szabó József az egyes országokkal kapcsolatos kultúrdiplomáciai törekvések monografikus feltárásával valóban újat alkotott, sőt egy új történeti diszciplína alapjait vetette meg.

A szerző azt a módszert követte, hogy kiválasztotta azokat az országokat, amelyeket a magyar kultúrdiplomácia kiemelten kezelt, így Romániát, Jugoszláviát, a Szovjetuniót, Franciaországot, az Egyesült Államokat, Nagy-Britanniát, Svédországot, Olaszországot, a német nyelvterületet, Zsidó-Palesztinát, Lengyel- és Törökországot, valamint Bulgáriát. A kötetet lezáró (XIV.) fejezetben részben összefoglalta korábbi fejtegetéseinek lényegét, részben levonta a legfontosabb következtetéseket. A zárófejezet informatív értékét abban látom, hogy a magyar kultúra addig országként tagolt területeit itt átfogóan, rendszerezve mutatta be. A zenét, a könyvtári kapcsolatokat, az irodalmat, a képzőművészetet, az emigrációk szerepét, a civil szervezeteket, a Magyar Intézeteket, a tudományos együttműködést, a történészek és az orvosok helyét ez utóbbiban, végezetül a kulturális eseményeket. (E fejezet jellegeből következik, hogy a szerző nem mindig tudta elkerülni az átfedéseket, ismétléseket.)

Egy ilyen típusú feldolgozásnál a recenzens számára az a megoldás kínálkozik, hogy hajlaimainak engedve, továbbá ismereteit-tapasztalatait alapul véve kiválaszt néhányat a fejezetek (országok) közül és ezekről nyilvánítt véleményt.

A magyar–román kapcsolatokat tárgyaló (I.) fejezetben N. Szabó József indokoltan Groza Péter személyét – kormányát állította a középpontba, akivel – amivel meg lehetett teremteni az együttműködés feltételeit. Az 1945-ös esztendő végén, a barátkozás csúcspontját jelentő 1946-os évben alakult meg a Magyar–Román Baráti Társaság Kodály Zoltán elnökségével; a főtitkár Balázs Béla lett. Felesége, Szinkovics (és nem Sinkovics) Márta a titkári teendőket látta el. Bukarestben 1945 novemberében megalakították a Román–Magyar Baráti Társaságot. A magyar szervezet elnöki tanácsában a szellemi élet számos kiválósága foglalt helyet: Szentgyörgyi Albert, Illyés Gyula, Darvas József, Hajnal István, Szőnyi István, Major Tamás, a politikusok közül Marosán György, Révai József, Farkas Mihály és Ortutay Gyula vett részt az alapításban. A Magyar–Román Baráti Társaság égisze alatt működött az 1947. május 3-án felavatott. Mocsáry Lajosról (dualizmus kori politikus, akit a nemzetiségiek „fehér hollónak” hívtak) elnevezett kollégium. Ebben a joggal kivételnek minősíthető periódusban született meg a kolozsvári Bolyai Egyetem, a marosvásárhelyi Orvosi Intézet, illetve a kolozsvári állami magyar színház és opera, a szatmári és aradi, államilag támogatott színtársulat. Kialakult a tudományos együttműködés a Teleki Intézet, amelyet elsősorban Kosáry Domokos és Benda Kálmán történészek képviseltek, valamint a román történettudomány egyes képviselői között.

A Groza-jelenség több tekintetben máig is rejtélyes. (Személyével tudomásom szerint Romániában egyáltalán nem foglalkoznak.) A lényeg azonban világos: Groza magyarbarátságának nyitja az volt, hogy a

béketárgyalások előtt a lehető legkedvezőbb színben akarta feltüntetni Romániát, s abban is egyetérték a szerzővel, hogy „Grozó magyarbarátsága azonban mind Romániában, mind külföldön megállt a határ kérdésénél” (29. p.). A biztató kezdeti eredmények hamar elenyésztek.

N. Szabó József okkal tulajdonított megkülönböztetett fontosságot Franciaországnak. Annak az országnak, amelynek szépirodalma s legfőképpen képzőművészete (festészet!) hosszú történelmi korszakokon keresztül mágnesként vonzotta a magyar kultúra jeleseit. Elvi kiindulópontja az volt, bár Trianon árnyéka rávetült a két ország egész kapcsolatrendszerére, a kulturális kapcsolatok szintje a várhatónál magasabb volt, s hogy „a magyar politika egy offenzív kultúrdiplomáciával igyekezett egy más, realisabb magyarságképet kialakítani”. (96. p.) Tegyük hozzá: különös tekintettel a közeli békekötésre. Valószínűleg igaza van a szerzőnek, amikor azt állítja, hogy a magyar oldalon túlbecsülték Franciaország háború utáni szerepét, ezért foglalhatott el centrális helyet a magyar kultúrpolitikában, azonban állítását nem bizonyítja. Tény viszonyt, s ez olvasható is a szövegben, hogy a széles körű együttműködésnek köszönhetően megváltozott ugyan a rólunk kialakított negatív kép, de ez a fejlemény a politikai döntéseket nem módosította.

A szerző által felsorakoztatott adatok és nevek közül – terjedelmi okokból – csupán néhányat kívánok ismertetni. Az előzmények közül ide kívánczik a párizsi Magyar Intézet alapítása 1928-ban, továbbá „ellenpárja”, a budapesti tudományegyetem kebelében 1927-ben Eckhard Sándor által alapított Francia Intézet. Az „új irányultság” úttörői közül a szerző Kosáry Domokost emelte ki, mivel jelentős szerepet játszott az összehasonlító történelmi kutatások eredményeinek közzétételében a Teleki Intézet, még pontosabban az általa 1943-ban elindított folyóirat, a *Revue d'Histoire Comparée*. Hasonlóképpen helyes volt a szerző részéről az 1919 utáni emigráció érdemeinek kiemelése a magyar kultúra megismertetésében.

Érdekesnek tartom azoknak a koncepcionális különbségeknek a tárgyalását, amelyek a párizsi Magyar Intézet és a francia ellenállási mozgalom fegyveres alakulataként 1943 óta működő, baloldali beállítottságú Magyar Függetlenségi Mozgalom közt mutatkoztak.

N. Szabó József minuciózusan számba vette mindazokat a franciaországi eredményeket, amelyek 1945 után a könyvkiadásban, a szakfolyóiratok publikációs tevékenységében, a különféle tudományos fórumokon elhangzott előadások sikerében, a Sorbonne-on 1947 decemberében felállított magyar tanszék (Aurélien Sauvageot professzor vezetésével) működésében, továbbá a zenei élet, a képzőművészet és irodalom terén mutatkoztak meg. A neveket illetően a recenzens ezúttal sem tehet mást, mint – vállalva az önkényes kiválasztás vádját – beéri néhány frankofon (frankofil) értelmiségi névnek felsorolásával. Tehát: Bölöni György, Lajti István, Dobossy László, Sötér István, a történészek közül Szekfű Gyula, Moravcsik Gyula. Nem feledkezhetünk meg a francia irodalom kitűnő ismerőjéről és propagandistájáról, Gyergyai Albertről, továbbá arról a Köpeczi Béláról, aki már abban a (ma már) távolinak tűnő időszakban feltűnt, s akinek művelődési minisztersége idején (1982–1988) válik majd igazán dinamikusá a magyar–francia szellemi együttműködés. A francia partnerek közül a Tharaud fivérek, Louis Halphen történész, a Sorbonne professzora, a fentebb említett Sauvageot és a napjainkban már nemzetközi ismertségnek örvendő Jacques Le Goff neve kívánczik ide.

Mérföldkőnek számít a vázolt fejlődés útján a magyar tanszék felállítása a Sorbonne-on, amire 1947 decemberének közepén került sor. Ugyanebben az esztendőben Ortutay Gyula miniszter elkészítette a magyar–francia kulturális egyezmény tervét, azonban ennek aláírására a megváltozott hazai és nemzetközi viszonyok (hidegháború) közepette már nem került sor.

Az igényesen megírt „francia” fejezet mindamelllett bíráló észrevételekre is készíti az olvasót. Megítélésem szerint N. Szabó József kissé mostohán bánt néhány történelmi személyiséggel, mindenekelőtt Károlyi Mihállyal. Párizsi követi megbízatása természetesen nem maradt ki (111. p.), de az évszámok – sajnos – nincsenek feltüntetve (1947–1949). A Tharaud fivéreket tényleg nagy becsben tartotta a kinti emigráció, ám Károlyi Hit, illúziók nélkül című memoárjában (ez az 1977-ben kiadott mű is helyet kaphatott volna a jegyzetek közt, akár ebben a fejezetben, akár a záró részben) arról olvashatunk, hogy „éppen akkoriban (1921-ben – V. S.) jelent meg a Tharaud testvérek Quand Israel est Roi (Amikor Izrael uralkodik) című könyve, amelyet Horthyék finanszíroztak, és amely csak úgy hemzsegett a rám és követőimre szórt rágalmaktól”. (285. p.)

Pár sor talán megérdemelt volna Bajomi Lázár Endre (Tramontana. Bp. 1984.) és a méltánytalanul elfelejtett Szekeres György, a francia ellenállás romantikus hőse is, aki különben majdnem négy évet töltött Rákosi börtönében. (Mellesleg Victor Hugo, Roger Vailland, Arthur Rimbaud, Henri Stendhal és Romain Rolland egyes alkotásait ültette át magyar nyelvre.)

Hányérzetet kelt továbbá, hogy hiába keressük az oly pozitív szerepet játszó Sauvageot műveit, sem a főszövegben, sem pedig a jegyzetekben nincsenek feltüntetve. Pedig a *La découverte de la Hongrie* (Párizs, 1937) és a *Magyarországi életutam* (Bp. 1988) alapműveknek minősülnek ebben a tudományokban.

Románia és Franciaország után evezünk békésebb vizekre, a messzi északra, jelesül Svédországba. N. Szabó József azzal az alapvető megállapítással kezdi a magyar–svéd kapcsolatok bemutatását, hogy ez a skandináv ország egyáltalán nem élvezett prioritást az 1945 utáni magyar kultúrdiplomáciában, mégis széles körű kulturális-tudományos együttműködési formák jöttek létre közöttük. Az elsősorban Lotz János

nyelvészprofesszor, a stockholmi egyetem Magyar Intézetének vezetője által képviselt hungarológia jelentős támogatást élvezett a vendéglátók részéről. A humán tudományok mellett a természet- és alkalmazott tudományok magyar képviselői is gyümölcsöző kooperációkban vettek részt – így például Békésy György, a budapesti tudományegyetem Fizikai Intézetének nemzetközileg elismert hallásfiziológiai kutatója –, és kapcsolatba kerültek a világhírű, annak idején Magyarországon is jól ismert Herbert Olivecrona agysebészsel.

Szerzőnk indokoltan emeli ki a háború utáni Stockholmba küldött magyar diplomaták közül a szociáldemokrata Böhm Vilmost, aki – ahogy a szövegben olvasható – különösen sokat tett a kítűzött cél érdekében.

Svédországgal kapcsolatban az 1947–1948-as fordulatról szólva ugyanazt lehet elmondani, mint a többi nyugati állam esetében, vagyis az MKP egyoldalú nemzetközi orientációja következtében a kölcsönös kapcsolatokat lényegében befagyasztották, alacsony szinten tartották. Személyekben gondolkodva: Lotz János az Egyesült Államokba távozott, Böhm Vilmos pedig lemondott követi rangjáról.

Összefoglalva tehát azt állapíthatjuk meg, hogy N. Szabó József könyve mind forrásait, mind gondolatébresztő fejtegetéseit tekintve jelentős alkotás. Kiindulópontja lehet további ez irányú kutatásoknak, amelyek majd nyilván finomítani fogják az összképet, lecsiszolnak néhány túl sommás megállapítást, de mindez nem csökkenti könyvének értékét.

Vadász Sándor

E SZÁMUNK SZERZŐI

Bruhács Kinga, PhD-hallgató, Janus Pannonius Tudományegyetem, Pécs

Csaplár Krisztián, egyetemi hallgató, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest

H. Haraszi Éva, a történettudomány doktora, London

Jemnitz János, a történettudomány doktora, tudományos tanácsadó, MTA Történettudományi Intézete

Joó András, PhD-hallgató, Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem

Lipcsy Ildikó, a történettudomány kandidátusa, Budapest

Makai János, PhD, főiskolai docens, Esterházy Károly Tanárképző Főiskola, Eger

N. Szabó József, a történettudomány kandidátusa, főiskolai tanár,

Bessenyei György Tanárképző Főiskola, Nyíregyháza

Vadász Sándor, a történettudomány doktora, egyetemi tanár, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest

